ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΜΕΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΥΠΡΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

(ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2 - 3 ΜΑΪΟΥ 1983)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
1984

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Βυζαντ. Ιστορία
δωρεά τοπέα διδοριάς

Fc
Cyp.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΥΠΡΑΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
026000211099

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Copyright Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων 1984

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: *Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

117943
Αριθ. εισαγ.

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΜΕΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΥΠΡΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

(ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2-3 ΜΑΪΟΥ 1983)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
1984

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΙΒΛ Θ ΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Προσφωνήσεις	9 - 15
Κ.Π. ΚΥΡΡΗΣ,	*Χαρακτηριστικὰ τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας κατὰ τὴν πρώιμη Βυζαντινὴ περίοδο*	17 - 40
C.N. CONSTANTINIDES,	*Cypro - Ephesena*	41 - 51
Ε. ΧΡΥΣΟΣ,	*Ὁ Ἡράκλειος στὴν Κύπρο*	53 - 62
Α. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ,	*Ἡ καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου καὶ ἡ παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο κατὰ τὸ Μεσαίωνα*	63 - 80
Κ.Π. ΚΥΡΡΗΣ,	*Χαρακτηριστικὰ τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας τῆς Τουρκοκρατίας*	81 - 84
Ζ.Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ,	*Χριστόδουλος καὶ Παρθένιος, Ἀρχιεπίσκοποι Κύπρου, καὶ οἱ σχέσεις τους μὲ τὸ Βατικανὸ (1639 - 1641)*	85 -111
Α. ΛΟΪΖΙΔΟΥ,	*Τὰ Γαλλικὰ Προξενικὰ Ἔγγραφα περὶ Κύπρου (1661 - 1901). Προκαταρκτικὸ σχέδιο καὶ δείγματα Ἐρευνητικοῦ Προγράμματος*	113 - 121
Δ. ΛΟΥΛΕΣ,	*Τὸ Ἑλληνικὸ Προξενεῖο καὶ ἡ ἑλλαδικὴ παρουσία στὴν Κύπρο κατὰ την Ὀθωνικὴ περίοδο (1834 - 1863)*	123 - 139
Μ.Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ,	*Ἡ Κυπριακὴ διάλεκτος ἐπὶ Τουρκοκρατίας*	141 - 151
	RÉSUMÉS — ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ	153 - 159

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ Κ. Π. ΚΥΡΡΗ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Τὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν μὲ χαρὰ καὶ ὑπερηφάνεια ὑποδέχεται σήμερα τοὺς καθηγητὲς καὶ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στὸ Α' αὐτὸ κοινὸ Συμπόσιο Μεσαιωνικῆς καὶ Νεώτερης Ἱστορίας τῆς Κύπρου, ἀρχὴ μακροπρόθεσμης ἐπιστημονικῆς συνεργασίας τῶν δύο Ἱδρυμάτων.

Θεωρῶ περιττὸ νὰ ἀναφερθῶ στὸ κῦρος καὶ στὴν ἔξοχη ἐπιστημονικὴ ἐργασία τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τῶν ἐρευνητῶν καὶ συνεργατῶν τοῦ Κέντρου μας, ποὺ εἶναι γνωστὴ διεθνῶς. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ Κέντρο πιστεύει ὅτι ἡ συνεργασία μὲ τὰ Ἰωάννινα θὰ εἶναι γόνιμη καὶ καρποφόρα. Εἰδικώτερα τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὲς ἐρευνητικὲς ἐργασίες τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων περιλαμβάνουν καὶ Κυπριακὰ θέματα καὶ ἀποκαλύπτουν νέες πτυχὲς τῆς Ἱστορίας τῆς Κύπρου κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατία, δείχνει ὅτι ἡ Κύπρος εἰσέρχεται πλέον ὡς θέμα ἐρευνητικὸ στὰ γενικώτερα ἐνδιαφέροντα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ νέα αὐτὴ ἐξέλιξη εἶναι πολὺ εὐχάριστη καὶ εὐεργετικὴ γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν συνολικὴ ἱστορικὴ καὶ ἐθνικὴ αὐτοσυνειδησία τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Οἱ ἐργασίες ποὺ θὰ παρουσιασθοῦν στὸ Α' αὐτὸ Συμπόσιο καλύπτουν θέματα τῆς πρώιμης Βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, περιόδων κρίσιμων γιὰ τὴν τύχη τοῦ Κυπριακοῦ χώρου. Εἶναι θέματα περισσότερο εἰδικὰ καὶ ἐξονυχίζουν συγκεκριμένες πτυχὲς τῶν ἱστορικῶν τυχῶν τῆς Κύπρου τότε, προϋπόθεση γιὰ εὐρύτερες ἔρευνες καὶ συνθετικὲς ἐργασίες ποὺ θὰ ἔλθουν σταδιακά. Τὸ ὑλικὸ ποὺ θὰ μαζευτεῖ σήμερα ἐδῶ, οἱ νέες πληροφορίες, ἰδέες καὶ θεωρήσεις ποὺ θὰ προκύψουν ἀπὸ τὸ Συμπόσιο αὐτό, θὰ προστεθοῦν στὰ θεμέλια τῶν μακροπρόθεσμων ἐρευνητικῶν ἔργων ὑποδομῆς, ποὺ τὸ Κέντρο ἀνέλαβε καὶ ἐπιτελεῖ σὰν οὐσιώδη προϋπόθεση γιὰ εὐρύτερες, στερεές, τεκμηριωμένες ἐπιστημονικὲς συνθέσεις. Τέτοιες θὰ εἶναι, π.χ., ἡ συγγραφὴ μιᾶς πολύτομης, ἐξονυχιστικῆς, πραγματικὰ νέας καὶ πολύπλευρης *Ἱστορίας τῆς Κύπρου*, μιᾶς ἀξιόπιστης *Ἱστορικῆς Γραμματικῆς*, ἑνὸς ὅσο γίνεται πιὸ πλούσιου καὶ τεκμηριωμένου *Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ*, καὶ ἑνὸς *Ἱστορικοῦ Συντακτικοῦ* τῆς *Κυπριακῆς*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Διαλέκτου. Τὰ ἔργα αὐτά, καὶ ἄλλα ποὺ δὲ θὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ, εἶναι ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους στόχους τοῦ Κέντρου καὶ προετοιμάζονται συστηματικά, μεθοδικὰ ἀλλὰ σταδιακά. Ἡ προεργασία γίνεται μὲ τὰ λίγα μέσα ποὺ διαθέτουμε, πάντοτε μέσα στὰ εὐρύτερα πλαίσια ὅπου τὰ ἔργα τοῦτα ἐπιστημονικῶς ἐντάσσονται, ποτὲ ἀπομονωμένα, ποτὲ μὲ τοπικὰ μόνο ἢ τοπικιστικὰ κριτήρια. Ἀκριβῶς γιὰ τὴ διεύρυνση τῶν κριτηρίων καὶ τῶν ὀπτικῶν πεδίων τῆς ἐρεύνης μας, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη ἐμβάθυνσή μας στὰ θέματα ποὺ διερευνοῦμε, γιὰ τὴν ἐξύψωση τῶν ποιοτικῶν καὶ μεθοδολογικῶν προϋποθέσεων τῆς ἐργασίας μας, ἡ ἀνταλλαγὴ ἐμπειριῶν μὲ τοὺς διακεκριμένους συναδέλφους τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων θὰ εἶναι γιὰ μᾶς ὠφελιμώτατη καὶ δημιουργική. Ἐπειδὴ τὸ ὀπτικό τους πεδίο δὲν εἶναι στενὰ κυπριακὸ καὶ ἐπειδὴ διαθέτουν τὶς εὐρεῖες ἐποπτεῖες πολύπτυχων θεματικῶν κύκλων ἐρεύνης καὶ διδασκαλίας, ἀναμένουμε ὅτι μὲ τὴν συνεργασία τους στὸ Συμπόσιο τοῦτο καὶ στὰ ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν, καθὼς καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ ἐπαφὴ καὶ συζήτηση, θὰ μᾶς προσφέρουν, θὰ μᾶς καταστήσουν κοινωνοὺς τουλάχιστον μέρους τῶν πολυτίμων ἀποθεμάτων τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἐμπειριῶν τους. Ἀποβλέπουμε στὴ συνέχιση τῶν Συμποσίων αὐτῶν κατὰ καιρούς, μὲ στόχο τὴ βαθύτερη διερεύνηση Ἑλληνικῶν, Κυπριακῶν καὶ ξένων ἀρχείων καὶ συλλογῶν ἀπὸ τὰ δύο ἱδρύματα,ὥστε νὰ ἔλθει στὸ φῶς ὅσο γίνεται περισσότερο αὐθεντικὸ ἀρχειακὸ καὶ ἄλλο ὑλικὸ σχετικὸ πρὸς τὴν ἱστορία μας. Ἡ Βυζαντινὴ ἐποχή, ἡ Φραγκοκρατία καὶ ἡ Βενετοκρατία, οἱ ἀγῶνες τοῦ ἔθνους μας στὴν Τουρκοκρατία καὶ ἀργότερα, οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι καὶ τὸ ἔπος τοῦ 1940 ἀποτελοῦν τομεῖς γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ λιγώτερο στὴν Κύπρο εἶναι ἀκόμη πολὺ λίγο ἐρευνημένο. Ἐφόσον ἡ Κυπριακὴ συμμετοχὴ σ' αὐτοὺς μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ μὲ αὐθεντικὰ ἀρχειακὰ δεδομένα, ἡ ἐντατικὴ κοινὴ ἔρευνα ἀποτελεῖ ἐπείγοντα καὶ πρωταρχικὸ στόχο τῆς Κυπριολογίας. Τὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, ἵδρυμα μὲ ὑψηλὴ αἴσθηση εὐθύνης καὶ μὲ μεγάλους μακροπρόθεσμους στόχους καὶ ὁραματισμούς, ἀποβλέπει στὴν μονιμοποίηση καὶ ἀνάπτυξη τῶν διεθνῶν ἐπαφῶν του, ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις ποιοτικῆς προόδου καὶ ὑλοποίησης τῶν ὑψηλῶν του στόχων. Ἰδιαίτερα προσβλέπουμε στὴ στενὴ συνεργασία μὲ τὰ ἀδελφὰ Ἑλλαδικὰ ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα, Ἕλληνες καὶ ἐμεῖς δοκιμαζόμενοι, Ἕλληνες ποὺ περνοῦμε σήμερα ἀπὸ στενὲς πύλες καὶ γεφύρια, κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα χάσκει τὸ ἔρεβος τοῦ ἱστορικοῦ ἀγνώστου, παρόντος, παρελθόντος καὶ μέλλοντος, ποὺ πρέπει νὰ φωτίσουμε καὶ νὰ καταστήσουμε μὲ ἀκρίβεια γνωστὸ καὶ ἀξιοποιήσιμο στὴν πράξη.

Μόνο μὲ τὴν σωστή, βαθειά, πολύπλευρη γνώση τοῦ ἑνιαίου ἱστορι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κοῦ γίγνεσθαι καὶ εἶναι θὰ μπορέσουμε νὰ κερδίσουμε τὴν ἀπαραίτητη πολιτικὴ σοφία, ποὺ θὰ συμβάλει στὴ μεθόδευση τῆς συνέχισης καὶ ἐπιβίωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν προαιώνια αὐτὴ ἱστορική του κοιτίδα.

Ἀκριβῶς γιὰ νὰ ὀξύνουμε τὴν ἱστορικὴ καὶ πολιτική μας κρίση, ὥστε νὰ μποροῦμε καὶ νὰ προβλέπουμε καὶ νὰ ἀντιμετωπίζουμε ἔγκαιρα, μεθοδικὰ καὶ ἀποτελεσματικὰ τὰ τεράστια προβλήματα τοῦ χώρου μας, διεξάγουμε τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Γι' αὐτὸ ὑπάρχει τὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν καὶ γι' αὐτὸ ὑποδεχόμαστε σήμερα ἐδῶ τοὺς διακεκριμένους καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ὡς πολύτιμους συμπαραστάτες στὸ δύσκολο, μεγάλο, ἀποστολικό μας ἔργο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ κ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κυρίες και κύριοι,

Εἶναι μεγάλη ἡ συγκίνησή μου γιατὶ τύχη ἀγαθὴ μοῦ ἐπιφύλαξε τὴν εὔνοια νὰ προσφωνήσω τὴ σημερινὴ ὁμήγυρη ἐκ μέρους τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στὴν πρώτη ἐπίσημη συνεργασία μεταξὺ τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου καὶ τοῦ Τομέα Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου μας.

Εἶναι συνηθισμένη καὶ καθιερωμένη πρακτικὴ τὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα νὰ συνδέονται μὲ τὰ ἀντίστοιχά τους σὲ κοινὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα, ἀφοῦ πρῶτα ὑπογράψουν συμφωνίες «ἀδελφοποιήσεως». Τὰ ἀδέλφια ὅμως τὰ πραγματικὰ δὲν χρειάζονται πράξεις ἀδελφοποιήσεως προκειμένου νὰ ὀργανώσουν τὴ συνεργασία τους. Ἔτσι κι ἐμεῖς, αὐθόρμητα καὶ πηγαῖα ἀποφασίσαμε νὰ συνδέσουμε τὰ δύο ἱδρύματα τῶν κατεξοχὴν ἀκριτικῶν διαμερισμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἡ συνεργασία αὐτὴ εἶναι μιὰ γέφυρα πνευματικὴ ποὺ συνδέει τὴν Κύπρο, τὸ στολίδι τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἀνατολή, μὲ τὴν Ἤπειρο, τὸ παράθυρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Δύση.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων στρατολόγησε ἀξιόλογα στελέχη ἀπὸ τὴν ἐκλεκτὴ οἰκογένεια τῶν Κυπρίων ἐπιστημόνων. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι πρῶτος πρόεδρος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἦταν ὁ διακεκριμένος κλασικὸς φιλόλογος κ. Νικόλαος Κονομῆς, ἐνῶ πολλοὶ Κύπριοι ὑπηρετοῦν τώρα στὶς διάφορες Σχολὲς τοῦ Πανεπιστημίου μας.

Ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν φοιτητῶν μας ξεχωρίζει κάθε χρόνο μιὰ ὁμάδα φοιτητῶν ἀπὸ τὴν Κύπρο, ποὺ δίνουν ἕνα ἰδιαίτερο χρῶμα μὲ τὴ φιλοτιμία τους. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπεφοίτησαν ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ πολλοὶ Κύπριοι — μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ διακρίνω στὴ σημερινὴ σύναξη τὰ πρόσωπα ἀγαπημένων μου μαθητῶν —, ἐνῶ φέτος σπουδάζουν στὴ Σχολή μας 68 Κύπριοι φοιτητές. Σημειώνω ἀκόμη, γιατὶ εἶναι ἐνδεικτικό, ὅτι Κύπριοι εἶναι οἱ φοιτητὲς ποὺ ἐκπροσωποῦν τοὺς συναδέλφους τους στὴ Γενικὴ Συνέλευση τοῦ Τομέα Ἱστορίας. Εἶναι, νομίζω, καιρὸς οἱ ἁρμόδιες ὑπηρεσίες τῆς Κύπρου καὶ ἡ Τροφὸς Σχολὴ νὰ ἐντείνουν τὴ συνεργασία τους γιὰ τὴν καλύτερη ἐπιστημονικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ ἀξιοποίηση τῶν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νέων αὐτῶν ἐπιστημόνων.

Ἀλλὰ μιὰ ἐρευνητικὴ συνεργασία, ὡς αὐτὴ ποὺ ἐγκαινιάζουμε σήμερα, προϋποθέτει στενὴ προσωπικὴ πνευματικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν φυσικῶν φορέων τῶν ἐπιστημονικῶν Κέντρων ποὺ καταρτίζουν τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα. Καὶ εἶμαι εὐτυχὴς νὰ δηλώσω ὅτι καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ Τομέας Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου μας ἑνώθηκε μὲ στενοὺς ἀκαδημαϊκοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν τῆς Κύπρου. Εἶμαι γι' αὐτὸ βέβαιος ὅτι ἡ συνεργασία, ποὺ σήμερα ἐγκαινιάζουμε, ἔχει λαμπρὲς προοπτικές. Πιστεύω ἀκόμη ὅτι ἡ συνεργασία αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ διευκολυνθεῖ μὲ θεσμικὲς ρυθμίσεις ὥστε νὰ εἶναι εὔκολη ἡ συχνὴ μετακίνηση τῶν ἐπιστημόνων ἀπὸ τὸ ἕνα Ἵδρυμα στὸ ἄλλο, ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο στὸ Κέντρο καὶ τἀνάπαλιν, γιὰ τὴν προώθηση συγκεκριμένων ἐρευνητικῶν προγραμμάτων ἢ τὴν ἐκτέλεση εἰδικοῦ διδακτικοῦ ἔργου.

Ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη τῶν συναδέλφων μου καὶ τῶν φοιτητῶν μας, ποὺ μετέχουν στὴν ἀποστολή, πρὸς τὴν Κυβέρνηση τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας, ποὺ ἐνέκρινε τὸ πρόγραμμα τῆς συνεργασίας καὶ διέθεσε τὰ μέσα γιὰ τὴν ὑλοποίησή του. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμότατα τὸ Ἵδρυμα Πιερίδη γιὰ τὴν ουσιαστική συμμετοχή του στὴν ἐξαιρετικὴ φιλοξενία ποὺ μᾶς προσφέρεται τὶς μέρες αὐτὲς στὴ μεγαλόνησο. Θὰ μᾶς μείνουν ἀλησμόνητες.

Ἰδιαίτερα θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τοὺς συναδέλφους μας τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν καὶ κυρίως τὸν ἄξιο διευθυντή του κ. Κώστα Κύρρη, ποὺ μὲ κόπους πολλοὺς κατέστησε δυνατὴ τὴ συνεργασία αὐτή. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν διακεκριμένο ἀρχαιολόγο κ. Ἀθανάσιο Παπαγεωργίου, γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς ξεναγήσεις - εἰσηγήσεις ἀνὰ τὴν Κύπρο.

Τέλος, πρέπει νὰ ὀνομάσω καὶ νὰ εὐχαριστήσω ἰδιαίτερα τὸν συνάδελφό μου κ. Κώστα Κωνσταντινίδη, ποὺ εἶναι καὶ ἡ προσωποποίηση τῆς γέφυρας ποὺ ἑνώνει τὰ δύο ἐρευνητικὰ ἱδρύματα. Χωρὶς τὴ δική του ἀποτελεσματικὴ συνεργασία ἡ διοργάνωση τοῦ Συμποσίου θὰ ὑστεροῦσε κατὰ πολύ.

Σᾶς εὐχαριστοῦμε, ἀγαπητοί μας φίλοι, ποὺ μᾶς καλέσατε κοντά σας καὶ μᾶς δεχθήκατε ἀνάμεσά σας. Δὲν ἔχω ἀμφιβολία ὅτι εἶχε κι ἐμᾶς ὑπόψη του ὁ τεχνίτης ποὺ φιλοτέχνησε τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Κουρίου, ὅταν ἔγραφε:

ΕΙΣΕΛΘΕ
ΕΠ' ΑΓΑΘΩ
ΕΥΤΥΧΩΣ
ΤΩ ΟΙΚΩ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ κ. ΚΡΑΤΙΝΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΠΙΕΡΙΔΗ

Μὲ τὴν ἰδιότητά μου ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Δήμου Λάρνακας στὸ Συμβούλιο τοῦ Ἱδρύματος Πιερίδη, ἔρχομαι νὰ χαιρετήσω τὸ Πρῶτο Συμπόσιο Κυπριακῆς Ἱστορίας ποὺ ὀργανώνει τὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν σὲ συνεργασία μὲ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων καὶ νὰ πάρω τὴν τιμὴ νὰ παραστῶ ἐκ μέρους τῆς πόλης καὶ τοῦ Ἱδρύματος.

Τὸ Ἵδρυμα θέλει νὰ ἔχει μιὰ ἐνεργὸ παρουσία σὲ ὅ,τι καλὸ καὶ πιὸ φωτισμένο ἐπιδιώκεται στὸν τόπο μας καὶ ἡ πόλη μέσω του διεκδικεῖ τὴν παλιά της θέση στὸ χῶρο τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.

Στὴ Λάρνακα ἐκδόθηκε τὸ πρῶτο ἐπιστημονικὸ Κυπρολογικὸ περιοδικό, τὰ *Κυπριακὰ Χρονικὰ* (1923 - 1937). Κι ἡ πόλη αὐτὴ ἀνέδειξε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ τέκνων της, ποὺ ἀφοσιώθηκαν στὴ διακονία τῆς ἐπιστήμης. Μεταξὺ αὐτῶν μέλη τῆς οἰκογένειας Πιερίδη, ὁ Δημήτριος τοῦ περασμένου αἰώνα κι ὁ Λουκὴς Πιερίδης αὐτοῦ τοῦ αἰώνα, ξεχωρίζουν καὶ σὲ ἀπόδοση καὶ σὲ διάρκεια τέτοιας διακονίας. Χαίρομαι ὡς πολίτης τῆς Λάρνακας γιὰ τὴν εὐκαιρία ποὺ μοῦ δίνεται νὰ τοὺς κάμω εὔφημη μνεία σὲ μιὰ ξεχωριστὴ συγκέντρωση ὅπως αὐτή.

Ἐκ μέρους τῆς πόλης τῆς Λάρνακας καὶ τοῦ Ἱδρύματος Πιερίδη καλωσορίζω στὴν Κύπρο τοὺς καθηγητὲς καὶ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ εὔχομαι εὐώδοση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου σας χάριν τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ κ. ΣΤΕΛΙΟΥ ΚΑΤΣΕΛΛΗ
ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας τῆς Κύπρου μὲ μεγάλη χαρὰ καὶ ἱκανοποίηση χαιρετίζει τὸ Α' Συμπόσιο Κυπριακῆς Ἱστορίας τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Τουρκοκρατίας ποὺ ὀργανώνεται στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων καὶ τὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν. Θεωροῦμε τὴ συνεργασία αὐτὴ σὰν εὐοίωνη ἀρχὴ εὐρύτερης καὶ βαθύτερης προσέγγισης τῶν ἐπιστημόνων ἐρευνητῶν τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ἑλλάδας καὶ βάση γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ διεξαγωγὴ κοινῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων καὶ ἐπιστημονικῶν ἐκδόσεων γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς πατρίδας μας.

Ἡ προαγωγὴ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης ποὺ προσδοκᾶται ἀπὸ τὸ Συμπόσιο αὐτὸ εἶναι μεγάλη, τόσο ἀναφορικὰ πρὸς τὶς μεθόδους καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν κυπρολογικῶν ἐρευνῶν ὅσο καὶ ἀναφορικὰ πρὸς τὴν καθολικότερη ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα. Ἡ ἀνταλλαγὴ ἐμπειριῶν καὶ ἰδεῶν, ἡ ἀπὸ κοινοῦ ἐπισήμανση ἀνέκδοτου ἱστορικοῦ ὑλικοῦ καὶ νέων ἀρχείων, καὶ ἡ συλλογικὴ ἀντίκρυση θεμελιωδῶν θεμάτων καὶ προβλημάτων τῆς Ἱστορίας τῆς Κύπρου ἀπὸ Κυπρίους καὶ Ἑλλαδίτες εἰδικούς, σίγουρα ἀποτελεῖ ἐχέγγυο σοβαρῆς καὶ καρποφόρας ἐργασίας, ἀνανεωμένης πολύπλευρης προσέγγισης στὰ πιὸ πάνω προβλήματα, καὶ νέων ὀρθότερων λύσεων σ' αὐτά.

Πάνω ἀπ' ὅλα τὸ κοινὸ αὐτὸ Συμπόσιο ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ μιᾶς στενότερης πνευματικῆς ἐπικοινωνίας τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ σήμερα δοκιμάζεται σκληρὰ καὶ διέρχεται φοβερὲς ἱστορικὲς συμπληγάδες, μὲ τὴ Μητέρα Πατρίδα. Γιὰ νὰ διέλθει σῶος ἀπὸ αὐτές, ὁ Κυπριακὸς Ἑλληνισμὸς χρειάζεται καὶ τὴν πεῖρα καὶ τὰ πορίσματα τοῦ ἱστορικοῦ προβληματισμοῦ τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ κῦρος τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων εἶναι μεγάλο καὶ ἡ συνεργασία του μὲ τὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν τῆς Κύπρου ἀποτελεῖ τιμὴ γιὰ τὴν Κυπριακὴ ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας τὸ Κέντρο εἶναι ὁ ἐγκυρότερος ἐκφραστὴς μὲ παράδοση καὶ διεθνὴ ἀναγνώριση.

Μὲ τὶς σκέψεις αὐτὲς χαιρετίζω τὸ Α' Συμπόσιο Κυπριακῆς Ἱστορίας τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, συγχαίρω θερμὰ τοὺς ὀργανωτές του γιὰ τὴν ὡραία, ἐθνωφελὴ καὶ ἐμνευσμένη πρωτοβουλία τους καὶ κηρύσσω τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν του.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΚΥΡΡΗΣ

§1. Θεμελιώδης γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς Κύπρου ὑπῆρξε ἡ σημασία τῆς ἐντάξεώς της στὸ Ἀνατολικὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος, τὸ κατόπιν (ὅπως σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ προηγουμένως) Ἑλληνικό, μὲ τὴν ὑπαγωγή της στὸν Praefectus Praetorio Orientis, ποὺ ἕδρευε στὴν Ἀντιόχεια ὕστερ' ἀπὸ τὶς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ (293 μ.Χ.) ποὺ συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο. Αὐτὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σχεδιασμένη οἰκονομία, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐξεύρεση τῶν δαπανῶν τοῦ αὐξημένου στρατοῦ, γιὰ νὰ ἐξασθενίσουν τοὺς στρατιωτικούς, χώρισαν τὶς ἀρμοδιότητές των ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν πολιτικῶν ἀξιωματούχων, αὔξησαν τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ πραιτωρίου σὲ τέσσερεις (ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ε' αἰ. ἔχουμε σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὸν ἀριθμό τους, ποὺ ἀνάγεται στὸ 293 κ.ἐ.), καὶ τοὺς ἀφαίρεσαν τὶς στρατιωτικὲς ἀρμοδιότητες καὶ τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς στὸ ἱερὸ Consistorium, τὸ ἀνώτατο ἀνακτορικὸ συμβούλιο. Ἡ Ἀνατολή, ὅπου προσαρτήθηκε καὶ ἡ Κύπρος, διαιρέθηκε στὶς διοικήσεις Αἰγύπτου, Ἀνατολῆς, Πόντου, Ἀσίας καὶ Θρᾴκης. Ὁ κυβερνήτης τῆς Κύπρου ἦταν τώρα *Praeses*, μὲ διάρκεια ἀρχῆς ἕνα ἢ δύο ἔτη, καὶ ὄχι, ὅπως ἕως τότε, *Proconsul* (ἀνθύπατος ἢ κάποτε *ὑπατικός* = *Consularis*)[1]. Ἕδρα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ *Praefectus Praetorio Orientis* ἦταν πάντα ἡ Ἀντιόχεια, καὶ ὅταν ἀκόμη αὐτὸς ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν *Vicarius Orientis*, καὶ ὁ τελευταῖος γύρω στὰ 331 ἀπὸ τὸν *Comes Orientis*. Μεταξὺ 365 καὶ 386 ἡ Λιβύη καὶ ἡ Αἴγυπτος ἀπετέλεσαν τὴν χωριστὴ Διοίκηση Αἰγύπτου, ἐνῷ ἡ Κύ-

---

1. Κατάλογό τους βλ. στοῦ Terence Bruce Mitford, 'Roman Cyprus', *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt...*, II, 7, 2, *Principat, Politische Geschichte ...*, herausgegeben von Hildegard Temporini, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1980, σσ. 1299 - 1305 ἀρ. 8-59, 22/21 π.Χ. - τέλ. γ' αἰ. μ.Χ.: ὁ 53. *Κλ. Λεόντιχος Ἰλλυριὸς* ἦταν *ὑπατικὸς* (μέσα γ' αἰ.), ἐνῷ ὁ 54. *Θεόδωρος* ἦταν *ἡγε[μὼν τῆς ἐπαρχείας*]? *Κύπρου* (σ. 1304). Ὁ πρῶτος *praeses* ἦταν ὁ *Antistius Sabinus*, 293-305 μ.Χ., βλ. Terence B. Mitfotd and Ino Nicolaou, *The Greek and Latin Inscriptions from Salamis*, Nicosia, Cyprus, Salamis Vol. 6, 1974, σσ. 61-64 ἀρ. 39, 40 καὶ σσ. 164 - 168 ἀρ. 129 - 131, πρβλ. Mitford, 'Roman Cyprus', *ἔ.ἀ.*, σ. 1377, καὶ Ino Michaelidou - Nicolaou, 'Antistius Sabinus, an unknoum *praeses* of Cyprus', *Acta of the Fifth Epigraphic Congress, Cambridge, 1967*, Oxford, B. Blackwell, 1971, σσ. 381-383 + πίν. 38-41.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

προς παρέμεινε στὴν Διοίκηση τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ τώρα περιελάμβανε τὴν Ἀραβία, τὴν Μεσοποταμία, τὴν Παλαιστίνη, τὴν Φοινίκη, τὴν Συρία, τὴν Κιλικία καὶ τὴν Ἰσαυρία[2] ἡ ρύθμιση αὐτὴ θυμίζει ἐκείνη τῆς ὑστέρας πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς (58 - 30 π.Χ.) ποὺ μερικὰ συνέπεσε μὲ τὴν α' ρωμαϊκὴ κατοχὴ (58 -38 π.Χ.), καὶ ἐκείνη τῆς β' ρωμαϊκῆς κατοχῆς (30 π.Χ.) ἕως τὴν ὑπαγωγὴ τῆς Κύπρου στὴν δικαιοδοσία τῆς συγκλήτου στὰ 22 π.Χ. ὁπότε τὸ νησὶ ἔγινε ἕδρα χωριστοῦ ὑπάτου[3].

Μὲ τὸν στενὸ δεσμό της πρὸς τὴν Ἀντιόχεια, πάντα σύμφωνα πρὸς ὁδηγίες καὶ ἔγκριση τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ Κύπρος βρέθηκε στὸν κύκλο ἐπιρροῆς τῆς μεγαλούπολης αὐτῆς καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ της[4], ἀλλὰ καὶ ἐνεπλάκη στὶς ἐπεκτατικὲς φιλοδοξίες τῶν ἐπισκόπων της. Ἐνῷ ὁ ἀστικὸς βίος μὲ πυρήνα τὴν ἑλληνικὴ πόλη ἐξακολούθησε, ὅπως καὶ στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, νὰ εἶναι ἡ βάση τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ νησιοῦ, ἡ πολυσύνθετη δικαιοδοσία τοῦ *praeses*, ποὺ κάποτε ἔχει τὸν τίτλο *consularis* = *ὑπατικός* τῆς τάξεως τοῦ *clarissimus*, στὴν οὐσία ἐξουδετέρωνε ὡς ἕνα βαθμὸ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἀποψιλωτικοὺς στόχους τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς ἔναντι τῶν ἐπαρχιακῶν ἀρχόντων. Αὐτὸ συνέβαινε διότι ἡ δικαιοδοσία τοῦ *praeses* περιλάμβανε: εὐθῦνες γιὰ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς διοικήσεως, γιὰ τὸν νόμο καὶ τὴν τάξη, τὴν ἐκτέλεση τῶν διαταγῶν καὶ ἐντολῶν τῆς κεντρικῆς κυβέρνησης δηλ. τοῦ αὐτοκράτορος, τὴ δικαιοσύνη (ὁ *Praeses* ἦταν καὶ (ἀρχι)δικαστής), τὴν συλλογὴ τῶν φόρων, τῆς *annona*, ποὺ ἐσήμαινε ἔλεγχο τῆς γεωργίας (πρᾶγμα ποὺ δὲν συνέβαινε μὲ τοὺς προκατόχους του (*proconsules*), ἔλεγχο ποὺ συναρτᾶται πρὸς τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῶν πόλεων καὶ τοῦ στρατοῦ σὲ προμήθειες καὶ συνεπάγεται καὶ ἔλεγχο τῶν τιμῶν, εὐθύνες γιὰ τὶς ταχυδρομικὲς ὑπηρεσίες καὶ τὰ δημόσια ἔργα, ἔλεγχο τῶν ἐργοστασίων καὶ τῶν ὑποχρεωτικῶν ἀστικῶν συντεχνιῶν, τῶν σχολείων, τῶν μονοπωλιακῶν κυβερνητικῶν ἀποθηκῶν πολεμεφοδίων καὶ ὅπλων, εὐθῦνες γιὰ τὴ στρατολογία καὶ τὴν ἀστικὴ - πολιτικὴ διοίκηση.

---

2. Mitford, 'Roman Cyprus', *ἔ.ἀ.*, σσ. 1291, 1375 - 1376. Ἰωάννου Ε. Καραγιαννοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, Τόμος Α', *Ἱστορία τῆς Πρωΐμου Βυζαντινῆς Περιόδου (324 - 565)*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. οἶκος Σακκούλα, 1980, σσ. 108 - 109. Robert Browing, *The Byzantine Empire*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1980, σ. 49. Cyril Mango, *Byzantium, The Empire of New Rome*, London, Weid. & Nic., 1980, σ. 44. H.M. Haussig, *A History of Byzantine Civilization*, Transl. by J. M. Hussey, London, Thames & Hudson, 1971, σσ. 50 - 51 κ. ἑ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Transl. by Joan Hussey, B. Blackwell, Oxford, 1968, σσ. 33 - 36. E. Stein, *Histoire du Bas Empire*, I, Paris, 1959, σσ. 67 - 68, 82. George Hill, *A History of Cyprus*, vol. I, *To the Conquest by Richard Lion Heart*, Cambr., At The Univ. Press, 1949, σ. 230.

3. Mitford, 'Roman Cyprus', σσ. 1290 - 1292.

4. *Αὐτ.* σ. 1291.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

Πηγὲς τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν εἶναι ὁ *Θεοδοσιανὸς Κώδικας* καὶ ὁ Ἰουστινιάνειος *Πανδέκτης (Digesta)*, ἐνῷ οἱ καθαρὰ κυπριακὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς δὲν μᾶς παρέχουν σχετικὲς εἰδικὲς εἰδήσεις. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ Κύπρος ἦταν ἄοπλη ἐπαρχία, ὁ χωρισμὸς τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ἐξουσία κατὰ τὶς μεταρρυθμίσεις τῶν Διοκλητιανοῦ καὶ Κωνσταντίνου δὲν ἐπηρέασε οὐσιαστικὰ τὸ ἐσωτερικό της καθεστώς, ἀφοῦ στὴν Κύπρο κανονικὰ δὲν ἔδρευε στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα ποὺ ἐξ αἰτίας των θὰ μειωνόταν ἡ δύναμή του ἢ θὰ ὑπαγόταν σὲ ἄλλον εἰδικὸ στρατηγὸ-διοικητή, καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξεως δὲν προϋπόθετε (τοὐλάχιστον σημαντικὴ καὶ ἀξιόμαχη) στρατιωτικὴ δύναμη, ποὺ νὰ σταθμεύῃ στὸ νησὶ καὶ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν *magister militum per Orientem*[5]. Τοῦτο δὲν καθίστατο ἀπαραίτητο καὶ γιὰ τὸν οὐσιώδη λόγο ὅτι ἡ Κύπρος τότε δὲν ἦταν ἀκόμη, ὅπως κυρίως στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν (649-963/4), στὰ σύνορα μὲ κάποια μεγάλη ἐχθρικὴ δύναμη, ὁπότε εἴτε στρατὸς προκαλύψεως *(limitanei)* εἴτε στρατὸς κρούσεως *(comitatenses)* θὰ ἔπρεπε ἀπαραίτητα νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ ἔδαφός της, γι' αὐτὸ καὶ στρατιωτικὴ ἐγκατάσταση ἔγινε μόνο γιὰ λόγους ἐσωτερικῆς ἀσφάλειας (βλ. § 8, § 12). Μόλις στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁπότε δόθηκε ἔμφαση στὴν στρατιωτικοποίηση τοῦ κράτους, ἡ Κύπρος συνδέθηκε πιὸ στενὰ πρὸς στρατιωτικὰ προβλήματα, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας ἐκεῖνος, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπάρκεια στρατευμάτων στὸ θρακικὸ μέτωπο διὰ θαλάσσης, δημιούργησε τὴν *quaestura exercitus* (535), ποὺ στὴν οὐσία ἦταν μικρὴ διοίκηση πραιτωρίου *(prefectura praetorii)* μὲ ἑνωμένη στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία στὴν Δευτέρα Μοισία, στὴν Σκυθία, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, στὴν Καρία καὶ στὴν Κύπρο, ἐπαρχίες ποὺ ἀποσπάσθηκαν ἀπὸ τὴν Διοίκηση τῆς Ἀνατολῆς[6].

---

5. *Αὐτ.*, σσ. 1375 - 1376. Πρβλ. Haussig, *ἔ.ἀ.*, σσ. 52 - 53. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284 - 602, A Social, Economic and Administrative Survey* [=*LRE*], I, Oxford, 1964, σσ. 375 - 377. Ostrogorsky, *ἔ.ἀ.*, σσ. 33 - 37, 42 - 43 κ.ἑ. Ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου ὑπῆρχαν δύο *magistri militum*, ἄμεσα ἐξαρτημένοι ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὁ ἐπὶ τοῦ πεζικοῦ καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ ἱππικοῦ. Ὁ Jones σημειώνει συχνὰ συγκρούσεις δικαιοδοσιῶν μεταξὺ στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀξιωματούχων, πρβλ. ὅμως τὴν ἀντίστροφη περίπτωση τοῦ κόμητος τῆς Ἐφάς Διονυσίου στὰ 431 μ.Χ., ποὺ ὁ Ἰωάννης ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας προσπάθησε νὰ τὸν χρησιμοποιήσῃ γιὰ νὰ ἐμποδίσει τὴν ἐκλογὴ διαδόχου τοῦ Τρωΐλου Μητροπολίτη Κωνσταντίας, Hill, *ἔ.ἀ.*, I, σσ. 274 - 5, καὶ J. - M. Sauvaget στὴν *REB*, XXV, Mélanges Venance Grumel II, 1967, σσ. 147 - 153. Hackett -Παπαϊωάννου, *Ἱστορ. Ἐκκλ. τ.Κ.* (ὡς κατωτέρω) Α΄, Ἐν Ἀθήναις, 1923, σσ. 26 - 38.

6. *Mitford*, ἔ.ἀ., σσ. 1375 - 1376. Καραγιαννοπούλου, *ἔ.ἀ.*, Α΄, σσ. 485 - 487. Ostrogorsky, *ἔ.ἀ.*, σσ. 73 - 74. Jones, *ἔ.ἀ.*, I, σσ. 280, 482 - 483, III, σσ. 55 καὶ 135 - 136. Πρβλ. Charles Delvoye, *L'art paléochretien de Chypre* ... (ὡς κατωτ. ὑποσ. 41), σσ. 23 - 24. Εὐρύτερη πραγμάτευση μὲ νέες προσεγγίσεις βλ. στοῦ Dietrich Hoffmann, *Die Spätrömische*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

§ 2. Οἱ μεταβολὲς τοῦ τέλους τοῦ γ' καὶ τοῦ α' μισοῦ τοῦ δ' αἰῶνος ἐπηρέασαν εὐνοϊκὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Κύπρου, προφανῶς διότι ἡ νῆσος δὲν ἐνεπλάκη σὲ στρατιωτικὰ προβλήματα καὶ πολεμικὲς συρράξεις, καὶ συνέβαλαν στὴν εὐημερία της, ποὺ μαρτυρεῖται καὶ ἀρχαιολογικὰ καὶ ἱστορικά. Οἱ διωγμοὶ ποὺ ξέσπασαν στὴν αὐτοκρατορία πρὸ τῆς παραιτήσεως τοῦ Διοκλητιανοῦ (305 μ.Χ.) σὲ μεγάλο βαθμὸ παρὰ τὴν θέλησή του, γνωστοὶ καὶ ὡς διωγμοὶ τοῦ (συναυτοκράτορά του) Μαξιμιανοῦ, ἰδιαίτερα μετὰ τὸ διάταγμα τῆς 23/24. 2. 303, ἐκεῖνο τοῦ τέλους Ἀπριλίου τοῦ 303 καὶ ἐκεῖνο τοῦ Μαρτίου τοῦ 304, γιὰ νὰ συνεχισθοῦν μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸν καίσαρα τῆς Ἀνατολῆς Μαξιμῖνο τὸν Δᾶκα (Daia) καὶ τὸν θεῖο του αὐτοκράτορα τῆς Ἀνατολῆς Γαλέριο[7], εἶχαν καὶ στὴν Κύπρο θύματα μάρτυρες κυρίως ἐντοπίους χριστιανοὺς σύμφωνα πρὸς τὰ *συναξάρια:* τὸν ἅγιο Λουκιανὸ τὸν Συγκλητικό, τὸν Θεόδοτο ἐπίσκοπο Κερύνειας, τὸν ἐπίσκοπο Κουρίου Φιλωνίδη, τὸν ἀναγνώστη Ἀθανάσιο, τὸν διάκονο Δημητριανὸ ἢ Δομιτιανό, τὸν πρεσβύτερο Ἀριστοκλῆ κ.ἄ.,[8] ἀπὸ τοὺς ὁποίους τοὐλάχιστον ὁ πρῶτος θὰ πρέπει νὰ μαρτύτησε μεταξὺ 293

Bewegungsheere und die Notitia Dignitatum, I, Epigraphische Studien, Band 7/1, Rheinland Verlag, Düsseldorf - Bonn, 1969, σσ. 12 - 18, 89 - 90 καὶ σποράδην, καὶ II, *Anmerkungen*, 1969, σποράδην, καὶ Ludwig Voelki, *Der Kaiser Konstantin, Annalen eines Zeitenwende, 306/337*, München, Brestel - Verlag, 1957, σσ. 1-30 καὶ σποράδην. Ramsay MacMullen, *Roman Government's Response to Crisis A.D. 235 - 337*, New Haven and London, Yale Univ. Press, 1976 σσ. 184 - 193.

7. Ἱερωνύμου Κοτσώνη, "Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους ἔναντι τῶν Χριστιανῶν', *Νέα Σιών*, ἔτος ΜΘ', τόμος ΝΒ', τεῦχος Ζ'-Η'-Θ', Ἰούλ. - Αὔγ. - Σεπτ. 1957, σσ. 228 - 236 κ.ἑ., σσ. 241 - 242 γιὰ τοὺς διωγμοὺς τοῦ Μαξιμίνου κατὰ τὸ 311 - 312. Τὸ διάταγμα ἀνεξιθρησκίας τοῦ Γαλερίου τῆς 30ῆς/4ου/311 δὲν πρόλαβε νὰ ἐφαρμοσθῇ, γιατὶ ὁ ἐκδότης του πέθανε στὶς 4/5/311, αὐτ., σσ. 240 - 242, πρβλ. σσ. 238 - 240. Βλ. ἰδίως: Périclès-Pierre Joannou, *La Législation Impériale et la Christianisation de l' Empire Romain (311 - 470)*, Roma, Or. Chr. Anal. 192, 1972, σσ. 19 - 22, 53 - 54. A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, Toronto, Univ. Press in assoc. with the Med. Ac. of Amer., 1978, σσ. 49 - 87 κ.ἑ. Ferdinard Lot, *La fin du Monde Antique et le Début du Moyen Âge*, Paris, A. Michel, L' Evol. de l' Human. 31, 1951, σσ. 24 - 37. Κωνσταντίνου Ι. Ἀμάντου, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν. Τὸ Τέλος τοῦ Ἀρχαίου Κόσμου καὶ ἡ Ἀρχὴ τοῦ Μεσαίωνος, Ἐν Ἀθήναις, 1933, σσ. 119 - 126.* Charles Norris Conchrane, *Christianity and the Classical Culture. A Study of Thought and Action from Augustus to Augustine*, Oxford Univ. Press, 1944, σσ. 177 - 183. Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1951, σσ. 80 - 90, 96 - 97, 119.

8. Niceta di Grigoli, 'Aristocle, prete, Demetriano, diacono, Atanasio, lettore, santi mastiri di Cipro', *Bibliotheca Sanctorum*, I, Istituto Giovanni XXIII, Nella Pontificia Università Lateranense, I, 1964, στῆλ. 426 - 427. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles, 1902, στήλ. 404, 766. Μακαρίου Γ', Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, *Κύπρος ἡ Ἁγία Νῆσος*, Ἀθῆναι, 1968, σ. 1. Ἰωάννου Χάκκετ, *Ἱστορία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου*, κατὰ μετάφρασιν καὶ συμπλήρωσιν Χαριλάου Ἰ. Παπαϊωάννου, Β', ἐν Πειραιεῖ, 1927, σσ. 171, 176, 178, 216, 291.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καὶ 305, ὅταν κυβερνήτης ἦταν ὁ Σαβῖνος[9], πιθανώτερα μεταξὺ 24.2.303 καὶ Μαρτίου 304 ἢ τοῦ 305, ὁπότε ὑποτίθεται ὅτι ἔληξε ἡ κυβερνητεία τοῦ Σαβίνου, ἴσως καὶ μετὰ τὸ 305[10].

§3. Σημαντικὸ πόρισμα ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν ἁγιολογικῶν πρὸς τὶς ἐπιγραφικὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ Σαλαμῖνα τοὐλάχιστον στὰ χρόνια τοῦ Σαβίνου ἦταν *de facto* καὶ πιθανῶς προσωρινὰ ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ παρὰ τὴν κατοχὴ τοῦ τίτλου ἀπὸ τὴν Πάφο κατὰ τὰ Ἑλληνιστικὰ καὶ Ρωμαϊκὰ χρόνια (ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ β' αἰ. π.Χ.): ἡ εὕρεση στὴν Σαλαμῖνα πέντε σημαντικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Σαβίνου, τιμητικῶν ἐπιγραφῶν γιὰ τρεῖς ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς Τετραρχίας, τοὺς Διοκλητιανό, Μαξιμιανὸ (Γαλέριο) καὶ Κωνστάντιο Χλωρό, ὅλων τοῦ 293 μ.Χ., συνδεόμενη πρὸς τὴν προσαγωγὴ ἢ ἑκούσια μετάβαση τῶν χριστιανῶν στὴν Σαλαμῖνα γιὰ νὰ μαρτυρήσουν στὰ χέρια τοῦ διοικητῆ, ποὺ κατονομάζεται ὡς Σαβῖνος στὸ *Ἐγκώμιον* τοῦ Θεοδότου[11], ὁδηγοῦν ἀναπόφευκτα στὸ πιὸ πάνω πόρισμα. Παρόμοια προσωρινὴ προαγωγὴ τῆς Σαλαμίνας σὲ πρωτεύουσα καθίσταται πιθανὴ καὶ ἀπὸ ἐπιγραφὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ (123 μ.Χ.), ποὺ ἀνακαινίζοντάς την μετὰ τὴν καταστροφή της ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους ἐπαναστάτες στὰ 116 μ.Χ. τῆς ἔδωσε τὸ δικαίωμα ἢ τὴν ἐλπίδα νὰ φιλοδοξῇ ἐπάνοδο στὸ προ-Ἑλληνιστικὸ καθεστὼς τῆς *μητροπόλεως τῆς Κύπρου* καὶ νὰ τὸ τονίζῃ στὴν ἀναθηματικὴ πρὸς αὐτὸν ἐπιγραφή. Ἄλλες ὅμως ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴ Νέα Πάφο, τοῦ β' καὶ γ' αἰ. μ.Χ. (ἡ μιὰ τοῦ 211), φέρουν τὴν Πάφο ὡς *ἱερὰν μητρόπολιν τῶν κατὰ Κύπρον πόλεων*[12], ὡσότου

9. François Halkin, 'L' éloge de Saint Théodote de Cyrénie par Nicétas le Rhéteur', *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, ΜΕ' (1981), σσ. 1-14. Ino Michaelidou - Nicolaou, 'Antistius Sabinus ...', *Acta ...*, 1971, σσ. 381 - 383.

10. Ἄν καὶ τὸ *Συναξάριο* τοῦ Θεοδότου γράφει ὅτι ὁ «*Σαβῖνος δεινὸς ἦν παρὰ Διοκλητιανοῦ μὲν τότε τὸ τῆς ἡγεμονίας εἰληφὼς κράτος, κατὰ Κύπρον δὲ τὰς κατὰ τῶν ἁγίων ὠμῶς ἐξετάσεις διατεθεὶς* (Halkin, *ἔ.ἀ.*, § 4), ἐν τούτοις δὲν σαφηνίζει ἄν, ὅταν συνέβη τὸ μαρτύριο τοῦ Θεοδότου, ἦταν ἀκόμη αὐτοκράτορας ὁ Διοκλητιανός. Μολονότι οἱ *praesides* καὶ οἱ *consules* ἦταν κανονικὰ προσωπικοὶ ἐντολοδόχοι τῶν αὐτοκρατόρων, στὸ χάος τῶν μεταβολῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν ἀποκλείεται ὁ Sabinus νὰ ἐξακολούθησε νὰ κυβερνᾷ τὴν Κύπρο καὶ λίγο μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Διοκλητιανοῦ (1. V. 305).

11. Ἄν καὶ σ' αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται ἡ Σαλαμῖνα ὡς ἕδρα τοῦ Σαβίνου, ἐνῷ ἀναφέρεται σ' ἐκεῖνο ἄλλων ὅπως τοῦ Ἀθανασίου Ἀναγνώστη, τοῦ Δομιτιανοῦ καὶ τοῦ Ἀριστοκλῆ, χωρὶς ὅμως μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ διοικητῆ, ποὺ σαφῶς ὅμως φέρεται νὰ ἑδρεύει ἐκεῖ, βλ. Κ.Π. Κύρρη, '[Ἀθανάσιος] 1. Ὁ Ἀναγνώστης', *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Α', Ἀθ. 1962, στῆλ. 576 - 577. Κ.Π. Κύρρη, ''Αθανάσιος Ἀναγνώστης', *Μεγάλη Κυπριακὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* [= ΜΚΕ], Α', Λευκωσία, 1984, σ. 218. Στὴν ἴδια περίοδο διώχθηκε καὶ βασανίστηκε ὁ Σπυρίδων Τριμιθοῦντος ἀπὸ τὸν Γαλέριο (Μαξιμιανό), βλ. *Martyr. Rom.*, σ. 582 (14 Δεκ.) στοῦ Κ.Π. Χατζηϊωάννου, *ΑΚΕΠ* (ὡς κατωτ.), Δ, α', σσ. 304 - 305, ἀρ. 231, καὶ στοῦ ἴδιου, *ΑΚΕΠ*, Δ', β', σ. 218, ἀρ. 231.

12. Κυριάκου Π. Χατζηϊωάννου, *Ἡ Ἀρχαία Κύπρος εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Πηγάς* [= *ΑΚΕΠ*], Δ', α', *Συμπληρώματα ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν Ἐπιγραφῶν καὶ τῶν Λατινικῶν Κειμένων,*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φτάνουμε στὴν περίπτωση Σαβίνου, μὲ τὴν Σαλαμῖνα πάλι στὴν πράξη πρωτεύουσα. Ποιὸ καθεστὼς μεσολάβησε μεταξὺ 305 καὶ μέσων τοῦ δ' αἰ. μ.Χ. ὁπότε ἡ Σαλαμῖνα ἔγινε ὁριστικὰ πρωτεύουσα δὲν γνωρίζουμε. Πάντως ἡ ἐναλλαγὴ αὐτὴ Πάφου καὶ Σαλαμῖνος ὡς πρωτευουσῶν στὰ Ρωμαϊκὰ χρόνια μαρτυρεῖ κάποια ρευστότητα τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα καὶ ἰσχυρὸ ἀστικὸ βίο καὶ ἀστικοὺς πληθυσμοὺς μὲ φιλοδοξίες καὶ ἐπιρροή· αὐτὲς δὲν φαίνεται ἀκόμη νὰ σχετίζονται πρὸς τὶς ζυμώσεις ἀπὸ τὸν ἀνερχόμενο Χριστιανισμό[13], ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς τὰ συμφέροντα τοπικῶν ὀλιγαρχιῶν ποὺ κολακεύουν τοὺς Ρωμαίους κυριάρχους καθὼς ἡ Κύπρος ὡς μὴ ἐλευθέρα ἐπαρχία δὲν διέθετε «ἐλεύθερες πόλεις» μὲ δημοκρατικὰ ἐκλεγμένα συμβούλια[14].

§ 4. Οἱ διωγμοὶ τῶν χριστιανῶν, ποὺ συνέχισε μὲ κάποια ἐπιφυλακτικότητα ὁ Λικίνιος παραγνωρίζοντας τὸ ἀνεξίθρησκο διάταγμα τοῦ Μεδιολάνου (Ἰαν. 313), ποὺ εἶχε δημοσιεύσει στὴ Νικομήδεια στὶς 13/6/313, πρέπει νὰ κάλυψαν καὶ τὴν Κύπρο, διότι αὐτὴ ὑπαγόταν στὴν δικαιοδοσία του ὡς μόνου αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς μετὰ τὴν νίκη του κατὰ τοῦ Μαξιμίνου (30/4/313)[15]· δὲν ἔχουμε ὅμως σαφεῖς σχετικὲς μαρτυρίες. Ἡ σημαντικότερη ἐξέλιξη στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ ὁλοένα πιὸ φιλικοῦ πλέον πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ γαμβροῦ τοῦ Λικινίου ποὺ σχετίζεται πρὸς τὴν Κύπρο, ἦταν ἡ ναυτικὴ συμβολὴ τῆς τελευταίας πρὸς τὸν Λικίνιο, συμβολὴ προφανῶς ὑποχρεωτικὴ γιὰ ὅλες τὶς παραλιακὲς ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ συνολικὰ τοῦ ἔδωσαν 350 πλοῖα στὰ 323/324: ἡ Κύπρος 30 ὅπως κι ἡ Βιθυνία, 50 ἡ Λιβύη, ἀπὸ 80 ἡ Αἴγυπτος καὶ ἡ Φοινίκη, ἡ Ἀσία 60, ἡ Καρία 20. Ἡ ἀρκετὰ ὑπολογίσιμη αὐτὴ συμβολὴ τῆς Κύπρου στὸν πόλεμο, ποὺ ἀπέληξε στὴν ἧττα τοῦ Λικι-

---

Λευκωσία, 1980, σσ. 206 - 209, ἀρ. 71. 1, 72, 72. 1, 72. 2, 72. 3. Τοῦ ἰδίου, *ΑΚΕΠ*, Δ', β', *Προλεγόμενα καὶ Σημειώσεις εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἐπιγραφὰς καὶ τὰ Λατινικὰ Κείμενα*, Λευκωσία, 1980, σσ. 139 - 141. Κ.Π. Κύρρης, *ἔ.ἀ.*, *ΜΚΕ*, Α', σ. 218, καὶ τοῦ ἰδίου, "Ἀδριανός,', *ΜΚΕ*, Α', 1984, σσ. 189 - 191, ἰδίως σσ. 189 - 190. Mitford, 'Roman Cyprus', σσ. 1311 - 1312, 1358.

13. Πρβλ. Mitford, *αὐτ.*, σσ. 1308 - 1309 κ.ἑ. κεφ. 4 'The Cities', σσ. 1337 κ.ἑ. κεφ. 6 'The Civic Territories'.

14. *Αὐτ.*, σσ. 1341 - 1343 κεφ. 7 'The Quality of Roman Rule'.

15. Jones, *Constantine*, σσ. 111 - 113. Joannou, *ἔ.ἀ.*, σσ. 22 - 25. Voelki, *ἔ.ἀ.*, σσ. 53 - 146 στὰ ἀντίστοιχα ἔτη 313 - 325. Ramsay MacMullen, *Paganism in the Roman Empire*, New Haven and London, Yale Univ. Press. 1981, σσ. 85, 110 - 111, 127, 197. Ο Macmullen ἀντίθετα πρὸς τὸν Adolt Harnack κ.ἄ. νεώτερους ἱστορικούς, δέχεται ὅτι ἡ νίκη τοῦ χριστιανισμοῦ ἦταν λιγώτερο ἀναπόφευκτη καὶ πλήρης ἀπ' ὅ,τι ἔχει ὑποτεθῆ. Ἐπίσης: Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World (31 B.C. — A.D. 337)*, 1981, σποράδην. Ramsay MacMullen, *Constantine*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1970, σσ. 132 - 138 καὶ σποράδην.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νίου (τέλη τοῦ 324)[16], ἀποτελεῖ πρόσθετο τεκμήριο ἀκμῆς της στὰ χρόνια αὐτὰ (πρβλ. § 2), πολὺ περισσότερο ποὺ ἡ Κύπρος ἦταν ἀποστρατιωτικοποιημένη ἐπαρχία (§1), ἄν καὶ ἡ ἀρχαία ναυτικὴ ἐμπειρία καὶ ἐπίδοση πρέπει νὰ συνεχίσθηκαν ἀνάμεσα στοὺς Κυπρίους ἄσχετα πρὸς καὶ παρὰ αὐτὴ τὴν εἰδικὴ ἀρνητικὴ κατάσταση· ἐξ ἄλλου τὰ ναυτικὰ πληρώματα τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ὅπως καὶ τὰ ἴδια τὰ πλοῖα εὔκολα μποροῦσαν τότε νὰ μετατραποῦν σὲ πολεμικά. Ἡ ὑποχρεωτικὴ ὑποστήριξη τοῦ Λικινίου ἀπὸ τοὺς Κυπρίους δὲν φαίνεται νὰ προκάλεσε ἀντικυπριακὴ προκατάληψη στὸν Κωνσταντῖνο, ἀκριβῶς γιατὶ ἦταν ὑποχρεωτική, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται, μᾶλλον εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ Κύπριοι ἡγέτες, φοβούμενοι συνέπειες δυσμενεῖς γι' αὐτοὺς λόγῳ τῆς στάσεώς των ἐκείνης, στάθηκαν στὸ πλευρὸ τοῦ νικητῆ σ' ὅλα τὰ ζητήματα. Εἰδικώτερα ἡ θερμὴ ὑποστήριξη τῆς ἀντιαρειανῆς ὀρθόδοξης μερίδας στὴν Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο στὴ Νίκαια στὰ 325 ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ κυπριακὴ ἀντιπροσωπεία ποὺ παρέστη σ' αὐτὴν μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν φιλανθρωπότατο καὶ ἁπλοϊκὸν ἀγρότη ἐπίσκοπο Τρεμιθοῦντος Σπυρίδωνα[17], πρέπει νὰ εἶχε ἐλατήριο καὶ τὴν προσπάθεια προληπτικοῦ ἐξευμενισμοῦ τοῦ Κωνσταντίνου γιὰ τὸ ἔστω καὶ ἀκούσιο «φταίξιμό» τους στὰ 323/324, ἰδιαιτέρως ἐν ὄψει τῆς σχεδὸν ἀλόγιστης μεγαλοδωρίας του πρὸς τὴν Ἐκκλησία ἀμέσως μετὰ τὸν «προσηλυτισμό» του (313) κ.ἑ. Ἄλλο συγγενὲς ἐλατήριο πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ φυσικὴ ἐπιθυμία τῶν Κυπρίων νὰ ἐπωφεληθοῦν καὶ αὐτοὶ *θετικὰ* πλέον ἀπὸ τὴν γενναιοδωρία τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἔναντι στὴν Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ποὺ ἐντάθηκε πιὸ πολὺ μετὰ τὸ 321 καὶ ἰδιαίτερα ἀμέσως μετὰ τὴν νίκη του κατὰ τοῦ Λικινίου (324)[18]· τότε ἡ Κυπριακὴ ἐπιθυμία αὐτή, ποὺ πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ ἐκδηλωθῇ γιατὶ ἡ Κύπρος ὑπαγόταν

---

16. Jones, *ἔ.ἀ.*, σσ. 113 - 115. Hill, *History of Cyprus, I, 1949*, σσ. 243 - 244. Mitford, 'Roman Cyprus', σ. 1376, τοῦ ὁποίου δὲν ἐννοῶ τὴν φράση "of 350 ships collected in A.D. 324 by Licinius ... Cyprus could contribute only 30": συγκριτικὰ πρὸς τὴν συμβολὴ τῶν ἄλλων μεγαλυτέρων ἐπαρχιῶν τὰ 30 δὲν ἦταν λίγα. Πρβλ. Κ.Π. Χατζηιωάννου, *ΑΚΕΠ*, Α', Λευκωσία, 1971, σσ. 384 - 385, ἀρ. 126 (323[- 324] μ.Χ.: Ζώσιμος 222. 1-2).

17. Χάκκετ - Παπαϊωάννου, *Ἱστ. τ. Ὀρθ. Ἐκκλ. τ. Κύπρου*, Α', Ἐν Ἀθήναις, 1923, σσ. 14 - 16. Hill, *ἔ.ἀ.*, I, σ. 250. Κώστα Χατζηψάλτη, ' Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου στὴν πρώτην Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Νικαίας', *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, I, (1946), (1948), σσ. 53 - 57. Κ.Π. Χατζηϊωάννου, *ΑΚΕΠ*, Α', 1971, σσ. 368 -379 ἀρ. 121 - 121.10, σσ. 380 - 383, ἀρ. 125 - 125. 3α, σσ. 386 - 387 ἀρ. 129 - 129 α. Τοῦ ἴδιου, *ΑΚΕΠ*, Β', Λευκωσία, 1973, σσ. 292 - 293 ἀρ. 134 *. Τοῦ ἴδιου, *ΑΚΕΠ*, Δ', α', 1980 σσ. 304 - 305 ἀρ. 231, *ΑΚΕΠ*, Δ' β', σ. 218 ἀρ. 231, καὶ *ΑΚΕΠ*, Ε', Λευκωσία, 1983, σ. 163 ἀρ. 171. Γιὰ τὴ Σύνοδο καὶ τὰ ὄχι πολὺ καθαρὰ ἰδεολογικὰ θεολογικὰ ρεύματα πρὶν καὶ κατόπιν βλ. Jones, *ἔ.ἀ.*, σσ. 117 - 167 κ.ἀ. Voelki, *ἔ.ἀ.*, σσ. 140 - 144.

18. Jones, *LRE*, I, σσ. 89 - 90, πρβλ. σσ. 80 - 81, καὶ III, σσ. 13, 10-11.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στὴν δικαιοδοσία τοῦ Λικινίου, φυσικὰ ἀναζωπυρώθηκε καὶ συνδυάσθηκε πρὸς τὴν προσπάθεια ἀποφυγῆς δυσμενῶν συνεπειῶν γιὰ τὴν ναυτικὴ ὑποστήριξη πρὸς τὸν Λικίνιο.

§ 5. Πολὺ ὅμως οὐσιωδέστερη γιὰ τὴν Κύπρο ἦταν ἡ συσχέτισή της, μέσα στὰ πιὸ πάνω πλαίσια ἐξευμενισμοῦ τοῦ νικητῆ, πρὸς τὴν ἀποστολὴ στοὺς Ἁγίους Τόπους τῆς Μητέρας του Ἁγίας Ἑλένης, ποὺ στὰ 326 μόλις εἶχε ἐξέλθει ἀπὸ τὴν ὑπερτριακονταετῆ ἀφάνεια στὰ πλαίσια ἐνδοδυναστικῶν ἐξελίξεων[19]. Κατὰ τὴν ἀποστολή της στοὺς Ἁγίους Τόπους ἡ Βασιλομήτωρ φέρεται ἀπὸ τὴν Κυπριακὴ καὶ τὴν Ἱεροσολυμιτικὴ ἐκκληστικὴ παράδοση νὰ ἐπισκέφθηκε τὴν Κύπρο τόσο κατὰ τὴν μετάβαση ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφή της: πηγές μας εἶναι τὸ *Χρονικὸ* τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ καὶ τὸ χειρόγραφο British Museum Additional 34554, ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ πηγὴ τοῦ Μαχαιρᾶ, ἀλλὰ καὶ ἄλλων Κυπρίων χρονογράφων, ποὺ γνωρίζουν καὶ τὸν Μαχαιρᾶ, ἀλλὰ πιθανῶς καὶ τὸ χειρόγραφο[20]. Κατὰ τὴν κολοβὴ ἀρχὴ τοῦ χ/φου, φ. 170α, ἡ Ἑλένη *ἐλυπήθη πολλὰ πῶς ἤβρεν τοιοῦτον ὡραῖον τόπον ἔρημον. Καὶ ἀπ' ἐκεῖ ἐπῆγεν εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ*[21]. Κατὰ τὸν Μαχαιρᾶ, ἡ Ἁγία Ἑλένη *ἐπῆρεν ὁρισμόν ... νὰ γυρεύσῃ τὸν τίμιον σταυρὸν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἤρτεν πρὸς τὴν ἀνατολήν, καὶ ἤρτεν εἰς τὴν Κύπρον, καὶ ἐπέζευσεν πρὸς τὴν Λεμεσὸν καὶ ηὗρεν τὸ νησσὶν ἔρημον, καὶ πολλὰ ἐπικράνθη θεωρῶντα τὸ τόσον ὄμορφον νησσὶν καὶ ἦτον ἔρημον. Καὶ μοναῦτα ἐμίσευσεν καὶ ἐπῆγεν εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ ...*[22]. Μετὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐκείνων τῶν λῃστῶν ἡ Ἑλένη *ἐνέβην* [σὲ πλοῖο] *καὶ ἤρτεν εἰς τὴν Κύπρον* γιὰ δεύτερη φορά, *καὶ ἔραξεν εἰς τὴν γῆν*

---

19. Jones, *Constantine*, σ. 199. Jones, *LRE*, I, σσ. 84 - 85, 89 - 90, καὶ III, σσ. 11-13. Voelki, *ἔ.ἀ.*, σσ. 146 - 147.

20. Θεοδώρου Χ. Παπαδοπούλ(λ)ου, *Ἐκ τῆς Ἀρχαιοτάτης Ἱστορίας τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Ἡ ἐπίσκεψις τῆς Ἁγίας Ἑλένης εἰς Παλαιστίνην καὶ Κύπρον*, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Νέα Σιών*, Ἐν Ἱεροσολύμοις, 1952, σσ. 3 - 11. Πρβλ. Leontios Makhairas, *Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus entitled 'Chronicle'*. Edited with a Translation and Notes by R.M. Dawkins, II, Oxford, 1932 [Notes], σ. 48 § 9.3, σ. 14: τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου εἶναι παλαιότερο τοῦ Μαχαιρᾶ καὶ διότι εἶναι πληρέστερο, προέρχεται ἀπὸ κάπου ὄχι μακρὰν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὅμως τοὐλάχιστον ἡ ἀρχὴ τῆς διηγήσεως μὲ τὴν λεπτομέρεια τῆς καθόδου στὴν Λεμεσὸ κατὰ τὸ ταξίδι τῆς Ἑλένης πρὸς τὴν Παλαιστίνη εἶναι πληρέστερη στὸν Μαχαιρᾶ, ἐνῶ στὸ χ/φο εἶναι κολοβή· ἀλλὰ προφανῶς τὸ ἐλλεῖπον τμῆμα του ἔλεγε τὰ ἴδια ὅπως καὶ ἡ § 4 τοῦ Μαχαιρᾶ, ἀφοῦ τελειώνει μὲ παρόμοια φρασεολογία. Ἀφ' ἑτέρου εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἐνσωμάτωση στὴ διήγηση παραδόσεων τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς καὶ τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας δηλώνει μᾶλλον Παλαιστινιακὴ καὶ Κυπριακὴ προέλευση τοῦ χειρογράφου. Πρβλ. Θ. Παπαδοπούλ(λ)ου, *ἔ.ἀ.*, σσ. 1-11.

21. *Αὐτ.*, σ. 12 φ. 170 α.

22. L. Makhairas, *Recital* ..., I, Oxford, 1932 [Text], σ. 4 § 4 - § 5.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

.... *καὶ ἔφαν εἰς τὸν Βασιλοπόταμον* ....[23]. καὶ ἀκολουθῶντας ὅραμα ποὺ εἶδε ἐκεῖ ὅταν κοιμήθηκε, ἔκτισε ὅπως καὶ στὴν Ἱερουσαλὴμ ναὸν «*εἰς τὸ βουνὸν τὸ λεγόμενον Λύμπια*» κατὰ τὸ χ/φο, «*Ὀλυμπία*» κατὰ τὸν Μαχαιρᾶ, ποὺ τὸ ἐξηγεῖ «*διὰ τὸν σταυρὸν τοῦ Ὀλυμπᾶ, τὸ ὄνομα τοῦ καλοῦ λῃστῆ*». Ὁ σταυρὸς αὐτὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο μεγάλους σταυροὺς ποὺ κατασκεύασε ἡ Ἑλένη συνδυάζοντας τὰ ξύλα τοῦ σταυροῦ τῶν ληστῶν. Κατὰ θαυμαστὸ τρόπο βρέθηκε ἐκεῖ!, ἀφοῦ ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τὸ σεντούκι τῆς Ἑλένης. Ὁ ναὸς ἦταν «*τοῦ τιμίου σταυροῦ*», ἡ γνωστὴ μονὴ Σταυροβουνίου, ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἔτσι θὰ ὀνομαζόταν στὶς δυὸ πηγές. Ἐπίσης καὶ στὴν Τόχνη ἔχτισε γεφύρι καὶ ἐκκλησία, γιατὶ ἐκεῖ βρέθηκε πάλι «μὲ θαῦμα», ἕνας ἀπὸ τοὺς τέσσαρες μικροὺς σταυροὺς ποὺ εἶχε μαζύ της, φτιαγμένους ἀπὸ τὸ ὑποπόδιο ποὺ κάρφωσαν στὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ[24]. Ἔκτοτε ὁ ποταμὸς Τέτιος, ὅπου τὸ γεφύρι, ὀνομάστηκε Βασιλοπόταμος, κοντὰ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου[25]. Ἡ διαβάθμιση τοῦ μεγέθους τῶν σταυρῶν, μικρὸς στὴν Τόχνη, μεγάλος στὸ Σταυροβούνι, πιθανῶς ἀντανακλᾷ κάποια τοπικὴ ἀνιζηλία τῶν δύο ἑστιῶν τῆς «εὐεργεσίας τῆς Βασιλομήροτος», ποὺ δὲν ἀποκλείεται πράγματι νὰ στάθμευσε στὴν Κύπρο καὶ πηγαίνοντας καὶ ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη σύμφωνα πρὸς τὴν παλαιοτάτη συνήθεια τῶν ταξιδιωτῶν ἀπὸ Εὐρώπη πρὸς Ἀνατολή. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἐντάθηκε μὲ τὴν καθιέρωση τῶν προσκυνηματικῶν ταξιδιῶν αὐτοῦ τοῦ δρομολογίου μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Ἁγίας Ἑλένης[26] καὶ συνέβαλε, μεταξὺ ἄλλων καὶ στὴν ἰσχυρὴ κυπριακὴ ἐπίδραση στὴν τέχνη τῆς Σικελίας καὶ τῆς Ἰταλίας στοὺς IV-VI αἰῶνες μ.Χ., ἐπίδραση ποὺ περιλάμβανε καὶ μετάδοση καθαρὰ Ἀνατολικῶν καὶ Κυπριακῶν τελετουργικῶν συνηθειῶν στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη τότε[27].

---

23. L. Makhairas, *ἔ.ἀ.*, I, σ. 6 § 7 - § 8. Περίπου ἡ ἴδια διατύπωση καὶ στὸ χ/φο τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου, Θ. Παπαδοπούλ(λ)ου, *ἔ.ἀ.*, σ. 25 φ. 182 β.

24. Makhairas, *ἔ.ἀ.*, I. σσ. 6 - 9 §§ 7 - 8. Παπαδοπούλ(λ)ου, *ἔ.ἀ.*, σσ. 24 - 26 φφ. 181 β - 183 β.

25. Hackett - Παπαϊωάννου, *ἔ.ἀ.*, Α', σσ. 18 - 19 καὶ Β', Ἐν Πειραιεῖ, 1927, σσ. 293 -294. Ν. Γ. Κυριαζῆ, *Τὰ Μοναστήρια ἐν Κύπρῳ*, Λάρναξ, 1950, σσ. 33 - 34 ἀρ. 25.

26. G. Bardy, 'Pèlerinages à Rome vers la fin du IVe siècle', *Anal. Bolland.*, LXVII, 1949, σσ. 234 - 235, ἰδίως σ. 228. Hackett - Παπαϊωάννου, *ἔ.ἀ.*, σσ. 7 - 16 σποράδην κ.ἀ. Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge, 1908, σποράδην, π.χ. σσ. 13 κ. ἑ., 15 - 21. Th. Mogabgad, *Supplementary Excerpts on Cyprus*, I, Nicosia, 1941, σσ. 1-16, II, Nicosia, 1943, σσ. 43 κ.ἑ., III, 1945, σποράδην.

27. G. Agnello, *Le arti figurative nella Sicilia Bizantina*, Palermo, Testi e Monumenti, Monumenti, I, 1962, σσ. 287 - 295.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

§ 6. Ἡ πραγματικότητα ὅμως ἢ μὴ τῆς διπλῆς «ἐπισκέψεως τῆς Βασιλομήτορος» στὴν Κύπρο πρέπει νὰ συνδεθῇ καὶ πρὸς τὸ γενικώτερο θέμα τοῦ ὅλου «μοτίβου» τῆς ἀποστολῆς της στὴν Παλαιστίνη καὶ στὴν Ἀνατολή· αὐτὸ ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἀνασκαφῶν πρὸς εὕρεση τοῦ τιμίου Σταυροῦ στὶς πηγὲς πρώτη φορὰ κατὰ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰ. μ.Χ. στὸν λόγο τοῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων κατὰ τὴν κηδεία τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου (395), ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας, φίλος καὶ σύγχρονος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, στὸν *Βίο τοῦ Κωνσταντίνου* δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴν εὕρεσή του: ἀρκεῖται μόνο νὰ δώση ἐκτενῆ περιγραφὴ τῆς εὐσέβειας καὶ τῶν εὐεργεσιῶν τῆς Ἑλένης στὴν Παλαιστίνη καὶ σ' ὅλη τὴν Ἀνατολὴ (Ἑῴαν), ἰδίως στοὺς κατὰ πόλιν δήμους (γιατὶ ὄχι καὶ στὴν Κύπρο;) καὶ εἰδικὰ τῶν οἰκοδομικῶν δραστηριοτήτων της στὴν Παλαιστίνη. Τὸ *ταξιδιωτικὸ τοῦ Bordeaux* τοῦ 333 μ.Χ. ὁμιλεῖ μόνο γιὰ οἰκοδόμηση βασιλικῆς στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ εἰδικὰ στὸν Γολγοθᾶ, ἐνῷ στὸ *ταξιδιωτικὸ «τῆς Ἁγίας Συλβίας»* τοῦ 385, ποὺ προηγεῖται κατὰ δέκα χρόνια τῆς ὁμιλίας τοῦ Ἀμβροσίου, μνημονεύεται ἡ Ἑλένη μόνο γιὰ οἰκοδομήσεις βασιλικῶν. Στὴν Ἱερουσαλὴμ ὅμως στὰ μέσα τοῦ δ' αἰ. ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται ἡ παράδοση τῆς ἀνακάλυψης τοῦ σταυροῦ ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου, ὅπως βλέπουμε σ' ἐπιστολὴ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων πρὸς τὸν Κώνσταντα Β' τῆς 7/5/351, προφανῶς στὰ πλαίσια τοπικῆς προσπάθειας ἔξαρσης τοῦ ρόλου τοῦ διαμορφωνόμενου πατριαρχείου τῆς Ἁγίας Πόλεως. Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μοτίβου, μὲ προσθήκη τῆς Ἁγίας Ἑλένης ὡσότου φθάσουμε στὸν Ἀμβρόσιο (395), ἔγινε κατὰ στάδια, μὲ δεύτερο σταθμὸ μετὰ τὸν Ἀμβρόσιο, τὸν Ρουφῖνο Ἀκυληίας, ποὺ ἔγραψε λατινικὰ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* του στὰ 401 καὶ παρουσιάζει τὸ μοτίβο ἁπλουστευμένο. Ἔκτοτε ἡ παράδοση ἐκλαμβάνεται ὡς ἱστορικὸ γεγονὸς καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Παυλῖνο τῆς Nole (403), τὸ *«Χρονικὸ»* τοῦ Σουλπικίου Σεβήρου (403), ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν Παυλῖνο, καὶ στὶς *Ἐκκλησιαστικὲς Ἱστορίες* τῶν Σωκράτους, Σωζομενοῦ καὶ Θεοδωρήτου (α' μισὸ τοῦ ε' αἰ.), στὴν συμπιλημένη *Ἱστορία* τοῦ Ἐπιφανίου, τοῦ στ' αἰ., καὶ στὸ *Itinerarium Theodosii* τοῦ 530, ποὺ ὁρίζει καὶ ἡμερομηνία εὕρεσης τὴν 15 Σεπτεμβρίου (XVII Kal. Octobris), καθὼς καὶ σ' ἄλλους μεταγενέστερους συγγραφεῖς (Μαλάλα, Κεδρηνό, Ζωναρᾶ, Νικηφόρο Κάλλιστο). Οἱ ἐκδοχὲς τῶν Ἀμβροσίου καὶ Παυλίνου, καθὼς καὶ τοῦ Σεβήρου, εἶναι οἱ ἀρχαιότερες καὶ φιλολογικὰ ἀνεξάρτητες ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, μ' ἑπόμενη φάση τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Ρουφίνου, ποὺ μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικὰ τὰ δύο τελευταῖα βιβλία του ὅπου ἡ ἱστορία τῆς Ἑλένης καὶ τῆς εὑρέσεως τοῦ σταυροῦ ἀπ' αὐτήν, καὶ μαζὶ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Εὐσεβίου ὑπῆρξαν πηγὲς τῶν Σωκράτους, Σωζομενοῦ καὶ Θεοδωρήτου. Ἐπιβεβαίωση τῆς ἐξάρτησης τῶν τελευταίων ἀπὸ τὸν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ρουφῖνο ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀνυπαρξία μνείας τοῦ πιὸ πάνω μοτίβου στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Ἀρειανοῦ Φιλοστοργίου, ποὺ προηγεῖται κατά τι τοῦ Ρουφίνου. Συμφωνώντας πρὸς τὴν ἀνάλυση αὐτὴ τῆς Maria Pardyová - Vodová[28] τονίζω τὴν μεγάλη σημασία τοῦ γράμματος τοῦ Κυρίλλου τοῦ 351, καὶ τὴν σχέση τῆς μνείας τῆς ἀνακάλυψης πρὸς τὶς τοπικὲς ἀντιζηλίες Ἱεροσολύμων—Ἀντιοχείας: ἡ Ἱερουσαλὴμ συμβάλλει μὲ τὴν υἱοθέτηση τοῦ μοτίβου (τῆς εὕρεσης τοῦ σταυροῦ) ἔστω καὶ χωρὶς ἀναφορὰ στὴν Ἑλένη, στὴν δημιουργία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρύλου γιὰ τὴν Βασιλομήτορα καὶ τὶς δραστηριότητές της, θρύλου, ποὺ συνυφαίνεται πρὸς τὶς φιλοδοξίες τῆς Ἱερουσαλὴμ[29] σὲ καιροὺς σφοδρῶν δογματικῶν συγκρούσεων, ὁπότε καὶ ἄλλες ἕδρες τῆς Ἀνατολῆς ὅπως ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Κύπρος τούλάχιστον μὲ μερικοὺς ἐκπροσώπους των καὶ παρὰ τὴν ἀντίδραση ἄλλων, ἰδίως Ἀρειανῶν, ἐστρέφονταν ἀκόμη πρὸς τὴν ἕδρα τῆς Ρώμης καὶ στὸν αὐτοκράτορα τοῦ Δυτικοῦ κράτους γιὰ ὑποστήριξη, βοήθεια καὶ συμμαχία[30].

---

28. Marie Pardyovà - Vodová, 'L' impératrice Hélène et l' invention de la Sainte - Croix', *Sbornik Praci Filozoficke Fakulty Brenské University = Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, E 25, 1980, σσ. 235 - 240. Edward T. Brett, 'Early Constantine Legends: A Study in Propaganda' *Byzantine Studies / Études Byzantines* X, 1, 1983, σσ. 62 - 66, ποὺ ἀγνοεῖ τὸ ἄρθρο τῆς M.P. Vodová προσθέτει ὅμως καὶ μιὰ πηγὴ ποὺ ἡ M.P. - V. δὲν ἀναφέρει: Τὶς *Κατηχήσεις* τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, ποὺ γράφτηκαν περίπου στὰ 346, καὶ ἄν καὶ περιστασιακὰ ἀναφέρουν τὴν εὕρεση τοῦ σταυροῦ χωρὶς μνεία τῆς Ἑλένης, σημειώνουν τὸ ἑξῆς σημαντικὸ στοιχεῖο, γιὰ τὴν Κύπρο θεμελιῶδες: *καὶ τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ πᾶσα λοιπὸν ἡ οἰκουμένη κατὰ μέρος ἐπληρώθη, P.G.* 33, στ. 469, IV, 10. Φυσικὸ ἦταν καὶ ἡ Κύπρος ἀπὸ τότε, 346 ἢ λίγο πρίν, μεταξὺ 337 καὶ 346, ὁπότε ὁ θρῦλος τῆς εὕρεση τοῦ σταυροῦ φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε πρώτη φορὰ στοὺς ἀβέβαιους ἀνώμαλους καιροὺς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, νὰ διεκδικοῦσε μερίδιο ἀπὸ τὸ τίμιο ξύλο, κι ἀργότερα ἀπὸ τὴν αἴγλη τῆς «εὑρετρίας» τοῦ ξύλου Ἑλένης.

29. Πρβλ. Hans - Georg Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinichen Reich*. München, Beck, 1959, σ. 97 καὶ σποράδην. Πρβλ. Θ. Παπαδοπούλ(λ)ου, ὡς ἀνωτ., ὑποσημ. 20.

30. Π.χ. ὁ Μέγας Ἀθανάσιος Αλεξανδρείας στὰ 340 - 341 κ.ἑ., βλ. πρόχειρα *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Α', 1962, στήλ. 525. Πρβλ. C.P. Kyrris, *A. History of Cyprus from Prehistoric Times to the Present Day*, Nicosia, 1984, σ. 164. Χρυσοστόμου Ἀ. Παπαδοπούλ(λ)ου, *Ἱστορία τῆς Ἐκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1951, σσ. 175 - 177, 186, 187. Τοῦ ἰδίου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62 - 1934)*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1930, σσ. 175, 189 - 190. Στὰ χρόνια 342/343 οἱ θεσμοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ συγκλητικὴ ἀριστοκρατία της ἐξισώθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ πρὸς ἐκείνους τῆς Ρώμης: F. Lot, *ἔ.ἀ.*, σσ. 99 - 100. Chantal Vogler, *Constance il et l' administration impériale*, Strasbourg, Groupe de Recherche d' Hist Rom. de l' Univ. des Sc. Hum. de Str., Ét. Trav. III, 1979, σσ. 69, 162, 234. Maciej Salamon, *Rozwoj Idei Rzmu - Konstantynopola od IV do Pjewszlei Polowy VI Wieku*, Warszawa, 1975, σσ. 142, 63 - 64. Beck, *ἔ.ἀ.*, σσ. 51 - 52 καὶ σποράδην.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

§ 7. Στὰ πλαίσια τῶν πιὸ πάνω διεργασιῶν πρέπει ν' ἀντικρυσθῇ καὶ ἡ ἀνάμειξη τῆς Κύπρου στὴν ἱστορία τῆς Ἁγίας Ἑλένης, ποὺ ἀσφαλῶς ἀνιστόρητα συσχετίζουν τὴν παρουσία της στὴν Κύπρο πρὸς τὴν θεραπεία τῶν δεινῶν ἀπὸ τὴν ἀνομβρία καὶ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ πληθυσμοῦ στὰ σπίτια του ἀπὸ τὶς χῶρες ὅπου κατέφυγαν καὶ ὁ Μαχαιρᾶς καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου[31]. Οἱ λόγοι ἀπόρριψης τῆς συνδέσεως τῆς ἐπιστροφῆς τῶν κατοίκων πρὸς τὴν δραστηριότητα τῆς Ἁγίας Ἑλένης καθὼς καὶ τῆς χρονολόγησης τῆς «*ἐρήμωσης*» τῆς Κύπρου στὰ πρὸ τοῦ 326 χρόνια ἔχουν ἤδη ἐκτεθεῖ ἀπὸ τὸν Σ. Μενάρδο[32], ποὺ μὲ ὀξυδέρκεια παρατήρησε τὴν ἀντίφαση μιᾶς τέτοιας ἐρήμωσης πρὸς τὴν μαρτυρημένη ἄκμὴ τῆς Κύπρου στὰ χρόνια αὐτὰ λόγῳ: (α) τῆς συμβολῆς της στὸν στόλο τοῦ Λικινίου (στὰ 323/4 κι ὄχι στὰ 313 ὡς γράφει ἤ τυπώνει ἀπὸ παρδρομή, σ. 322), ποὺ ἀναλογικὰ ἀνεβάζει τὸν πληθυσμό της στὰ ἐπίπεδα ἐκείνου τῆς Βιθυνίας καὶ τῆς Καρίας (πρβλ. § 4), λόγῳ (β) τῆς σιωπῆς τοῦ Εὐσεβίου γιὰ τὴν ἐπίσκεψη, καθὼς καὶ τοῦ Σαλαμινίου Σῳζομενοῦ, ποὺ γράφοντας στὰ 408 - 450 ἔπρεπε νὰ τὴν ἐγνώριζε ἀπὸ τὸν πάππο του, (γ) κλπ. Μὲ ἴση ὀξυδέρκεια ὁ Μενάρδος σημείωσε ὅτι τὸ «*ἀθῷον πλάσμα*» τῆς ἐπίσκεψης (σ. 329) συνδέεται πρὸς τὶς «*ἀξιώσεις σταυροπηγίου*» τοῦ Σταυροβουνιοῦ (σ. 328), ποὺ συνέβαλαν στὴν δημιουργία τοῦ «*σπέρματος τοῦ θρύλου*» γιὰ τὴν ἐρήμωση πολὺ ἐνωρὶς (σ. 331), γιὰ τὰ φίδια ποὺ τὴν συνοδεύουν καὶ γιὰ ἄλλα πολλὰ δεινά, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ παρουσιασθῇ ἡ Βασιλομήτωρ ὅτι τὰ ἀπομάκρυνε μὲ τοὺς σταυροὺς καὶ τοὺς ναούς της: «*οἱ μοναχοὶ ἤξευραν τὶ ἔλεγαν*» (σσ. 331-333). Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἁγίας Ἑλένης ἀπὸ τὸν Θεοφάνη[33] στὰ 326, ἕνα ἔτος μετὰ τὴν Σύνοδο τῆς Νικαίας, ὅπου ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἶχε διατάξει τὸν Μακάριο Ἱεροσολύμων ἐπιστρέφοντας νὰ ἐρευνήσῃ «*τὸν τόπον τῆς ἁγίας ἀναστάσεως καὶ τὸν τοῦ Κρανίου*

---

31. Makhairas, ἔκδ. Dawkins, I, σ. 8 § 8: «*Καὶ ἀπὸ τότε ὁ Κύριος ἔπεψεν τὸν ὑετόν, καὶ ἐγροικήθην εἰς πᾶσα τόπον· καὶ ἐγροίκησεν ὁ λαὸς καὶ ἐστράφησαν εἰς τὰς κατοικίας τους τὸ ποῖον μετὰ τους ἦλθαν καὶ πολλοὶ παροῖκοι, καὶ ἐκατοικῆσαν εἰς τὸ νησσίν*». Πρβλ. Θ. Παπαδοπούλ(λ)ου, ἔ.ἀ., σ. 26, φ. 183 β: «*Καὶ ἀπὸ τότε* [μετὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ γεφυριοῦ στὸν χείμαρο σὰν συμπλήρωμα τοῦ ναοῦ τῆς Τόγνης] *ὁ Κύριος ἀπέστειλεν τὴν βροχὴν εἰς τὴν γῆν... Καὶ οἴκησεν ἡ νῆσος Κύπρος, καὶ ἐστράφη ὁ λαὸς εἰς τὴν κατοικίαν του. Καὶ μετ' αὐτοὺς ἦλθασι καὶ πολλοὶ πάροικοι, καὶ ἐκατοίκησαν μετ' αὐτούς ...*».

32. Σίμου Μενάρδου, "Η Ἁγία Ἑλένη εἰς τὴν Κύπρον', *Λαογραφία*, Β', 1910, σσ. 266 - 298 = Σίμου Μενάρδου, *Τοπωνυμικαὶ καὶ Λαογραφικαὶ Μελέται*, Λευκωσία, Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν IV, 1970, σσ. 315 - 340, ἰδίως σσ. 322 - 325 κ.ἑ., 328 - 329, 331 - 337, 339 - 340.

33. Theophanes, *Chronographia*, Ex recensione Joannis Classeni, Volumen I, CSHB, Bonnae, MDCCCXXXIX, σσ. 33 - 37 = *Theophanes Chronographia*, Recesuit Carolvs de Boor, Volumen I, Georg Olms Verlag, Hildesheim - New York, 1980, σσ. 24 - 29.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

Γολγοθᾶν», πείθει τὸν Μενάρδο (σ. 322) ὅτι ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὴν ἐρήμωση τῆς Κύπρου, ποὺ δώδεκα (;) ἐπίσκοποί της τὴν ἀντιπροσώπευαν στὰ 325 σ' αὐτήν. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Μενάρδου ἐπανέλαβε καὶ συμπλήρωσε ὁ Κ.Π. Χατζηιωάνου[34] καὶ ὁ ὑποφαινόμενος[35]. Θὰ ἦταν ἀδύνατο ἀπὸ ἔρημο Κύπρο νὰ σταλῇ βοήθεια στὸν Λικίνιο καὶ νὰ προσέλθουν δώδεκα ἐπίσκοποι στὴν Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο στὴν Νίκαια, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ διακεκριμένος συγγραφέας χαμένων θεολογικῶν ἔργων Πάφου Κυριακὸς ἢ Κύριλλος, ποὺ μετέσχε καὶ στὴν Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς (343/4)[36].

Ἐξ ἄλλου οἱ δύο «ἐπισκέψεις τῆς Ἑλένης» στὸ νησὶ καὶ ἡ ὅλη συμπεριφορά της προϋποθέτουν ὕπαρξη κατοίκων ποὺ ξέρουν τὰ τοπωνύμια τοῦ τόπου (*Τόχνη, Λύμπια,* κλπ.), ἐνῶ ἡ ἐπανοίκηση μετὰ τὴν θεραπεία τῶν δεινῶν, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ σταυροῦ, ποὺ ἔφερε βροχή, συνίσταται (α) σὲ ἐπιστροφὴ τῶν φυγάδων και (β) σὲ ἐγκατάσταση νέων κατοίκων «*παροίκων*», ποὺ σὲ μιὰ ἄλλη ἀνέκδοτη κυπριακὴ πηγή τοῦ 16ου-17ου αἰῶνος «καθορίζονται» ὡς ἑξῆς: «*καθὼς τὸ λέγουν οἱ ἱστορίαις οἱ ρωμαῖκαις τῆς Κύπρου ... ἡ ἁγία Ἑλένη βλεπόντα τὸ νησσὶν ἔρημον, καὶ ὄχι μονάχα ἀπὸ τὴν ἀβροχιὰν μὰ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν πολλότητα τῶν θηρίων, καὶ βλεπόντας ὅτι ἀρχίνησεν νὰ βρέχῃ τότε ἐκείνη ἡ βασίλισσα ἔκαμεν νὰ ἔλθουν ἀπὸ τοὺς ἀνάγυρα τόπους, οἱ ὁποῖοι ἤτονε ὅλοι Ρωμαῖοι, καὶ ἔτσι ἐκατοίκησαν εἰς τὸ νησίν, οἱ τόποι ἀποὺ ἤλθασιν εἶναι ἐτοῦτοι: αἴγυπτος, ἰουδαία, σουρία* [Συρία], *κιλικία, καππαδοκία, καὶ παμφυλία καὶ ἄλλοι τόποι. Καὶ πολλοὶ ἤλθασιν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰς τὴν συντροφίαν τοῦ πρώτου δούκα τῆς Κύπρου, εἰς ἐκείνους τοὺς καιροὺς εἰς ὅλους τοὺς τόπους ἦταν ρωμαῖοι, καὶ διὰ τοῦτο τὸ πλῆθος τῶν Κυπρίων ἔμειναν καὶ εἶναι ρωμαῖοι. Καὶ ἐτούτη εἶναι ἡ ὕστερη ἀρχὴ ὁποὺ ἔλαβαν οἱ Κυπραῖοι*»[37].

---

34. Κυριάκου Π. Χατζηιωάννου, *Τὰ ἐν Διασπορᾷ, Τόμος Τιμητικός*, Λευκωσία, 1969, σσ. 204 - 207.

35. Κώστα Π. Κύρρη, ' Οἱ Τήλλυροι καὶ ἡ Τηλλυρία', *Κυπριακὸς Λόγος*, III, 13, 'Ιαν. - Φεβρ. 1971, σ. 8 = Κ. Π. Κύρρη, *Οἱ Τήλυρροι καὶ ἡ Τηλλυρία*, 'Ανάτυπον ἀπὸ τὸν "Κυπριακὸν Λόγον", Γ' - Δ' - Ε', 1971 - 1973, Λευκωσία, 1974, σσ. 3-4.

36. Κ. Χατζηψάλτη, *ἔ. ἀ.* (ὑποσημ. 17), σσ. 56 - 57. 'Ιωάννου Π. Τσικνοπούλλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Πάφου*, Λευκωσία, 1974, σ. 45. Κυριάκου Π. Χατζηϊωάννου, *ΑΚΕΠ*, Α', 1971, σσ. 378 - 379 ἀρ. 122 (= Φωτ. *Βιβλ. 229* [828 R]), *ΑΚΕΠ*, Γ', α', 1975, σσ. 358 - 359 ἀρ. 101, *ΑΚΕΠ*, Ε', 1983, σ. 172 μὲ περαιτέρω στοιχεῖα γιὰ τὸ ἔργο του. Πρβλ. *Analecta Bollandiana*, LXVI, 1948, σσ. 11 - 26.

37. *Χειρόγραφο* ποὺ περιέχει ἀνέκδοτα ἱστορικὰ καὶ θεολογικὰ ἔργα πιθανώτατα τοῦ Κυπρίου οὐνίτη συγγραφέα τοῦ 16ου - 17ου αἰ. Νεοφύτου Ροδινοῦ, στὸ Κέντρο 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν μέχρι τοῦ 'Απριλίου 1981, σήμερα ἴσως στὴν 'Αρχιεπισκοπὴ Κύπρου ἢ στὴν κατοχὴ τοῦ Θ. Παπαδοπούλλου, φφ. 175 - 176. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν μελέτη μου ' 'Εσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις ἐν 'Αμμοχώστῳ τῆς Κύπρου ἐπὶ ἀρχιεπισκό-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Παρόμοια γράφει, ἀντλώντας πιθανώτατα ἀπὸ τὸν Ν. Ροδινό, ἀπὸ τὸν Estienne de Lusignan κ.ἄ., καὶ ὁ Κυπριανός, ποὺ σημειώνει ὅμως ὅτι ἡ Κύπρος «*σχεδὸν ἐρημώθη*»· ἑπομένως δέχεται τὴν ὕπαρξη κάποιων κατοίκων στὸ νησὶ παρὰ τὴν «*ἐρήμωση*»[38], ἀλλὰ ἐξηγεῖ τὴν ποικιλορρυθμία, τὴν «πολυγλωσσία» [διαλεκτικὴ ποικιλία] καὶ τὰ ποικίλα ἤθη τῶν Κυπρίων ἀπὸ τὴν ποικίλη προέλευση τῶν νέων Ἑλλήνων, πάντως κατοίκων μετὰ τὴν ἐπανοίκιση[39], ἀγνοώντας τὴν ἐπιστροφὴ τῶν φυγάδων ποὺ τονίζουν τὸ χ/φο τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου καὶ ὁ Λ. Μαχαιρᾶς. Οὕτως ἢ ἄλλως ἐθνολογικὸ-φυλετικὸ χάσμα στὸν πληθυσμὸ δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ καμμιὰ πηγὴ γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ οὔτε γίνεται ὑπαινιγμὸς σὲ τέτοιο χάσμα.

§ 8. Ὅτι κάποιος πυρήνας ἀλήθειας ὑπάρχει στὴν ἐγκατάσταση *καὶ* νέων *Ρωμαίων*, δηλ. Ἑλλήνων ἢ Ἑλληνοφώνων κατοίκων ἀπὸ τὶς γύρω χῶρες προκύπτει καὶ ἀπὸ τὶς κάποιες ἀλλαγὲς στὸ στύλ καὶ στὴν μορφὴ τῆς γραφῆς τῶν Κυπριακῶν ἐπιγραφῶν καὶ στὶς καλλιτεχνικὲς ἀντιλήψεις ποὺ ἐπικρατοῦν στὰ μέσα τοῦ δ' αἰ. κ.ἐ.[40], ἄν καὶ αὐτὲς πρέπει νὰ διερευνηθοῦν βαθύτερα καὶ μπορεῖ νὰ σχετίζονται καὶ πρὸς τὴν ὁριστικὴ ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὶς διεργασίες ποὺ αὐτὴ προκάλεσε τότε συνδυασμένες πρὸς ἐπιδράσεις πολύμορφες ἀπὸ τὶς πέριξ χῶρες[41].

Πιθανῶς ἡ «βάρβαρη» ἐπιγραφὴ τῶν Σόλων ἀπὸ τὴν μονὴ Ξεροποτάμου στὴν Πεντάγυια[42] συνδέεται πρὸς τοὺς «*παροίκους*» τῶν πηγῶν, ὅπως κι ἄλλες ἐπιγραφὲς μὲ ποικίλλουσα Ἑλληνικὴ γραφὴ ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὴν σταθερὴ καὶ ἀμετάβλητη γραφὴ τῶν I-II (καὶ (III) αἰ. μ.Χ. Ἀλλ' εἶναι πιὰ βέβαιο ὅτι οὔτε οἱ ἀλλαγὲς αὐτὲς σχετίζονται πρὸς τὶς «ἐπισκέψεις» τῆς Ἁγίας Ἑλένης, οὔτε τὰ δεινὰ ποὺ «θεράπευσε» ἡ βασιλομήτωρ

που Ἀρκαδίου Α' (α' ἡμισυ τοῦ VII^{ου} μ.Χ. αἰῶνος)', *Βυζαντινά*, Β', (1970), σσ. 71, ὑποσημ. 53.

38. Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ, *Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς Νήσου Κύπρου*, Ἐνετίησιν, 1788, σσ. 52 - 53, 25 - 26, 10, 11, 388.

39. *Αὐτ.*, σ. 388. Φυσικὰ τὸ *Μαρὶ* κοντὰ στὸν Βασιλοπόταμο σωστὰ λέγεται ἔτσι στὴν σ. 52 καὶ λαθεμένα *Μάριον* στὴν σ. 25.

40. T.B. Mitford, 'New Inscriptions from Early Christian Cyprus', *Byzantion*, XX, (1950), σσ. 167 - 170, πρβλ. σσ. 121, 107 - 116, 125, 136 - 140, 148 - 149, 165 - 167, 151 κ.ἐ. Κύρρη, ' Ἐσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις ...', σσ. 76 - 77.

41. Charles Delvoye, *L'art paléochrétien de Chypre*, XVe Congrès Intern. d' Et. Byz., *Rapports et Co-Rapports, V. Chypre dans le Monde Byzantin, 4. L'art paléochretien de Chypre*, Athènes, 1976, σποράδην, π.χ. σσ. 13 - 16, 23, 30, 40. A. Papageorgiou, *The Early Christian Architecture of Cyprus*, XVe Congrès ..., V ..., 4 ..., 1976, σποράδην. A.H.S. Megaw, *Interior Decoration in Early Christian Cyprus*, XVe Congrès ..., V ..., 4 ..., 1976, σποράδην, π.χ. σσ. 5-6, 9, 11, 18, 23. *Report of the Department of Antiquities* [*of*] *Cyprus* [= RDAC], 1983, σσ. 272 - 273.

42. Mitford, 'New Inscriptions ....', *Byz.*, XX, σ. 167, πρβλ. σσ. 168 - 170.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

συνέβησαν πρὸ τοῦ 326 οὔτε αὐτὴ τὰ «θεράπευσε». Τέτοια δεινὰ φυσικὸ εἶναι νὰ συνέβησαν κατὰ καὶ ἀμέσως μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 332 καὶ τοῦ 342 μ.Χ., ποὺ πάντα, ὅταν εἶναι μεγάλοι καὶ καταστρεπτικοί, καὶ ἐρήμωση προκαλοῦν καὶ ἀνομβρία καὶ φιδιῶν ἀνάπτυξη εὐνοοῦν. Πάντως οὔτε καὶ οἱ σεισμοὶ αὐτοὶ ὑπῆρξαν ὁλοκληρωτικὰ καταστρεπτικοὶ καὶ τελειωτικοί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν διάσωση ἰδιωτικῶν καὶ δημοσίων κτηρίων τοῦ γ' αἰῶνος μὲ μικρὲς βλάβες, ποὺ ἐπιδιορθώθηκαν, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀνοικοδόμηση πόλεων ποὺ τότε κατέρρευσαν[43]. Ἀκριβῶς ἡ περίφημη πεῖνα ποὺ ἔπληξε τὴν Ἀνατολὴ ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου προκαλώντας ἐξεγέρσεις δὲν συνέβη στὰ 324, ὅπως νομίζει ὁ Hill[44] ἀλλὰ στὰ 333, ἕνα ἔτος μετὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 332, ποὺ κατέστρεψε τὴν Σαλαμῖνα καὶ πολλὰ μέρη τῆς Κύπρου (καὶ τῶν γύρω χωρῶν), ὁπότε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος διέταξε δωρεὰν διανομὴ τῶν μερίδων σίτου σὲ πολλὲς πόλεις ὅπως ἡ Ἀντιόχεια μέσῳ τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν γιὰ συντήρηση τῶν χηρῶν, τῶν πτωχῶν, τῶν κληρικῶν καὶ τῶν ξένων κατὰ τὸν Θεοφάνη[45]. Ἑπομένως κι ἡ πληροφορία γιὰ ἀνομβρία στὸν *βίο τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος Τρεμιθοῦντος* ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Πάφου, ποὺ γράφτηκε στὰ 655, δὲν χρειάζεται ν' ἀμφισβητηθῇ ἐφ' ὅσον τεθῇ στὰ μετὰ τὰ 326-327 ἔτη, προφανῶς στὰ 322-333 (ἢ καὶ 344 [;] μετὰ τὸν ἄλλο σεισμό τῆς περιόδου τῆς ἐπισκοπείας τοῦ Σπυρίδωνος)[46], οὔτε χρειάζεται διόρθωση ἡ γραφὴ *Κύπρου* σὲ *Κύρου* στὸν Θεο-

---

43. Ἀθανασίου Παπαγεωργίου, ' Ἡ Κύπρος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους', *Κύπρος, Ἱστορία, προβλήματα καὶ Ἀγῶνες τοῦ Λαοῦ της*, Ἐπιμέλεια Γ. Τενεκίδη, Γιάννου Κρανιδιώτη, Ἀθῆναι, " Ἑστία", 1982, σσ. 33 - 34, 63. - Ἴσως ἀπὸ τότε πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὰ τείχη τῆς Λαπήθου, Mitford, 'New Inscriptions ...', *Byzantion*, XX, 1950, σσ. 137 - 139.

44. G. Hill, *A History of Cyprus*, I, 1949, σ. 246.

45. *Chronographia*, ed. de Boor, I, σ. 29 = ed. Bonn, I, σσ. 42 - 43. Γιὰ τὴν ὀρθὴ χρονολογία, βλ. Robert M. Grant, *Early Christianity and Society, Seven Studies*, London, Collins, 1970, σσ. 144, 189. Γιὰ τὸν θεσμὸ διανομῆς τροφίμων στὴν Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία πρὸ τοῦ 332, ὁπότε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος τὴν ἐγκαινίασε στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. Grant, *αὐτ.*, σσ. 124 - 144, κεφ. VI. The Organization of Alms. Πρβλ. Jones, *LRE*, II, σσ. 695 - 698. Richard Duncan - Jones, *The Economy of the Roman Empire, Quantitative Studies*, Cambridge Univ. Press, 1982², σσ. 30, 50, 120, 144 - 145, 228, 288, 295 - 302 κλπ., βλ. Index, σσ. 397 - 398 s.v. *alimenta*. Γιὰ Περσικὰ καὶ ἀνατολικὰ προηγούμενα βλ. Robin Lane Fox, *Alexander the Great*, Futura Publications Ltd, An Omega Book, London, 1978, σσ. 97 - 99, 514, 119, 141, 195, 156 - 158 κ. ἀ.

46. Van den Ven, *La Légende de St Spyridon évêque de Trémithonte*, Louvain, 1953, σσ. 10 - 11. *Ὁ Βίος τοῦ Σπυρίδωνος* ἀπὸ τὸν Λεόντιο Νεαπόλεως παρέχει τὴν ἴδια πληροφορία: Migne, *P.G.*, 116, στῆλ. 420 κ.ἑ., πρβλ. Hill, I, σ. 246, ὑποσημ. 2. Τὴν σιτοδεία ἀναφέρει χωρὶς νὰ τὴν χρονολογῇ καὶ ἡ Evelyne Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4ᵉ - 7ᵉ siècles*, Paris, Mouton, Éc. Prat. des H. Ét. en Sc. Soc., Centre de Rech. Hist., Civil. et Societés 48, 1977, σ. 80.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φάνη, ἔκδ. de Boor ποὺ δὲν ὑπάρχει στὴν ἔκδοση Βόννης[47]. Ἔχοντας ὑπ' ὄψει αὐτὴ τὴ χρονολογικὴ μετάθεση τοῦ λιμοῦ, ἐξηγοῦμε σὰν σχετικὲς πρὸς αὐτὸν τὶς παροχὲς δωρεὰν ἢ μᾶλλον ἐπὶ δανείῳ χωρὶς τόκο σιταριοῦ, τροφῆς καὶ φιλοξενίας ἀπὸ τὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα πρὸς πένητας, ὁδοιπόρους καὶ πάσχοντες, τὴν ἐπιείκειά του ἔναντι τῶν κλεπτῶν καὶ τὴν σκληρότητά του ἔναντι τῶν κερδοσκόπων[48] καὶ προτείνουμε τὴν συσχέτιση τῆς ἀνωμαλίας ποὺ ὁδήγησε στὸ χωριστικὸ κίνημα τοῦ δούκα Καλόκαιρου πρὸς αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λιμὸ καὶ τὸν πρὸ αὐτοῦ σεισμό.

§ 9. Τὰ πραγματικὰ αὐτὰ γεγονότα προφανῶς ἐνωρὶς ἡ Ἐκκλησία κυρίως ἀλλὰ καὶ ἡ λαϊκὴ παράδοση τῆς Κύπρου τὰ συνέδεσαν γιὰ λόγους πολιτικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικούς, χάριν ὑποστηρίξεως Κυπριακῶν διεκδικήσεων, πρὸς τὶς πραγματικὲς ἢ φανταστικὲς «ἐπισκέψεις» τῆς Ἁγίας Ἑλένης καὶ πρὸς «εὐεργεσίες» της στὸ νησί, ποὺ ἀπὸ μερικοὺς ἐρευνητὲς ὀρθὰ ἐντάσσονται σ' εὐρύτερους κύκλους πανάρχαιων λαϊκῶν μυθικῶν παραδόσεων, προχριστιανικῶν, Ἑλληνικῶν καὶ Εὐρωπαϊκῶν, κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ ἐξαφάνιση φιδιῶν ἢ ἄλλων θηρίων ἀπὸ δοκιμαζόμενα νησιὰ ἢ ἄλ-

---

47. Theophanes, *Chronographia*, Ex recensione Joannis Classeni, Volumen I, CSHB, Bonnae, MDCCCXXXIX, σσ. 42 - 44 = ed. de Boor, Volumen I, σσ. 29 - 30: «*τούτῳ τῷ ἔτει, μελλούσης τῆς ἑβδόμης ἰνδικτίωνος* [A. M. 5824] *ἐπιλαμβάνεσθαι, λιμὸς ἐγένετο ἐν τῇ ἀνατολῇ ἐπικρατήσας σφοδρότερον, ὥστε κώμας κατὰ τὸ αὐτὸ ἐν ὄχλῳ συναγομένας ἐπὶ τῆς χώρας Ἀντιοχέων καὶ τῆς Κύπρου* [*Κύρου* de Boor] *ἐπέρχεσθαι κατ' ἀλλήλων, καὶ ἁρπάζειν μὲν ὡς ἐν νυκτὶ ταῖς ἐξόδοις, ἔσχατον δὲ ἐν ἡμέρᾳ ἐπεισιέναι εἰς τοὺς σιτοβολῶνας καὶ ἐν ταῖς ἀποθήκαις, καὶ πάντα πραιδεύοντας ἁρπάζειν, καὶ ἀναχωρεῖν. γενέσθαι δὲ τὸν μόδιον τοῦ σίτου τετρακοσίων ἀργυρίων. ὁ δὲ μέγας Κωνσταντῖνος σιτομέτριον ταῖς ἐκκλησίαις κατὰ πόλιν ἐχαρίσατο εἰς διατροφὴν χήραις καὶ ὀρφανοῖς καὶ ξενοδοχείοις πένησί τε καὶ κληρικοῖς. ἡ δὲ ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐκκλησία ἐλάμβανεν σίτου μοδίους λς'. τῷ δ' αὐτῷ ἔτει* [A. M. 5824] *σεισμοῦ λαβροτάτου γενομένου ἐν Κύπρῳ Σαλαμίνη πόλις κατέπεσεν, καὶ ἱκανὴν πληθὺν διέφθειρεν. Ἀντιοχείας ἐπισκόπου Εὐλαλίου ἔτος α'.* [A.M. 5825].

Τούτῳ τῷ ἔτει Δαλμάτιος καῖσαρ ἀνηγορεύθη. Καλόκερος [sic] *δὲ ἐν Κύπρῳ τῇ νήσῳ τυραννήσας οὔτε ἀντέσχεν τῇ Ρωμαίων προσβολῇ· Καὶ ἡττηθεὶς ἅμα τοῖς αἰτίοις ἀνῃρέθη ἐν Τάρσῳ τῆς Κιλικίας, καυθεὶς ζῶν ὑπὸ Δαλματίου Καίσαρος. Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει καὶ Ἄρειος ἐκ τῆς ἐξορίας ἀνακληθεὶς δι' ἐπιπλάστου δῆθεν μετανοίας, καὶ εἰς Ἀλεξάνδρειαν πεμφθείς, οὐκ ἐδέχθη ὑπὸ Ἀθανασίου.*

Τούτῳ τῷ ἔτει [A.M. 5826] *Κωνσταντίνου τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ νικητοῦ ἤχθη τριακονταετηρὶς πάνυ φιλοτίμως ...*»

Προφανῶς ὁ σεισμὸς προηγήθη τοῦ λιμοῦ καὶ ἔκαμε ζημιὲς καὶ στὴν πέριξ Ἀνατολή, ὁ Θεοφάνης ἀντέστρεψε τὴν σειρὰ τῶν γεγονότων τοῦ ἔτους 332 / 333 καὶ παρέλειψε ἀναφορὰ στὶς ζημιὲς τοῦ σεισμοῦ στὴν Ἀνατολή.

48. Βλ. ὑποσημ. 46. Πρόσθες καὶ Sozomenus, *Kirchengeschichte*, herausgegeben .... von Joseph Bidez, eingeleitet .... versehen von Günther Christian Hansen, Berlin, Akademie-Verlag, 1960, σσ. 21 - 24.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

λους τόπους ἀποδίδεται σὲ ἅγιο ἢ ἥρωα ἢ θεό[49].

Στὰ ἴδια εὐρύτερα πλαίσια θρύλων ποὺ συσχετίζονται, εἴτε ὅταν δημιουργοῦνται (ἢ ἀναβιώνουν ἢ ἀναπλάθονται κατ' ἀρχαιότερα πρότυπα) εἴτε μετέπειτα, πρὸς εἰδικὰ πολιτικοεκκλησιαστικὰ συμφέροντα, πρέπει, πιστεύω, νὰ ἐνταχθῇ καὶ ἡ Κυπριακὴ παράδοση γιὰ ἐπίσκεψη τῆς Παναγίας στὴν Κύπρο καὶ εἰδικὰ στὴν Λάρνακα ὕστερ' ἀπὸ τὴν διαδρομὴ Παλαιστίνη-Ἄθως [ἀντὶ Κύπρου λόγῳ ἀνέμου]-Λάρνακα-Ἱερουσαλήμ, ποὺ παλαιότερη μνεία της βρίσκεται στὸν Ε' Λόγο τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη, τοῦ 16ου αἰ., ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ παλαιότερη Κυπριακὴ προφορικὴ [ἢ καὶ γραπτή;] πηγή, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Δ.Στ. ρητὰ δηλώνει[50]. Μάλιστα ἡ σχεδὸν ταύτιση τοῦ χώρου ἐπίσκεψης τῆς Παναγίας πρὸς ἐκεῖνον τῆς Ἁγίας Ἑλένης — Λάρνακα ἢ Κιτ(τ)ιαία, Τόχνη-Βασιλοπόταμος καὶ τὰ πέριξ — ἴσως ὑποδηλοῦν κάποια σχέση τῶν δύο παραδόσεων μεταξύ τους. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Ὅ,τι σχετίζεται ἄμεσα πρὸς τὴν προβληματικὴ τοῦ θέματός μας εἶναι ἡ ἀναγνωρισμένη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη μυθοποίηση τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τῆς Ἁγίας Ἑλένης στὴν Ἀνατολή, ἡ ἐπικάλυψή του μὲ θρυλικὰ στοιχεῖα καὶ ἡ ἀπόδοση σ' αὐτὴν ἀνυπάρκτων δραστηριοτήτων ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς[51]. Ἕνα παρόμοιο βῆμα θὰ ἦταν καὶ ἡ ἀξιοποίηση καὶ ἐκμετάλλευση τῶν ἀντιθέσεων Ἀντιοχείας-Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴν Κυπριακὴ Ἐκκλησία πρὸς δημιουργία θρύλων μὲ βάση κάποιους ἱστορικοὺς πυρήνες γιὰ προσέλκυση τῆς εὔνοιας τῆς πρωτεύουσας στὴν διαμάχη Κύπρου-Ἀντιοχείας. Ἀφορμὴ μποροῦσε εὔκολα νὰ δοθῇ ἀπὸ ἐπεισόδια ἢ γεγονότα ὅπως ἡ ἀναφερομένη ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας ὑβριστικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Εὐ-

---

49. Στεφ. Δ. Ἡμέλλου, ' Ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Ἁγίας Ἑλένης εἰς τὴν Κύπρον', *Κυπριακὸς Λόγος,* XII, 69 - 72, Μάης - Δεκέβρης 1980, σσ. 367 - 371. Πρβλ. Νίκου Σταθάτου,"Ἡ Ἁγία Ἑλένη τὴν Κύπρο', *Ἑλληνικὴ Κύπρος,* 5, 1953, σσ. 39, 41.

50. Κ. Σπυριδάκι, "Ἡ Παναγία εἰς τὴν Κύπρον', *Κυπριακαὶ Σπουδαί,* Η', 1944 (1946), 135 -137. Τοῦ ἰδίου. ' Ἡ Παναγία εἰς τὴν Κύπρον', *Ἑλληνικὴ Δημιουργία,* 6, 1950, σσ. 285 - 286. Ἰω. Ἀντιφ. Γ. Συκουτρῆ, ' Ἡ Παναγία ἐν Κύπρῳ', *Κυπριακὰ Χρονικὰ* [Λάρνακος], I, 1923, σσ. 121 - 126. Κ.Π. Χατζηϊωάννου, *Ἡ Ἀρχαία Κύπρος εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Πηγάς,* Α', Λευκωσία, 1971, σσ. 352 - 357 ἀρ. 13 - 13.3 Κ.Π. Κύρρη, ' Ἄθως καὶ Κύπρος', *ΜΚΕ,* Α', 1984, σ. 254.

51. Π.χ. βλ. ἐκτὸς τοῦ ἄρθρου τῆς Pardyová, ἀνωτ. ὑποσημ. 28, καὶ Athanase Renoux, 'Le Codex Arménien Jérusalem 121, I. Introduction aux origines de la Liturgie Hierosolymitaine. Lumières nouvelles', *Patrologia Orientalis,* XXXVI, 1, No 163 ((F. Griffin), Brepols, Turhoud, Belgique, 1969, σσ. 46 - 47: "L' attribution à Sainte Hélène de la construction de l' église Saint - Pierre [στὴν *Vie de Constantin et Hélène,* texte grec du VIIe siècle, στοῦ F. Nau, 'Les constructions palestiniennes dues à Sainte Hélène, *Revue de l' Orient Chrétien,* X, 1965, σσ. 162 - 168], qui n' a d' autre but que d' ajouter à la gloire de la mère de Constantin, ne peut évidemment être retenue".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σταθίου τοῦ Ὁμολογητοῦ, «*ζηλωτοῦ τῆς Ἀληθείας*» καὶ ἐχθροῦ τῆς αἱρεσης τοῦ Ἀρείου, ἔναντι στὴν Βασιλομήτορα. Ὁ Εὐστάθιος κατηγορήθηκε ψευδῶς, λέγει ὁ Ἀθανάσιος, στὸν Κωνσταντῖνο μὲ ἐφευρημένη κατηγορία, ὅτι εἶχε ὑβρίσει τὴ μητέρα του καὶ ἀμέσως ἐστάλη στὴν ἐξορία, καὶ μαζύ του πολλοὶ πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι, κατὰ τὸ 326 - 327[52].

Ἀσφαλῶς οἱ ἀντι-Ἀρειανοὶ Κύπριοι στὸ διάστημα ἕως τὸν θάνατο (21.5.337) τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ποὺ εὐνοοῦσε τοὺς Ἀρειανοὺς καὶ κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀρειανοῦ Κωνσταντίου στὴν Ἀνατολὴ (Μάιος 337 -Ἰαν. 350) καὶ τοῦ ὀρθοδόξου Κώνσταντος στὴν Δύση (Μάϊος 337 - Ἰαν. 350) καθὼς καὶ κατὰ τὴν μονοκρατορία τοῦ Ἀρειανοῦ Κωνσταντίου (Ἰαν. 350, ἰδίως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ σφετεριστῆ Μάγνεντος 10 Αὐγ. 353-3 Νοεμβρ. 361), πρέπει νὰ εἶχαν πρόβλημα ἐπιλογῆς τοῦ κέντρου τῆς νομιμοφροσύνης των, διότι σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπικρατοῦσε φιλο-Ἀρειανικὴ πολιτικὴ στὶς πολύπλοκες ἐνδοεκκλησιαστικὲς ἔριδες ἀνάμεσα στοὺς φιλόδοξους μεγάλους ἐπισκοπικοὺς θρόνους. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς φιλορθόδοξης γραμμῆς ἀπὸ τὴν 12μελῆ Κυπριακὴ ἀντιπροσωπεία μ' ἐπικεφαλῆς τοὺς Σπυρίδωνα Τρεμιθοῦντος καὶ Τριφύλλιο Λήδρας [= Λευκωσίας] στὴν Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς στὰ 343-344 τοὺς ὁδηγοῦσε σταθερὰ στὸ ὀρθόδοξο στρατόπεδο τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας, ποὺ ἐστηρίζονταν στὸν αὐτοκράτορα τῆς Δύσεως Κώνσταντα, καὶ ἐναντίον τοῦ «Ἀνατολικοῦ» ἀρειανίζοντος στρατοπέδου ἐπισκόπων στὸ ὁποῖο δέσποζε ἡ Ἀντιόχεια καὶ τὸ ὁποῖο στηριζόταν στὸν Κωνστάντιο Β' αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Τμήματος τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ Σύνοδος τῆς Σαρδικῆς διασπάσθηκε καὶ οἱ «Ἀνατολικοί» ἔφυγαν στὴν Φιλιππούπολη· ἐκεῖ συγκρότησαν χωριστὴ Σύνοδο, ποὺ καταδίκασε τὸν Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας, τὸν Ἰούλιο Ρώμης, τὸν Μάρκελλο Ἀγκύρας, τὸν Ὅσιον Κορδούης καὶ ἄλλους, ἐπικυρώνοντας τὸν ἀρειανίζοντα δ' ὅρο τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως τῆς Συνόδου τῆς Ἀντιοχείας τοῦ θέρους τοῦ 341, στὴν ὁποία εἶχε σημειωθῆ ἡ πρώτη ὀξεῖα σύγκρουση τῶν Ἀνατολικῶν ἐπισκόπων μὲ τὴν ἀπαίτηση τῆς Ρώμης γιὰ πρωτεῖα καὶ δικαίωμα ἀναμείξεως στὰ θέματα τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Ἐκκλησία ὅμως τῆς Κύπρου ἔμεινε στὴν Σαρδικὴ καὶ μὲ τὸ σύνολο τῶν Ἐπισκόπων

---

52. *A New Eusebius*, Edited by J. Stevenson, *Documents illustrative of the history of the Church to A.D. 337*, London, SPCK, 1978, σ. 382 ἀρ. 312 = Migne, *Patrologia Graeca*, XXV, στήλ. 700. Βλ. καὶ Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1951, σσ. 170 - 172 - Γιὰ τὴν κολακεία τῶν ἰσχυρῶν, πανάρχαιο μοτίβο τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν, βλ. παραδείγματα ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἐποχὴ στὸ *New Eusebius*, σποράδην καὶ δὴ σ. 72 ἀρ. 46, 'Athenagoras flatters the Emperors' (ca.177 μ.Χ.), σ. 298 ἀρ. 268 (310 μ.Χ.), κλπ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

της, ἡ μόνη Μητρόπολη ποὺ τόσο μαζικὰ ἀντιπροσωπεύθηκε στὴν Σύνοδο, ὑπέγραψε τὶς ἀντι-Ἀρειανὲς ἀποφάσεις της[53], τασσομένη σταθερὰ μὲ τὴν «Ὀρθόδοξη» τότε Δύση. Προφανῶς οἱ Κύπριοι ἐπίστευαν ἀκόμη τότε ὅτι τὸ Κέντρο τῆς ἐξουσίας ἦταν πάντοτε τὸ Δυτικὸ καὶ ὄχι τὸ Ἀνατολικὸ κράτος, τοῦ ὁποίου τὴν πολιτικὴ σημασία καὶ μονιμότητα δὲν εἶχαν ἀκόμη συλλάβει τότε· γι' αὐτὸ τὴν φιλία τοῦ Κώνσταντος θεωροῦσαν σπουδαιότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Κωνσταντίου Β', ἰδίως ἐφ' ὅσον μὲ τὸν τελευταῖο τασσόταν ἡ ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν Κυπριακὴ Ἐκκλησία Ἀντιόχεια. Καὶ ἂν ἡ προσπάθεια ἐξευμενισμοῦ καὶ προσέγγισης καὶ ἀξιοποίησης τοῦ νικητῆ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου εἶχε ἐπίκεντρο ἀρχικὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, νεοφανὲς κέντρο καὶ σύμβολο ἐξουσίας μονοκρατορικῆς, τοῦ ὁποίου ὁ μονάρχης καὶ ἡ μητέρα του ἔπρεπε νὰ κολακευθοῦν κατὰ τῆς Ἀντιοχειανῆς θρασύτητος ποὺ ἀπειλοῦσε καὶ τὴν Κύπρο, ὅμως ἡ διαίρεση ποὺ ἐπανῆλθε μετὰ τὸν θάνατο ἐκείνου ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μονοκρατορία εἶχε ἀποδειχθεῖ προσωρινὴ καὶ ὅτι ἡ προηγούμενη διαίρεση θὰ ξαναγινόταν ὁ κανόνας· ὁπότε φυσικώτερος πόλος ἕλξης ἦταν τὸ Δυτικὸ κράτος, ὅπου ὁ Κώνστανς κυβερνοῦσε ἀπὸ τὸ Μιλᾶνο, ἀλλὰ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης πάντα τὸν ἐπηρέαζε, καὶ συνεργαζόταν μαζύ του σὰν ἡ ἡγετικὴ δύναμη τοῦ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ.

§ 10. Ὅτι ἡ ἀντιδικία τῆς Κύπρου πρὸς τὴν Ἀντιόχεια ὑπέβοσκεν ἤδη κατὰ τὴν Σύνοδο τῆς Νικαίας (325) καὶ ὠθοῦσε τὴν Κύπρο πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν Ρώμη, συμφωνεῖ πρὸς τὴν στάση τῶν Κυπρίων στὴν Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς, ποὺ πρέπει νὰ συσχετισθῇ καὶ πρὸς τὰ ἑξῆς: μὲ τοὺς κανόνες 4, 5 καὶ 6 τῆς Νικαίας σταθεροποιεῖται ἡ ὑφισταμένη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰ. μ.Χ. δομὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, ποὺ συνεπαγόταν τὴν αὐτονομία κάθε ἐπαρχιακῆς Μητροπόλεως. Εἰδικώτερα μὲ τὸν 6ο κα-

---

53. Χρ. Α. Παπαδοπούλου, *ἔ.ἀ.*, σσ. 172 - 189 κ.ἑ. Β. Ἐγγλεζάκης στὸν *Ἀπόστολον Βαρνάβαν*, Περ. Γ', τόμ. ΜΔ', 1, Ἰαν. 1983, σσ. 12 - 13. Ἰω. Ε. Καραγιαννοπούλου, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, Α', ... 324 - 565*, Θεσσαλονίκη, 1980, σσ. 131 - 134. Hackett - Παπαϊωάννου, *Ἱστ. τ. Ὀρθοδ. Ἐκκλ. τ. Κύπρου*, Α.,1923, σσ. 15 - 16. Hill, *Hist.of Cyprus*, I., 1949, σσ. 248, 250 - 251. Mansi, *Concil.*, III, στήλ. 69:Ἡ σύγκρουση Ἀνατολικῶν ἐπισκόπων καὶ Ρώμης στὰ 341 μ.Χ. ἦταν ἡ πρωτη γνωστὴ σύγκρουση Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως στὸ Ρωμαϊκὸ κράτος, ποὺ ἀργότερα θὰ ἐξελιχθῇ σὲ δύο ἐπίπεδα: σύγκρουση τῶν Ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως γιὰ τὰ πρωτεῖα καὶ σύγκρουση Ρώμης καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως γιὰ δικαιοδοσία σὲ πνευματικὰ καὶ δογματικὰ ζητήματα, ποὺ κρίσιμη φάση της ὑπῆρξε τὸ *Ἑνωτικὸν* τοῦ Ζήνωνος στὰ 482. Σ' αὐτὸ ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἀπάντησε μὲ τὴν *Vita Silvestri*, προέκταση τῆς *Vita Constantini*, καὶ ἀργότερα μὲ τὴν *Δωρεὰ τοῦ Κωνσταντίνου*, γύρω στὰ 750 μ.Χ., βλ. Brett, *ἔ. ἀ.*, σσ. 65 - 70, καὶ Peter Charanis, *Church and State in the Later Roman Empire*, Θεσσαλονίκη, 1974, σσ. 42 - 46 καὶ σποράδην.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νόνα καθορίζεται ἡ δικαιοδοσία τῶν μεγάλων μητροπόλεων Ἀλεξανδρείας, Ρώμης καὶ Ἀντιοχείας, ὥστε νὰ καλύπτουν ἐπαρχίες περισσότερες ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τὴν αὐστηρὰ δική τους περιφέρεια καὶ νὰ ἔχουν κάποιο εἶδος πρεσβείων ἔναντι τῶν λοιπῶν θρόνων. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ 6ου κανόνα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου ὥστε νὰ σημαίνῃ τὴν αὐτονομία της ὅπως καὶ τὴν αὐτονομία καὶ (σχετικὴ) αἴγλη καὶ διάκριση ὅλων τῶν ἐπαρχιακῶν μητροπόλεων, ἔχει πιὰ ἐπικυρωθῆ ἀπὸ τὴν νέα ἔκδοσή του ἀπὸ τὸν E. Schwartz. Παρὰ ταῦτα ἡ Ἀντιόχεια ἀκριβῶς στὸν 6ο κανόνα τῆς Νικαίας ἐστήριζε τὶς διεκδικήσεις της γιὰ δικαιώματα δικαιοδοσίας στὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, ὅπως καὶ στὴν Συρία, στὴν Κιλικία, στὴν Μεσοποταμία[54]. Στὴν Σαρδική, ποὺ ἦταν στὰ σύνορα Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ Κράτους, ἡ στάση τῆς Κυπριακῆς ἀντιπροσωπείας ἐναντίον τῆς ἀρειανίζουσας Ἀντιοχείας, ἔστω καὶ ἂν μ' αὐτὴν συντασσόταν ὁ αὐτοκράτορας τῆς Νέας Ρώμης, εἶχε καὶ τὴν ἔννοια ἀντιστάσεως ἐναντίον τῶν διεκδικήσεών της[55]. Ἂς σημειωθῆ ὅτι ἀκριβῶς μόλις τότε, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς, στὰ 342/343 ὁ ἀρειανίζων Κωνστάντιος Β' εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐφαρμόζῃ πολιτικὴ ἐξισώσεως τῶν θεσμῶν καὶ τοῦ καθεστῶτος περιλαμβανομένης τῆς συγκλητικῆς ἀριστοκρατίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς ἐκείνους τῆς Ρώμης[56]. Ἡ νίκη τοῦ «Δυτικοῦ» Κώνσταντος καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας στὴν Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς ἦταν καὶ νίκη τῶν Κυπρίων, ποὺ ἀσφαλῶς συμφωνοῦσαν καὶ πρὸς τὸ γράμμα τῶν Δυτικῶν Ἐπισκόπων πρὸς τὸν Κωνστάντιο στὴν Σύνοδο, ποὺ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἀνάμειξης τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν στὶς ἐκκλησιαστικὲς υποθέσεις - αἴτημα σταθερὰ ἐπανα-

---

54. Βαρνάβα Δ. Τζωρτζάτου, ' Τὸ Αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου', *Θεολογία*, ΜΖ', 10, Ἰαν. - Μάρτ. 1976, σσ. 451 - 453. Γερασίμου Ι. Κονιδάρη, ' Ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου εἰς τὰ Ἐκκλ. Τακτικὰ (Notitia[e] Episcopatuum) ἀπὸ τοῦ Η' μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Αὐτοκεφάλου)', *Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου (Λευκωσία, 14 - 19 Ἀπριλίου 1969)*, Τόμος Β', Μεσαιωνικὸν Τμῆμα, Λευκωσία, 1972, σσ. 102 - 103. Τοῦ ἰδίου, 'Τὸ Αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκλησίας τῆς Κύπρου', *XVe Congrès International d' Études Byzantines, Rapports et Co - Rapports*, V, 2, Athènes, 1976, σσ. 10 - 12. Γιὰ τὴν ὀξεῖα κρίση τῶν σχέσεων τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ἀντιοχείας στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ., καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἐκκλησιαστικὴ κατοχύρωση τῆς αὐτονομίας τῆς Κύπρου στὴ Σύνοδο τῆς Ἐφέσου (431 μ.Χ.), βλ. κατωτ. C.N. Constantinides. 'Cypro - Ephesena', σσ. 41 κ.ἑ. Καραγιαννοπούλου, *ἔ.ἀ.*, Α', σ. 117. Ὁ Delvoye, *ἔ.ἀ.* (σημ. 41), σ. 23 δέχεται ὅτι ὁ 6ος κανὼν ἐφαρμόσθηκε ἴσως σὲ κάποια περίοδο τοῦ δ' αἰῶνος στὴν Κύπρο. Voelki, *ἔ.ἀ.*, σσ. 142 - 143.

55. Πρβλ. G. Hill, *History of Cyprus*, I, σσ. 248, 250 - 251. J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, 1901, σσ. 7 - 8. Hackett - Παπαϊωάννου, *Ἱστ. Ὀρθοδ. Ἐκκλ. τ. Κύπρου*, Α', 1923, σσ. 15 - 16. *Anal. Boll.*, LXVI, 1923, σσ. 11 - 26.

56. Ch. Vogler, *Constance II ...*, 1979, σσ. 69, 162, 134. M. Salamon, *Rozwoi Idei ...*, 1975, σσ. 142, 63 - 64. Βλ. καὶ ὑποσημ. 30 ἀνωτ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λαμβανόμενο τόσο τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καὶ τῆς Ἐκκλησίας καθόλου στοὺς ἑπόμενους αἰῶνες. Τέλος ἡ παρουσία στὴν Κύπρο, στοὺς Χύτρους, μιᾶς (ἡ ἄλλη βρέθηκε στὴν Ἔφεσο) ἀπὸ τὶς δύο ἐπιγραφὲς ποὺ ἐπαινοῦν τὸν νεόπλουτο Ἀρειανὸ σύμβουλο ἀπὸ τὸ 344 τοῦ Κωνσταντίνου Β' Φλάβιο Φίλιππο, πρήφεκτο τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ 28.8.346, πρήφεκτο τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τὸ 353, σὲ δυσμένεια ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 353, ἴσως δὲν εἶναι τυχαία: ἡ ἀφιέρωσή της στὶς 15.3.351 ἀπὸ τὸν Κωστάντιο Β' καὶ τὸν Καίσαρα Γάλλο γιὰ νὰ ὑμνήσῃ τὶς ἀρετὲς καὶ τοὺς μόχθους του[57] μπορεῖ νὰ συνδέεται καὶ πρὸς τὴν ὑπαγωγὴ τῆς Κύπρου στὴ ἐπαρχία τῆς Ἑῴας[58]· ἀλλὰ δυνατὸ νὰ σημαίνῃ καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς Κύπρου γιὰ τὸ κράτος τοῦ Κωνσταντίου καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ τελευταίου νὰ ἐλέγξῃ τὶς ἀντι-Ἀρειανὲς δυνάμεις στὸ νησί. Τοῦτο καθίστατο γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ κράτος ἀκόμη πιὸ ἀναγκαῖο ἐν ὄψει τῆς πολιτικῆς τοῦ στενοῦ ἐλέγχου τῶν ἐπαρχιῶν ἀπὸ τὴν γραφειοκρατία τῶν ἀνακτόρων του μέσῳ τῶν *curiosi*, τῶν *agentes in rebus* καὶ τῶν *ἐπιθεωρητῶν*, ποὺ ἐστέλλονταν σ' αὐτὲς σὲ μιὰ ἀποθέωση τοῦ συγκεντρωτικοῦ συστήματος ὑπὸ τὴν ἐπίδραση Ἀνατολικῶν κ.ἄ. προτύπων[59].

§ 10α. Ἡ προαναφερομένη ἐξίσωση Κωνσταντιπόλεως καὶ Ρώμης δὲν θὰ εἶχε ἀκόμη στὰ 343-344, στὴν διάρκεια τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς, συνειδητοποιηθῆ ἀρκετὰ στὶς ἐπαρχίες καὶ εἰδικὰ στὴν Ἀνατολή, ὅπου ἡ Ρώμη γιὰ πολὺ ἀκόμη εἶχε τὴν αἴγλη τοῦ θεμελιώδους κέντρου δυνάμεως καὶ γι' αὐτὸ ὁ συγκεντρωτισμὸς τοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦταν ἀκόμη πιὸ ἐπιβεβλημένος σὰν ὄργανο καὶ σύστημα ἐλέγχου τῶν ἐπαρχιῶν, ὥστε νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν ἀλλαγὴ στὴν δομὴ τοῦ παγκοσμίου κράτους καὶ νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς αὐτήν. Οἱ Κύπριοι ἄργησαν νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν ἀλλαγή, καὶ στὴν Σαρδικὴ τοὐλάχιστον κατευθύνονταν ἀπὸ καθυστερημένες προσλαμβάνουσες παραστάσεις τῶν δύο ἢ τριῶν περασμένων δεκαετιῶν, ἦταν «*πίσω ποὺ τὸν κόσμο τους*», κατὰ τὴν Κυπριακὴ φράση, κατὰ 20 ἕως 30 χρόνια. Ὅμως μακροπρόθεσμα αὐτὸ μαζί μὲ πολλὲς ἄλλες συγκυρίες συνέβαλε στὸ νὰ ἐξασφαλίσουν τελικὰ τὸ αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τους.

§ 11. Τελευταῖο συναφὲς πρόβλημα: ὁ «*στῦλος πυρὸς ἢ στῦλλος λαμπρὸς ἀπὸ τὴν γῆν ἕως τὸν οὐρανόν*», ποὺ εἶδε ἡ Ἁγία Ἑλένη στὸν Βασιλοπότα-

57. Vogler, *ἔ.ἀ.*, σσ. 135 - 137, 75, 77.
58. *Αὐτ.*, σσ. 129 - 130.
59. *Αὐτ.*, σσ. 281 - 287.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μο προτοῦ κτίση τὴν ἐκκλησία καὶ τὸ γεφύρι στὴν Τόχνη κατὰ τὴν Ἱεροσολυμιτικὴ καὶ τὴν Κυπριακὴ παράδοση[60] ἐνθυμίζει τὸν φωτεινὸ σταυρὸ τοῦ ὁράματος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κατὰ τοὺς Λακτάντιο καὶ Εὐσέβιο, ποὺ ἀπετέλεσε τὴν ἀρχὴ τῆς μεταστροφῆς του στὸ χριστιανισμὸ καὶ τὴν βάση μακρᾶς σχετικῆς φιλολογίας στὴν Πατερικὴ γραμματεία[61]. Ἂν καὶ ὁ πρῶτος ὑπαινιγμὸς γιὰ φωτεινὸ σταυρὸ ἀπαντᾶται στὸν Κλήμεντα καὶ στὸν Ὠριγένη[62], ἐν τούτοις ἡ πρώτη σαφὴς μνεία του στοὺς Λακτάντιο καὶ Εὐσέβιο καθιστᾷ τὴν αὐτοκρατορικὴ προέλευση τοῦ «ὁράματος» ἀδιαμφισβήτητη: τὸ ὅραμα εἶναι τμῆμα τῆς αὐτοκρατορικῆς μυθολογίας τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς δυναστείας του, ποὺ υἱοθετοῦν ἢ/καὶ ἀναπτύσσουν καὶ προβάλλουν ἡ Ἱερουσαλὴμ καὶ ἡ Κύπρος στὸν ἀγῶνα τους γιὰ ἄνοδο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τους καθεστῶτος στὴν ἐποχὴ τῆς διαμορφώσεως τῶν Πατριαρχείων καὶ τῶν αὐτονόμων Μητροπόλεων (πρβλ. ἀνωτ. § 9, § 6 κ.ἀ.).

§ 12. Ἀναφορικὰ πρὸς τὴν ἐγκατάσταση στρατιωτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὸ κίνημα τοῦ Καλοκαίρου (§ 8), παρατηρῶ τὰ ἑξῆς: ὁ Καλόκαιρος ἐστάλη στὴν Κύπρο γιὰ νὰ ἀνορθώση τὴν οἰκονομία της μετὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 332 μ.Χ., ἀλλὰ ἀπέβη «*τύραννος*» κατὰ τὸν Θεοφάνη καὶ ἀποσχίσθηκε ἀπὸ τὸ κράτος (*insulam specie regni demens capessiverat* κατὰ τὸν Aurelium Victorem)· γι' αὐτὸ ὁ Κωνσταντῖνος ἔστειλε τὸν στενὸ συγγενῆ του *καίσαρα Δαλμάτιον* ἐναντίον του· ὁ Καλόκαιρος «*οὐκ ἀντέσχε τῇ Ρωμαίων* [= τοῦ στρατοῦ τοῦ Δαλματίου] *προσβολῇ· καὶ ἡττηθεὶς ἅμα τοῖς αἰτίοις ἀνῃρέθη ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας καυθεὶς ζῶν ὑπὸ Δαλματίου Καίσαρος*»[63]: Στρατὸ

60. Θεοδώρου Χ. Παπαδοπούλ(λ)ου, *Ἐκ τῆς ἀρχαιοτάτης Ἱστορίας τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Ἡ ἐπίσκεψις τῆς Ἁγίας Ἑλένης εἰς Παλαιστίνην καὶ Κύπρον*, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Νέα Σιών», Ἐν Ἱεροσολύμοις, 1952, σ. 25, φ. 183 α. L. Makhairas, *Recital ... entitled 'Chronicle'*, I., σσ. 7 - 8 § 8. Πρβλ. Κυπριανοῦ, *Ἱστορία Χρονολογική...*, 1788, σ. 26: κατ' αὐτόν, ἀντὶ φωτὸς ἄναψε *πυρκαϊὰ ἐν μιᾷ νυκτί*, κι ἐκεῖ ἡ Ἑλένη βρῆκε τὸν χαμένο σταυρό.

61. Ἱερωνύμου Ι. Κοτσώνη, *Τὰ χρονολογικὰ ζητήματα τοῦ Σταυροῦ καὶ τῶν Μονογραμμάτων ☧ καὶ ☨*, Ἐν Ἀθήναις, Θεολογ. Βιβλιοθ. ἀρ. 4, 1939, σσ. 39 - 47. Πρβλ. J. Stevenson, *A New Eusebius ... to A.D. 337*, 1978, σσ. 298 - 300 ἀρ. 260: 312 A.D. [ἢ μεταξὺ 313 καὶ 324 κατὰ Κοτσώνην].

62. Κοτσώνη, *ἔ.ἀ.*, σ. 47, ὑποσημ. 3.

63. Theophanes, *Chronographia*, ed. Bonn, I, 1839, σ. 43, καὶ II, *Notae*, σ. 333, πρβλ. ed. de Boor, I, σ. 29 καὶ II, σ. 595. G. Hill, *History of Cyprus*, I, σ. 244. Hackett - Παπαϊωάννου, *ἔ.ἀ.*, Α' σσ. 18 - 20. Κ. Π. Χατζηϊωάννου *ΑΚΕΠ*, Δ', α', σσ. 306, 307 ἀρ. 232: κείμενο τοῦ 390 μ.Χ., πρβλ. Δ', β', σ. 219. Γιὰ τὴν εὔνοια τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στὴν οἰκογένεια τοῦ Δαλματίου κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. καὶ Voelki, *ἔ. ἀ.*, σσ. 210 - 211. Ramsay MacMullen, *Constantine*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1970, σσ. 180, 218 - 220.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λοιπὸν ἔφερε μαζύ του πρώτη φορὰ ὁ Δαλμάτιος, γιὰ τὴν καταστολὴ τοῦ χωριστικοῦ κινήματος τοῦ Καλοκαίρου, ποὺ ὡς πολιτικὸς προφανῶς διοικητὴς δὲν χρειαζόταν στρατὸ στὴν ἀποστρατιωτικοποιημένη ἀκόμη Κύπρο (§1), κι αὐτὸς ὁ στρατὸς πρέπει νὰ ἦσαν οἱ περίφημοι 'Αλβανοὶ ἢ 'Ιλλυριοὶ φρουροὶ [= ἱππεῖς] ποὺ κατὰ συγκεχυμένη διατύπωση τῶν μεταγενεστέρων Κυπρίων ἱστοριογράφων (Κυπριανοῦ, Ν. Ροδινοῦ κλπ.) ἔφερε ὁ «*πρῶτος δούκας*» Καλόκαιρος ἢ ἡ 'Αγία 'Ελένη ἀπὸ τὴν «*Τῆλο*»![64] 'Ο Δαλμάτιος ὡς σχετιζόμενος πρὸς τὴν Δαλματία - 'Ιλλυρία - στὴν Ναϊσσὸ γεννήθηκε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος — ἦταν φυσικὸ νὰ φέρῃ ὡς φρουροὺς «'Ιλλυριοὺς» (καὶ ἢ Δαλματούς;), ποὺ γιὰ αἰῶνες ἀναζητοῦσαν τὴν τύχη τους στὸν Ρωμαϊκὸ καὶ ἔπειτα στὸν Βυζαντινὸ καὶ στὸν 'Οθωμανικὸ στρατό[65]. Κύριος σταθμός τους φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ σημερινὴ περιοχὴ Τηλλυρίας, ὅπου πρέπει καὶ προηγουμένως νὰ ἦσαν ἐγκατεστημένοι «'Ιλλυριοὶ» φρουροὶ κατὰ τῶν παλαιόθεν γνωστοτάτων πειρατῶν τῆς Κιλικίας καὶ τῆς Λυκίας, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ὄνομα *Illyris* ἑνὸς μικροῦ νησιοῦ στὶς ἀκτὲς τῆς Κύπρου πρὸς τὸ Λύκιο Πέλαγος σύμφωνα πρὸς τὸν Πλίνιο[66]. Πρωταρχικὰ ὁ Δαλμάτιος τὴν ἐσωτερικὴ ἀσφάλεια ἐπεδίωξε νὰ ἐπιβάλῃ μὲ τοὺς «'Ιλλυριούς» του ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Καλόκαιρο εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν καὶ τοὺς συνενόχους του (τοὺς *αἰτίους* τοῦ Θεοφάνη), πιθανῶς Κυπρίους δυσαρεστημένους μὲ τὸ *σιτομέτριον,* ποὺ ἔστειλε ὁ αὐτοκράτορας γιὰ ἀνακούφιση ἀπὸ τὸν λιμό ποὺ προκάλεσε ὁ σεισμός[67]. Τὴν συνδύασε ὅμως καὶ πρὸς τὴν ἀσφάλεια κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, τῶν πειρατῶν κατὰ πρῶτο λόγο, τοποθετώντας τοὺς «'Ιλλυριοὺς» στὴν παραδοσιακὰ πρόσφορη γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους βόρεια Κύπρο καὶ εἰδικώτερα στὸ νησάκι *'Ιλλυρίς* καὶ στὴν ἔναντι ἀκτή. 'Η μνεία τῶν πειρατῶν ἀπὸ τὸν Κυπριανό[68] εἶναι καίρια πληροφορία γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς πρώτης αὐτῆς ρητῆς στρατιωτικοποίησης τῆς Κύπρου κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴ ἐποχή, στρατιωτικοποίησης μερικῆς καὶ περιορισμένης καὶ τοπικὰ καὶ ἀριθμητικά.

---

64. Κ. Π. Κύρρη, *Οἱ Τήλλυροι καὶ ἡ Τηλλυρία,* 1974, σσ. 4 - 8. Πρβλ. Κ.Π. Κύρρη, ' 'Εσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις ...' *Βυζαντινά,* Β', 1970, σ. 77. Πρβλ. Hackett - Παπαϊωάννου, *ἔ. ἀ.* Πρβλ. ὑποσημ. 68 καὶ κείμενο.

65. Βλ. ἐν ἐκτάσει: C.P. Kyrris, 'Mercenaires albanais en Chypre au Moyen Age', *Rivista Internazionale di Studi Buzantini e Slavi,* III = *Miscellanea Agostino Pertusi III,* Bologne, 1984.

66. *Nat. Hist.,* 5, 129 - 131 στοῦ Κ.Π. Χατζηιωάννου, *ΑΚΕΠ,* Δ', α', 1980, σσ. 344, 345 ἀρ. 292, πρβλ. Δ', β', 1980, σσ. 250 - 251. Πρβλ. Kyrris, 'Mercenaires'.

67. Θεοφάνης, *ἔ.ἀ.,* ὅπου ὁ λιμὸς καὶ ὁ σεισμὸς τίθενται πρωθύστερα καὶ ἀντίστροφα, πρβλ. ἀνωτ. § 8 καὶ δὴ ὑποσημ. 47.

68. *Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς Νήσου Κύπρου,* Λευκωσία, 1933, σσ. 75, 141, πρβλ. σσ. 74 - 75, 58, 139 - 141, 78 - 79. Πρβλ. ἔκδ. Βενετίας, 1788, σσ. 41 - 52 - 53 κ.ἑ., 98 - 99, καὶ ἀνωτ. ὑποσημ. 64.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἐφ' ὅσον ὅμως, ἡ *Ἰλλυρὶς* ἦταν ἤδη καὶ πρὸ τοῦ 332 κέντρο «Ἰλλυριῶν» φρουρῶν, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ μερικὴ καὶ σχετικὴ στρατιωτικοποίηση στὴν Κύπρο προϋπῆρχε, μᾶλλον μὲ τὴν μορφὴ ἀστυνόμευσης τῶν θαλασσῶν, εἰδικώτερα τῶν βορείων, ποὺ τώρα συστηματοποιήθηκε καὶ ἐπεκτάθηκε. Ἡ Τηλλυρία συνδυάζοντας ὀρεινότητα καὶ ἀπρόκρημνα παράλια, καθὼς καὶ γεωγραφικὴ γειτνίαση πρὸς τὶς ἑστίες τῶν πειρατῶν, ἦταν ἰδεώδης τόπος γιὰ ὀργάνωση ἀποτελεσματικῆς ἀμύνης τοὐλάχιστον ἀστυνομικῆς μορφῆς: ἦταν κόμβος ἀμυντικός, ποὺ μὲ τοὺς εἰδικὰ ἐκπαιδευμένους «Ἰλλυριοὺς» φρουρούς του ἀπέβαινε οὐσιώδης γιὰ τὴν προστασία τῆς εἰρηνικῆς οἰκονομικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀσφάλειας τῆς Κύπρου. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη καὶ ὁ Καλόκαιρος μποροῦσε νὰ εἶχε φέρει ἐνισχύσεις στὴν ἀστυνομικὴ φρουρὰ τῆς περιοχῆς, ὅπως λέγουν οἱ χρονογράφοι· φυσικώτερον ὅμως ἦταν ὁ Δαλμάτιος νὰ φέρῃ ἐδῶ εἰδικὰ (καὶ νέους) «Ἰλλυριοὺς» φρουρούς, ὅμοιους πρὸς τοὺς Σφακιανοὺς τῆς Κρήτης κατὰ τὸν Κυπριανό, ποὺ ἔπαιρναν γῆ ἢ|καὶ *ρόγαν* (μισθὸν). Προφανῶς ὁ *Ἰλλύριος* ἐπίσκοπος Λαπήθου (408 - 439 μ.Χ.) καὶ ὁ *ὑπατικὸς* τῆς Κύπρου *Cl. Leontichus Illyrius* στὰ μέσα τοῦ γ' αἰ. μ.Χ.[69], προέρχονταν ἀπὸ τέτοιους ἀφομοιωμένους μόνιμους πιὰ κατοίκους *Ἰλλυριούς*. Ὁ θεσμὸς συνεχίστηκε καὶ ἀργότερα γιὰ προστασία κατὰ τῶν *Ἀγαρηνῶν* [= Ἀράβων], οἱ χρονογράφοι μάλιστα συγχέουν γεγονότα τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ πρὸς μεταγενέστερα. Ἀλλ' αὐτὰ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Οὔτε ὑπάρχει χῶρος γιὰ διερεύνηση τῶν ἐξελίξεων μετὰ τὸ 332/3, ποὺ χρειάζονται χωριστὴ ἑρμηνευτικὴ ἀναλυτικὴ πραγματεία.

69. Mitford, 'Roman Cyprus', στὸ *Aufstieg*..., II, 7, 2, σ. 1304 ἀρ. 53, καὶ σ. 1326. Mitford, 'New Inscriptions', *Byz.*, XX, σ. 136 ἀρ. 10. Κ.Π. Κύρρη, ' Ἐσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις', *Βυζαντινά*, Β', σ. 78. Πρβλ. καὶ ὑποσημ. 1 ἀνωτ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

CYPRO — EPHESENA

I. OLYMPIOS OF KARPASIA AN UNKNOWN BISHOP IN THE OECUMENICAL COUNCIL OF EPHESOS (431)

COSTAS N. CONSTANTINIDES

It is almost eighty years since the late English historian John Hackett published his pioneer work on the history of the Orthodox Church of Cyprus where an exhaustive account on the autocephaly of the Church of the island can be found. Minor mistakes concerning the metropolitans of Constantia in the fifth century were corrected by Chr. Papadopoulos and C. Chatzepsaltes[1]. The

---

* Abbreviations used in this article

Darrouzès, *ΟΦΦΙΚΙΑ,*	J. Darrouzès, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l' Église Byzantine* (Archives de l' Orient Chrétien, 11), Paris, 1970.
Hackett, *Church of Cyprus,*	J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus,* London, 1901 (Repr. New York, 1972).
Hill, *History of Cyprus,*	Sir G. Hill, *A History of Cyprus,* vol. I, Cambridge Univ. Press, 1949.
Kyprianos,	'Αρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ, *'Ιστορία Χρονολογική τῆς Νήσου Κύπρου,* Venise, 1788 (Repr. Nicosia, 1971).
Laurent, *Corpus,*	V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l' Empire Byzantin,* Tome V, 1-3, Paris, 1963, 1965, 1972.
Mansi,	J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio,* Florence — Venise, 1759 ff. (Repr. Graz,1960).
Sathas, *MB,*	K.N. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη,* vol. II, Venice, 1873 (Repr. Hildesheim - New York, 1972).
Schwartz, *ACOe,*	E. Schwartz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum,* vol. I, *Concilium Universale Ephesenum,* vol. II, *Concilium Universale Chalcedonense,* Berolini et Lipsiae, 1922 ff.

1. Hackett, *Church of Cyprus,* pp. 13-23. Chr. Papadopoulos, "Ο 'Αθηναϊκὸς κῶδιξ τῶν Πρακτικῶν τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τὸ Αὐτοκέφαλον τῆς 'Εκκλησίας τῆς Κύπρου', *Πρακτικὰ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν* 8 (1933), 59-66, esp. p. 61, where the correction of the non - existent metropolitan of Constantia Theodore is made; cf. also C. Chatzepsaltes, 'Οἱ ἐπίσκοποι Σαλαμῖνος τοῦ 5ου αἰῶνος', *Kypriakai Spoudai* 10 (1946), 59-68. G. Downey, 'The Claim of Antioch to Ecclesiastical Jurisdiction over Cyprus', *Proc. of the Amer. Philos. Society* 102 (1958), 225, n. 10.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

aim of this short note therefore, is not a reassessment of the Cypriot delegation and the decisions at the Council of Ephesos (431), but the investigation of one new and the re-examination of two old ecclesiastics connected with Cyprus, in that Council, which was so crucial for the Church of the island.

Perhaps the greatest problem the Church of Cyprus had to face in her early history was the aggressive policy of the patriarchs of Antioch who tried to subordinate to their authority the Church of the island and take over the consecration of her bishops.

The fact that Antioch was the political and military centre of the East facilitated the Antiochene efforts to take over the island ecclesiastically and both the Church and State in Antioch participated in this direction[2].

This unbearable situation, which was so serious in the early fifth century, was accompanied by threats and even physical attacks and blows, as was the case of the archbishop of Cyprus Troilos who declined to accept the supremacy of Antioch when visiting that city for other matters[3].

The patriarch of Antioch John (428-441), saw the death of Troilos some time before the official date of the convening of the Oecumenical Council of Ephesos as a unique opportunity to bring the matter before the synod and convince the assembly to include Cyprus among the churches subordinate to

---

2. G. A. Ralles and M. Potles, *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων*, vol. II, Athens, 1852, pp. 204, 205. Sathas, *MB*, II, p. ιδ'; M. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, vol. I, Paris, 1861, (Repr. Famagusta, 1970), p. 80; Hackett, *Church of Cyprus*, p. 13; Hill, *History of Cyprus*, pp. 257, 274; Kyprianos, pp. 101, 370 - 72; Chr. Papadopoulos, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, Alexandria, 1951, pp. 591-92; PL vol. 20, col. 549; G. Downey, 'The Claim of Antioch to Ecclesiastical Jurisdiction over Cyprus', *Proc. of the Amer. Philos. Society* 102 (1958), 224-25; B. Tzortzatos, 'Τὸ Αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου', *Θεολογία* 47 (1977), 451-53; J.M. Sauget, 'S. Zénon évêque de Chypre', *REB* 25 (1967), 147, who continues to refer to the non-existent metropolitan of Cyprus Theodore; S. Vailhé, 'Formation de l' église de Chypre (431)', *EO* 13 (1910), 8; Ph. Zannetos, *Ἱστορία τῆς Νήσου Κύπρου*, vol. I, Larnaca, 1910, p. 488; D. Alastos, *Cyprus in History*, London, 1976, p. 114.

3. Troilos: *μυρία πέπονθεν ὑπὸ τοῦ Ἀντιοχέων κλήρου καὶ τοῦ θεοσεβεστάτου ἐπισκόπου Θεοδότου, βίαν οὐ τὴν τυχοῦσαν ὑπομείνας μέχρι καὶ πληγῶν, ἃς οὐκ ἦν προσῆκον οὐδὲ μαστιγίας ἀνθρώπους ὑπομένειν*. See Schwartz, *ACOe*, I, 1,7, p. 118, 28-36, espec. 29-31. Troilos' death is reported as a recent event on 21 May 431 but certainly occurred after 19 November 430, when he was invited by imperial decree to participate together with other Cypriot bishops in the Third Oecumenical Council of Ephesos; see Schwartz, *ACOe*, I, 1,1 p. 115, 26-28; *ibid.*, p. 116, 7; *ibid.*, I, 1, 7, p. 118, 35-36; *ibid.*, p. 120, 15-16; *ibid.*, pp. 120, 42-121, 1; *ibid.*, p. 121, 39-40; Kyprianos, p. 102; Papadopoulos (*Ἐκκλησία Ἀντιοχείας*, *op., cit.*, p. 592), dated this incident of Troilos *ca.* 428; G. Downey, 'The Claim of Antioch', *op., cit.*, p. 225; *idem*, *A History of Antioch in Syria*[3], Princeton Univers. Press, Princeton, N. J., 1974, p. 458; C. Chatzepsaltes, 'Οἱ ἐπίσκοποι Σαλαμῖνος τοῦ 5ου αἰῶνος', *Kypriakai Spoudai* 10 (1946), 67; S. Vailhé, 'Formation de l' église de Chypre', *EO* 13 (1910), 9.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

him. For this purpose he and his clergy induced the Count of the East Flavius Dionysius to send two letters to Cyprus, one to the governor of the province Theodoros and another to the clergy of Constantia. The Count ordered them to avoid any election of a new metropolitan since the right of the election and consecration of the metropolitan of the island were to be brought before the Council of Ephesos. If, however, a new metropolitan had already been elected he should have followed the other Cypriot bishops to Ephesos[4].

The Cypriots had in fact elected Reginos as the new metropolitan of Constantia either before or after these *prostagmata* had been written and delivered to the island. The new metropolitan together with the bishops Saprikios of Paphos, Zenon of Kourion and Evagrios of Soloi travelled to Ephesos and were present at the official opening and the first session of the Council on 22 June 431[5]. Following perhaps the instructions of Flavius Dionysius and having a burning desire to give a final solution to this issue, they went there to fight for the independence of their Church[6].

The situation in Ephesos appeared to be very favourable. The delay of John of Antioch in arriving and attending the synod, his final opposition to the Council of Ephesos and its president, Cyril of Alexandria, and the convening of a smaller synod under him were encouraging developments for the Cypriote case[7].

---

4. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 7, pp. 119, 30 - 121, 10; Hackett, *Church of Cyprus*, p. 16; Hill, *History of Cyprus*, pp. 274-275; Sathas, *MB*, II, p. ιε', who wrongly says that Flavius Dionysius recommended to the clergy of Constantia Antioch's favoured candidate; G. Downey, 'The Claim of Antioch', *op., cit.*, pp. 226-27; J.-M. Sauget, 'S. Zénon évêque de Chypre', *REB* 25 (1967), 147; S. Vailhé, 'Formation de l' église de Chypre (431)', *EO* 13 (1910), 9.

5. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 3, p. 3, 23-24; *ibid.*, I, 1,5, p. 119, 10. Whether Reginos had been elected before or after Flavius Dionysius' *prostagmata* were written in Antioch on 21 May 431 we do not know. The Cypriot bishops seem to have arrived to Ephesos at the exact time given by the imperial decree of 19 November 430 (i. e. 7 June 431); see Schwartz, *ACOe*, I, 1,1, pp. 115, 21-26, 117, 6; *ibid.*, I, 1, 3, p. 3, 16-17: *καὶ δὴ πάντων ἡμῶν συνειλεγμένων ἐν τῇ Ἐφεσίων μητροπόλει κατὰ τὴν ὁρισθεῖσαν ἡμῖν προθεσμίαν*. If this is so, there is only a period of three weeks for the letters to be delivered from Antioch to Constantia, for the convention of the local synod, the election and consecration of Reginos and the journey of the Cypriot bishops from Cyprus to Ephesos. Considering that it took John of Antioch forty days to travel by land from Antioch to Ephesos, one is inclined to suspect that Reginos had been elected by the Cypriot synod prior to the delivery of the letters from Antioch; see Schwartz, *ACOe*, I, 1,1, p. 119, 11-14; *ibid.*, I, 1, 5, p. 125, 14-21. However, specific evidence on this problem is lacking; Papadopoulos, *Ἐκκλησία Ἀντιοχείας*, *op. cit.*, p. 592; P.-Th. Camelot, *Éphèse et Chalcédoine*, Paris, 1961, pp. 50 - 54.

6. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 7, p. 120, 2-4 (Latin text); p. 120, 25-27 (Greek text); *ibid.*, p. 121. 5-7.

7. *Ibid.*, I, 1, 3, p. 3, 16-20; J. Danielou and H. Marrou, *The Christian Centuries*, vol. I, *The First Six Hundred Years*, (transl. by V. Cronin), New York, 1964, pp. 345-46; R. Devreesse, *Le patriarcat d' Antioche depuis la paix de l' église à la conquête Arabe*, Paris, 1945, p. 49; R.E. Person,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Actually, when the Cypriots brought their case before the synod on 31 August 431, which was requested of them from Antioch, the patriarch of Antioch was not there to support his views. Nor does he mention anything about the favourable decision of the synod for the Church of Cyprus in his polemics against the official Council of Ephesos or at a later period[8].

The most surprising event, however, is the participation of a Cypriot bishop, Olympios of Karpasia, in the party of John of Antioch. Olympios signed the document of the first Oriental meeting under John of Antioch on 26 June 431 by which Cyril of Alexandria and Memnon of Ephesos had been condemned and excommunicated[9].

The fact that Olympios' first appearance on 26 June 431 coincides with the arrival at Ephesos of John of Antioch and the convening of the Oriental bishops is perhaps an indication that he might have been one of the followers of the patriarch of Antioch. It would not be surprising if John of Antioch had ordained Olympios as bishop of one of the episcopal sees of Cyprus in order to advance his ecclesiastical claims over the island. But this is only a conjecture.

As a result of the first meeting of the Oriental bishops some documents had been sent to make their decisions known. Olympios signed such an undated document addressed to the clergy and the people of Hierapolis in Mesopotamia[10]. Another document had been addressed to the Emperor Theodosios II on 26 June 431 and was supported by his representative to the synod Flavius Candidianus[11]. Theodosios II replied on 29 June 431 and agreed on the condemnation of Cyril of Alexandria and Memnon of Ephesos together with Nestorios of Constantinople[12].

The synod under Cyril of Alexandria, who together with Memnon of Ephesos was under custody at that time, replied to the Emperor on 1 July 431 giving a list of thirty-three bishops who were followers of John of Antioch,

---

The Mode of Theological Decision Making at the Early Ecumenical Councils, D. Th. thesis, University of Basel, 1978, pp. 187-210, esp. pp. 189, 210; A. d' Ales, *Le dogme d' Éphèse*, Paris, 1931, p. 151; P.-Th. Camelot, *Éphèse et Chalcédoine*, Paris, 1961, pp. 54-55; G. Downey, *A History of Antioch in Syria*[3], Princeton Univ. Press, Princeton, N.J., 1974, p. 464.

8. G. Downey, 'The Claim of Antioch', *op. cit.*, p. 226; *idem*, *A History of Antioch*, *op. cit.*, p. 464; Hackett, *Church of Cyprus*, pp. 22-23; Hill, *History of Cyprus*, p. 276.

9. Schwartz, *ACOe*, I, 4, 2, pp. 33-38, esp. p. 38, 49: *Olympius episcopus Carpasiae Cypri*. B. J. Kidd, *A History of the Church to A.D. 461*, vol. III, Oxford, 1922, pp. 243-44; F. Dvornik, *The Ecumenical Councils*, New York, 1961, pp. 23-24.

10. Schwartz, *ACOe*, I, 4, 2, pp. 44-46, esp. p. 45, 33: *Olympius episcopus Carpasiae*. In fact Alexander of Hierapolis was a follower of John of Antioch.

11. Schwartz, *ACOe*, I, 4, 2, pp. 46-47; *ibid.*, I, 1, 3, pp. 7, 19 - 8,3; p. 84, 4 ff.; *ibid.*, I, 1, 5, p. 119, 10; B. J. Kidd, *A History of the Church to A.D. 461*, vol. III, Oxford, 1922, p. 244.

12. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 3, pp. 9, 23 - 10, 23.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

mostly Nestoriophiles, or supporters of the teachings of Pelagios, or excommunicated, or bishops afraid of the punishment of the Council because of their previous actions and beliefs[13]. Whether Olympios of Karpasia fell in one of these categories of bishops we cannot tell. Furthermore, Olympios is not included in this list of 1 July 431 and it seems that he was not very active in the Oriental synod at least in the early stages of its activities at Ephesos[14].

Finally, Olympios was condemned by the Cyrillian Council of Ephesos on 17 July 431 together with thirty-four other Oriental bishops[15]. Paradoxically the name of his diocese is mentioned only in the Latin text of the *Gesta Ephesena*.

The Cypriot bishops who appeared before the synod and presented on 31 August 431 the traditional ecclesiastical independence of their Church proving as illegal the claims of the patriarch of Antioch seem to ignore the presence of Olympios. They also referred emphatically to the fact that no bishop from Antioch or from elsewhere participated in the election or consecration of any metropolitan or bishop in the island of Cyprus[16].

From this first examination of the activities of the bishop of Karpasia Olympios some problems have arisen. First Olympios is not mentioned in any Greek text known so far as a representative of the Church of Cyprus in the Third Oecumenical Council or even as bishop of Karpasia. Secondly his compatriot bishops and the other members of the Council under Cyril of Alexandria seem to ignore him and when condemned he was one of the few

---

13. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 7, p. 68, 8-9 and 31 - 33; *ibid.*, I. 1, 3, p. 51, 4-6; *ibid.*, I, 1, 3, p. 12, 4-10.

14. *Ibid.*, I, 1, 3, pp. 10-13, esp. p. 12, 33 - 13, 4; (Latin text, *ibid.*, I, 3,1, pp. 96 -98).

15. *Ibid.*, I, 1, 3, pp. 21-26, esp. p. 25, 28; see also *ibid.*, pp. 26-27, esp. p. 27, 28; A. d' Ales, *Le dogme d' Éphèse*, Paris, 1931, pp. 168-170; P. -Th. Camelot, *Éphèse et Chalcédoine*, (Histoire de Conciles Oecuméniques, 2), Paris, 1961, pp. 56-57.

16. Schwartz, *ACOe*, I, 1,7, pp. 118, 17 - 122, 22, esp. p. 121, 21-45: ... *Ἀπὸ τῶν ἁγίων ἀποστόλων οὐδέποτε ἔχουσι δεῖξαι ὅτι ἐπέστη Ἀντιοχεὺς καὶ ἐχειροτόνησεν οὔτε ἐπεκοινώνησέ ποτε τῇ νήσῳ χειροτονίας χάριν οὔτε ἕτερός τις ... ἀλλ' ἡ σύνοδος ἡ τῆς ἡμετέρας ἐπαρχίας συναγομένη κατὰ τοὺς κανόνας καθιστᾷ τὸν παρ' ἡμῖν μητροπολίτην*. See also PG 41, col. 65 D: *Ἦσαν οὖν ἅπαντες οἱ ἐπίσκοποι τῆς νήσου συναχθέντες ἐπὶ τὸ χειροτονῆσαι τὸν δυνάμενον ποιμαίνειν τὴν ποίμνην τοῦ Χριστοῦ. Ἦσαν οὖν ἡμέρας ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἔχοντες, καὶ δεόμενοι τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἀποκαλύψει αὐτοῖς τὸν δυνάμενον χρησιμεῦσαι ἐπὶ τῆς ἱερωσύνης*. The text refers to the election of Epiphanios of Constantia in A.D. 368. Cf. Sozomenus, *Kirchengeschichte*, ed. J. Bidez (Die Griechischen Christlischen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte), Akademie - Verlag, Berlin, 1960, p. 288, 7-8: ... *Κυπρίοις, παρ' οἷς ᾑρέθη* (i.e. Epiphanios) *τῆς μητροπόλεως τῆς νήσου ἐπισκοπεῖν*. See also Hackett, *Church of Cyprus*, pp. 20-21, 245; Hill, *History of Cyprus*, pp. 248, 275.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

whose see was not mentioned. One may approach with caution the reference to his see in the Latin texts[17]. For even if he was ordained by John of Antioch, why should the latter have ordained the bishop of Karpasia and not the metropolitan of Constantia whose see was vacant in 431? One may also wonder about Olympios' activities after his condemnation by the Council of Ephesos and the triumphant return to Cyprus of Reginos, Zenon and Evagrios[18]. We know that the condemned Oriental bishops after a period of enmity with Cyril of Alexandria came to terms with him, acknowledged the decisions of the Council of Ephesos and retained their episcopal sees[19]. Whether this applied to Olympios of Karpasia we cannot tell.

The answer to these questions should perhaps give a solution to the life and career of the otherwise unknown Olympios of Karpasia. The existing sources, however, do not seem to support an easy solution to the problem. The

---

17. Two other Olympioi participated in the Council of Ephesos. The names of their sees in both cases start with a 'K' like *Καρπασία*. The first was Olympios of Koukoussos (see Schwartz, *ACOe*, I, 1, 7, p. 138, 11) and the second was Olympios of Klaudiopolis (*ibid.*, I, 1, 7, p. 112, 28; I, 1, 3, p. 31, 50). Both, however, seem to have been friendly to Cyril of Alexandria and signed documents of the synod presided over by him. Therefore, any confusion in the copying of the *Gesta Ephesena* between these two and Olympios of Karpasia seems unlikely.

18. After their condemnation the Oriental bishops were summoned under John of Antioch. Unfortunately not all the participants are known and we cannot tell whether Olympios continued to be active. See Schwartz, *ACOe*, I, 1, 7, pp. 78-79; *ibid.*, pp. 72 - 76, 81; G. Downey, *A History of Antioch, op. cit.*, p. 465; Socrates, *Historia Ecclesiastica*, PG 67, 7, 34, col. 816.

19. The peace in the Church was restored in April 433; see Schwartz, *ACOe*, I, 1, 7, p. 173; *ibid.*, pp. 153-161; see also J. Daniélou and Henri Marrou, *The Christian Centuries*, vol. I, *The First Six Hundred Years*, (transl. by V. Cronin), New York, 1964, pp. 346 - 347; B.J. Kidd, *A History of the Church to A.D. 461*, vol. III, Oxford, 1922, pp. 254-262; P.-Th. Camelot, *Éphèse et Chalcédoine*, (Histoire des Conciles Oecuméniques, 2), Paris, 1961, pp. 70-75; G. Downey, *A History of Antioch, op. cit.*, pp. 465-466; K. Baus and E. Evig, *Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen*, vol. 2, 1, *Die Kirche von Nikaia bis Chalkedon*, Freiburg - Basel - Wien, 1973, pp. 113-115. In the Robber Council of Ephesos (A.D. 449) Cyprus was represented by a certain metropolitan of Constantia Olympios who continued to held that office in the Council of Chalcedon (A.D. 451). See Schwartz, *ACOe*, II, 1,1, p. 56, 31; *ibid.*, p. 79, 37; *ibid.*, p. 183, 29; *ibid.*, p. 193, 7; *ibid.*, II, 1, 2, p. 4, 40; *ibid.*, p. 122, 30; *ibid.*, p. 131, 30; *ibid.*, p. 142, 30; *ibid.*, II, 1, 3, p. 4, 30; *ibid.*, p. 8,. 28; *ibid.*, p. 12, 29; *ibid.*, p. 43, 29; *ibid.*, p. 57, 30; *ibid.*, p. 64, 30; *ibid.*, p. 84, 29; *ibid.*, p. 87, 30; *ibid.*, p. 102, 30. See also the Latin texts of these Councils in Schwartz, *ACOe*, II, 2, 2, p. 76, 345; *ibid.*, II, 3, 1, p. 29, 31; *ibid.*, p. 54, 37; *ibid.*, p. 178, 1; *ibid.*, II, 3, 2, p. 129, 30; *ibid.*, p. 139, 30; *ibid.*, p. 158, 30; *ibid.*, II, 3,3, p. 8, 30; *ibid.*, p. 11, 28; *ibid.*, p. 100, 30. Cf. Mansi, vol. VI, cols. 568, 609, 843, 914, 917; Mansi, vol. VII, cols. 137, 165, 408. Whether the latter is the same person as Olympios of Karpasia we do not know and there is no evidence to support any identification of these two Olympioi. See also Hackett, *Church of Cyprus*, pp. 32-33, 305.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

mysterious bishop of Karpasia Olympios becomes for the first time known as a supporter of John of Antioch, who questioned the independence of the Church of Cyprus. Condemned by the Council of Ephesos, Olympios seems to have been also condemned to oblivion by his compatriots, never being mentioned as their bishop, if in fact he had ever been their spiritual father.

II. THE DEATH OF SAPRIKIOS OF PAPHOS AT EPHESOS

Saprikios' presence at Ephesos is evident from his participation and signature in at least two decisions of the Third Oecumenical Council. He was present in the official opening and the first session of the Council which took place in the church of St. Mary on 22 June 431[20]. He agreed with the decisions of the Council of Nicaea and the content of Cyril of Alexandria's letter to Nestorios[21]. He signed the condemnation of Nestorios among the first after Reginos of Constantia[22].

Saprikios' last known appearance in the Council of Ephesos is reported in the session of 22 July 431[23] which dealt with the confirmation of the creed of Nicaea and signed the condemnation of the writings of Nestorios[24].

On the meeting of 31 August 431 when the Cypriot bishops brought their case before the Council, Reginos of Constantia read out a *libellus* signed apart from him by Zenon of Kourion and Evagrios of Soloi[25]. It is the bishop of Kourion Zenon who, interrogated by the Council, mentioned that the late bishop Saprikios accompanied the other Cypriot bishops to Ephesos for the same reason, namely to bring before the synod the ecclesiastical dispute between the Church of Cyprus and the patriarch of Antioch[26].

---

20. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 2, p. 6, 91.

21. *Ibid.*, I, 1, 2, p. 31, 3-5. It is interesting that in the protocol of the Council Saprikios of Paphos is listed prior to the other bishops of Cyprus. This does not apply, however, in the signatures where Reginos of Constantia preceded the others; see Schwartz, *ACOe*, I, 1, 2, p. 6, 91-94. The same situation appears a month later on 22 July 431; *ibid.*, I, 1, 7, p. 87, 91 - 94; cf. Hackett, *Church of Cyprus*, pp. 243-44, where the seat of the metropolis of Cyprus in the early Christian period is discussed.

22. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 2, p. 56, 32.

23. *Ibid.*, I, 1, 7, p. 87, 91.

24. *Ibid.*, I, 1, 7, p. 114, 95.

25. See for the *libellus ibid.*, I, 1, 7, pp. 118 - 19; for the signatures *ibid.*, p. 119, 20 - 24.

26. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 7, p. 121, 15-17: *Καὶ ὁ τῆς μακαρίας μνήμης Σαπρίκιος ὁ ἐπίσκοπος ὁ σὺν ἡμῖν παραγενόμενος ταύτης ἕνεκα τῆς χρείας ἐληλύθει. ἐπὶ οὖν μετέστη τοῦ βίου...*; see also Makarios I. Machairiotes, '"Εργα καὶ Ἡμέραι τῆς Τρίτης ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου', *Apostolos Barnabas* 2nd Ser. 3 (1931), 434.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Unfortunately Zenon does not mention the exact date of Saprikios' death. The only indication we have on this is his last dated signature on 22 July 431. His death, therefore, occurred within these forty days (i.e. after 22 July 431 and before 31 August 431).

It is very possible that Saprikios was buried there at Ephesos after his death in the summer of 431. However, a traveller of the sixteenth century says that he saw his tomb at Paphos together with those of six other Cypriot bishops who participated in the Third and Fourth Oecumenical Councils. Their tomb was in a chapel in a very deep grotto called 'the seven sleepers' and among other stories about them the local people believed that they were alive[27].

Since no other homonymous bishop from Paphos or from any other episcopal see of Cyprus is known so far it is most probable that the *Sapithian* mentioned by the sixteenth century traveller and our Saprikios is one and the same person. It must be noticed that the names of other Cypriot bishops are not given correctly in this text.

Lack of evidence does not allow us to know more about the possible transfer of his remains from Ephesos to Paphos after 431. However, from this reference to him by the local population it appears that his name was highly respected in his diocese nearly twelve centuries after his death.

III. THE *PRŌTOPAPAS* KAISARIOS

Among the members of the delegation of Cyprus in the Council of Ephesos (A.D. 431) scholars include a *prōtopapas* Kaisarios[28]. In fact a certain *chōrepiskopos* Kaisarios was present in the meetings of the Council of 22 June

27. See Andre Thevet, *Grand Insulaire*, ed. in. Ch. Schefer, *Le Voyage de la Terre Sainte composé par Maître Denis Possot*, Paris, 1890, pp. 298-309, translated into English by C.D. Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge Univ. Press, 1908, p. 180; Saprikios is referred to as *Sapithian, of Papho*. Cf. I. Tsiknopoulos, 'Μερική συμπλήρωσις τοῦ καταλόγου ἐπισκόπων Πάφου καὶ 'Αρσινόης', *Kypriakai Spoudai* 34 (1970), 187-88. Kyprianos, p. 359. For further bibliography on the Seven Sleepers of Ephesos see J. Bonnet, *Artemis d' Éphèse et la legende des sept dormants*, Paris, 1977, (the legend was adopted by the Latin West and also by the Islamic world); L. Massignon, *Le culte liturgique et populaire de VII Dormants*, (1961); P.M. Huder, Beitrag zur Visionliteratur und Siebenschlaferlegende des Mittelalters, in *Beilage zum Jahresbericht des humanistischen Gymnasiums Metten*, für das Schuljahren 1902/03, 1904/05, 1907/08 (the text in the second part, i.e. 1904/05); *idem*, *Die Wanderlegende von den Siebenschlafern*, Leipzig, 1910, see the bibliography on pp. 214-21; C. Enlart, *L'Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, Paris, 1899, vol. II, pp. 479-80; F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, 3rd ed. Brussels, 1957, vol. II, pp. 223-25; PG 115, cols. 428-448.

28. Hackett, *Church of Cyprus*, p. 16; Hill, *History of Cyprus*, p. 275.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

and 22 July 431. Kaisarios is mentioned among the participants of these two sessions in the group of the Cypriot bishops after Evagrios, bishop of Soloi[29].

Since a certain Kaisarios *prōtopapas* is mentioned by later authorities as a member of the Cypriot delegation in the Council of Ephesos, one is inclined to suspect that he is to be identified with the above-mentioned Kaisarios *chōrepiskopos*[30].

A closer investigation of the signatories of the same assemblies, however, shows that Kaisarios signed as *χωρεπίσκοπος πόλεως Ἄρκης*[31]. Certain problems arise, therefore, concerning such an identification. For Arke is not an ecclesiastical diocese in Cyprus but in Armenia, and its bishop was under the jurisdiction of the metropolitan of Melitene[32]. Furthermore, a certain Akakios is referred to in the protocol of the Council as bishop of the same see[33], while a third bishop, Marcellinus, appears in the sources of the Council of Ephesos as bishop of Arke[34]. Marcellinus was a member of the synod of the *Anatolikoi* who assembled under the leadership of John of Antioch and was included in the list of Nestoriophiles sent by the Cyrillian Council to the Emperors on July 1, 431[35]. His diocese, therefore, refers to the episcopal see of Arkai in *Phoeniciae* which

29. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 2, p. 6, 91 - 95; *ibid.*, I, 1, 7, p. 87, 91-95. These two sessions dealt with the condemnation of Nestorios and the examination of his heretical writings.

30. See Neophytos Rodinos, *Περὶ Ἡρώων, Στρατηγῶν, Φιλοσόφων, Ἁγίων καὶ ἄλλων ὀνομαστῶν ἀνθρώπων, ὁποῦ εὑγήκασιν ἀπό τὸ νησὶ τῆς Κύπρου*, Rome (apud Mascardum), 1659 (Repr. Athens, 1976), pp. 136-137: *Εἰς τὴν Τρίτην Σύνοδον, ὁποῦ ἔγινεν εἰς τὴν Ἔφεσον ... εὑρέθησαν αὐτοὶ οἱ ἐπίσκοποι. Σαπρίκιος Πάφου, Ζήνων Κουρείου. Ῥηγῖνος Κωνσταντείας, Εὐάγριος Σολέας. καὶ Καισάρειος πρωτοπαπᾶς;* Nikodemos Mylonas' edition in *Kypriaka Chronika* 3 (1925), 41; G. Baletas, *Νεόφυτος Ροδινός*, Athens, 1979, p. 198; Ph. Georgiou, *Εἰδήσεις Ἱστορικαὶ περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου*, Athens, 1875, (Repr. Nicosia, 1975), p. 15. Kyprianos, pp. 102, 357.

31. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 2, p. 58, 79: *Καισάριος χωρεπίσκοπος πόλεως Ἄρκης ὑπέγραψα ἀποφηνάμενος ἅμα τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ*; Kaisarios signed this meeting of 22 June 431 after Evagrios of Soloi. Bearing the same title he signed the meeting of 22 July 431: *Καισάριος χωρεπίσκοπος πόλεως Ἄρκης ὑπέγραψα; ibid.*, I, 1, 7, p. 117, 193. On the office of *Chōrepiskopos* see Laurent, *Corpus*, V, 2, No 1066, p. 27 (7th cent.); Mansi, vol. XIII, col. 434 B (787 A.D.); F. Gillmann, *Das Institut der Chorepischöfe im Orient*, Munich, 1903; Chr. Papadopoulos, 'Περὶ χωρεπισκόπων καὶ τιτουλαρίων ἀρχιερέων ἐν τῇ 'Ορθοδόξῳ 'Εκκλησίᾳ', *Ἐκκλησία* 13 (1955), 57-60, 65-66, 73-75; P.H. Poulitsas, *Σχέσις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἰδίᾳ ἐπὶ ἐκλογῆς ἐπισκόπων*, Athens, 1966, pp. 370-389.

32. H. Gelzer, *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, Leipzig, 1890, p. 14, 244; *ibid.*, p. 67, 1367. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d' Hiéroklès et l' opuscule géographique de Georges de Chypre*, Brussels, 1939, p. 37, 703, 8. On Arke see now J. Darrouzès, *Notitia Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981, Not. 1, 218, Not. 2, 275, Not. 4, 231, Not. 7, 269, Not. 9, 169, Not. 10, 202 and Not. 13, 190.

33. Schwartz, *ACOe*, I, 1, 2, p. 4, 25: *καὶ Ἀκακίου Ἄρκης*.

34. *Ibid.*, I, 1, 5, p. 124, 43.

35. *Ibid.*, I, 1, 3, p. 13, 14.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

must be distinguished from its homonymous see in Armenia[36].

The problem, however, remains and one may wonder why Arke in Armenia had to be represented in the Council by a bishop and a *chōrepiskopos*. Nevertheless, Akakios of Arke, though mentioned once in the first session of 22 June 431, never signed the proceedings of that or any other meeting of the Council. One can tentatively suggest that he might have been an old man who took with him to Ephesos his *chōrepiskopos* and future successor[37]. Actually, Kaisarios of Arke participated in another meeting of the Council, that of 22 July 431, and signed its proceedings[38].

A brief examination of the office of *prōtopapas* may be useful to the problem under discussion. Père Darrouzès in his erudite work on the *ΟΦΦΙΚΙΑ* of the Byzantine Church found no evidence of the office of *prōtopapas* as early as the fifth or sixth century[39]. Using, therefore, the office of *prōtopapas* in the Third Oecumenical Council appears by itself very doubtful. It is at a later period that the office had been raised to a higher rank[40]. Especially in the island of

---

36. H. Gelzer, *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, Leipzig, 1890, p. 50, 974. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d' Hiéroklès et l' opuscule géographique de Georges de Chypre*, Brussels, 1939, p. 41, 716, 3; *ibid.*, p. 66, 974.

37. For bishops proposing their successors in the early Christian centuries, see Theophanis, *Chronographia*, ed. C. de Boor, vol. I, Lipsiae, 1883, p. 34, 27 - 31; PG 67, col. 1037 C.

38. See above n. 31.

39. On the earlier references to the office see Porphyr. *Cer.* (Bonn), p. 17, 16; Theoph. *Cont.* (Bonn), p. 388, 24; Scylitzes (CFHB), p. 203, 83-84; Darrouzès, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, p. 41. Laurent, (*Corpus*, V, 1, No 136, p. 109), however, dates the seal of Λέο[ν] [κ]ουβουκλ[εί]σ(ιος και πρωτο)παπ(ᾶς) τῆς πόλεως, referred to by Darrouzès, in the second half of the eleventh century. See also M. Vogel and V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelasters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, p. 251. On references to the office at a later period see Darrouzès, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, pp. 121, 193, 202, 214, 532, 39, 533, 21, 545, 30, (Notice D), 547, 24 (Not. F), 550, 32 (Not. G), 555, 27 (Not. J), 564 (Append.), 571, 29 (Not. O). Georgius Phrantzes, ed E. Bekker, (CSHB), Bonn, 1838, p. 305, 16. M. I. Manousakas, 'Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου -16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος)', *ΔΙΕΕΕ* 15 (1961), 151, n. 1. See now N. B. Tomadakes, ''Εκ τῆς 'Εκκλησιαστικῆς 'Ορολογίας, Πρωτοϊερεὺς > Πρωθιερεὺς > πρωτοπρεσβύτερος > πρωτοθύτης > πρωτοπαπᾶς > πρωτοπαπαδίκιον. Χωρ(ο)επίσκοπος. Δευτερεύων τῶν ἱερέων > πρωτοπαπᾶς βίτζε. Διδακτής. 'Επίμετρον', *'Επετηρ. Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπ. 'Αθηνῶν*, Περ. Β' 24, 1 (1973/74), 311 ff. where there is further bibliography.

40. Darrouzès, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, pp. 233-34; p. 291, n. 3; p. 546, 20 (Not. E); p. 557, 18 (Not. K[1]) text from the Cypriot MS Vat. Palat. Gr. 367, ff. 162[r-v]: *'Ο πρωτοπαπᾶς πρωτεύει, ὅταν λειτουργῇ ὁ ἀρχιερεύς, τὴν ἀρχὴν τῶν ὅλων;* p. 569, 29 (Not. N): *'Ο πρωτοπαπᾶς, ἔκδικος καὶ πρῶτος τοῦ βήματος καὶ φέρων τὰ δευτερεῖα τοῦ ἀρχιερέως;* p. 572, 26 (Not. P[1]); p. 574, 30 (Not. R); p. 575 (Not. R): *'Ο δὲ πρωτοπαπᾶς, εἰ τὸ πρῶτον τῶν ὑποδεεστέρων ὑπῆρχεν, ἀλλὰ νῦν ἐτιμήθη, λαβὼν τὴν μετὰ τὸν πρωτονοτάριον στάσιν, καὶ μετ' αὐτὸν ὁ ἀρχιδιάκονος.* See also N. B. Tomadakes, ''Εκ τῆς 'Εκκλησιαστικῆς 'Ορολογίας', *op. cit.*, pp. 311, 321-22, 324-25.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Cyprus the office had been dignified and the *prōtopapas* acquired a certain role during the liturgy, namely to offer the holy communion to the bishop and to replace him in his absence[41].

We now turn to examine the relation of Kaisarios of Arke, if any, with Cyprus. For if the *chōrepiskopos* Kaisarios is the referred to later on as the *prōtopapas* Kaisarios, then his only connection with Cyprus is the fact that he is twice mentioned among the participants of the Council of Ephesos after the four representatives of the Church of Cyprus.

If this suggestion is correct, then it appears that the seventeenth century Cypriot scholar Neophytos Rodinos, who seems to be the first authority to refer to Kaisarios as a member of the Cypriot delegation, did so simply decause he was mentioned after the Cypriot bishops. Perhaps he could not otherwise explain the fact that a *chōrepiskopos* appears in the lists of the Council of Ephesos before other metropolitans and bishops[42]. This fallacy — and Rodinos has done a number of historical mistakes — was later repeated by Kyprianos[43] and adopted by all scholars who wrote on the early history of the Church of Cyprus to the present.

---

41. Darrouzès *(ΟΦΦΙΚΙΑ*, p. 236), recognizes influence from the Catholic Church in the office of *protopapas* in Cyprus; *ibid.*, p. 557, 16 (Not. K[2]); p. 559, 16 (Not. K[2]): *Ὁ πρωτοπαπᾶς, ὅταν ψάλλη ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὴν λειτουργίαν, νὰ εἰστήκει ἐπάνω ὅλους τοὺς ἄρχοντας τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ μεταλαμβάνη τὸν ἐπίσκοπον· ὁμοίως καὶ ὁ ἐπίσκοπος τὸν πρωτοπαπᾶν νὰ τοῦ ἐπιδώσει τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ;* p. 562, 16 (Not. K[3]): *Ὡσαύτως γὰρ τετύπωται τοῦ ἔχειν καὶ αὐτοὺς ἰσοδυναμοῦσας ἐξουσίας τοῦ ἀρχιερέως τὸν τε μέγαν πρωτοιερέαν καὶ τὸν τούτου δευτερέβοναν (: δευτερεύοντα* D), *ἐν τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ τύπον κατέχοντες τοῦ ἀρχιερέως, καὶ ἃ ὀφείλει ἐκεῖνος ἐκπληρεῖν ἐν τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ, μὴ παρόντος αὐτοῦ, τούτους ὀφείλειν ἐκπληρεῖν· εἰ δὲ ὁ ἀρχιερεὺς παρῆν, συνίστορες* (: θεωροὶ D) *τούτου ἔσονται, ἔνθεν κἀκεῖθεν τῆς δευτέρας ἐκφωνήσεως* (: *τὰς ... ἐκφωνήσεις* D) *ἀποπληροῦντες*. See also N. B. Tomadakes, "Εκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὁρολογίας", *op. cit.*, pp. 311, 322, 324-25.

42. See for instance the comment of Aristenos in the thirteenth Canon of the Synod of Ancyra in G.A. Ralles - M. Potles, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, vol. 3, Athens, 1853, p. 48: *χωρεπίσκοποι δέ εἰσιν, οἱ σήμερον ἔν τισι κώμαις καὶ χώραις πρωτοπαπάδες λεγόμενοι*. In the seventeenth century the terms *prōtopapas* and *chōrepiskopos* were confused and in certain cases meant the same office. See Tomadakes, "Εκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὁρολογίας", *op. cit.*, p. 318. On the *chōrepiskopoi* in Cyprus during the Frankish and Venetian rule see *ibid.*, pp. 324-25.

43. Kyprianos, pp. 102, 357. See also above n. 28.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ο ΗΡΑΚΛΕΙΟΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ (609/10)*

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ

1. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ 608 ὁ ἔξαρχος τῆς Ἀφρικῆς Ἡράκλειος ἐπαναστάτησε ἐναντίον τοῦ τυράννου Φωκᾶ. Ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπαναστάσεως τέθηκε ὁ γιὸς τοῦ ἐξάρχου, συνώνυμός του Ἡράκλειος. Τὰ ἐπαναστατικὰ στρατεύματα κατέλαβαν τὴν Αἴγυπτο καὶ ὕστερα ἀπὸ μιὰ διετία εἰσῆλθαν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὁ Ἡράκλειος ἀνακηρύχθηκε αὐτοκράτορας. Γιὰ τὶς κινήσεις τῶν ἐπαναστατῶν στὴν κρίσιμη διετία 608 - 610 οἱ ἱστορικὲς πηγὲς παραδίδουν ἐλάχιστα στοιχεῖα[1]. Εἶναι γι' αὐτὸ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση τοῦ διαπρεποῦς νομισματολόγου Philip Grierson, ὅτι μιὰ σειρὰ ἀπὸ χάλκινα νομίσματα τῶν ἐπαναστατῶν κόπηκαν στὴν Κύπρο[2]. Ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι ἀναμφισβήτητη, γιατὶ στὴν πίσω ὄψη τῶν νομισμάτων ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ ΚΥΠΡΟΥ. Ἀντίθετα εἶναι ἐντελῶς ὑποθετικὴ ἡ ἀπόδοση καὶ χρυσῶν νομισμάτων τῶν ἐπαναστατῶν στὸ

---

* Ἡ ἀνακοίνωση, ὅπως διαβάστηκε στὸ Συμπόσιο, εἶχε εὐρύτερο τίτλο («Παραλειπόμενα τῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸν γ' ὡς τὸν ζ' αἰώνα») καὶ περιλάμβανε ἀνάλυση περισσοτέρων ἱστορικῶν γεγονότων. Ἐπειδὴ τὸ κείμενο, ὅπως τὸ ἐπεξεργάσθηκα γιὰ δημοσίευση στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Dumbarton Oaks τὸ χειμώνα 1983/84, ἔλαβε μεγάλη ἔκταση, περιορίζομαι νὰ δημοσιεύσω στὸν τόμο τῶν Πρακτικῶν ἕνα μόνον πρῶτο μέρος.

1. Βλ. τώρα πλήρη ἀνάλυση τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν στὸ ἔργο τοῦ Zbigniew Borkowski, 'Inscriptions des factions à Alexandrie', στὴ σειρὰ *Alexandrie* τοῦ Centre d' archéologie méditerranéenne de l' Academie polonaise des sciences, τόμ. 2, Βαρσοβία, 1981, σελ. 22 - 58. Ὁ Borkowski δὲν πρόλαβε, ὡς φαίνεται, νὰ χρησιμοποιήσει τὸ ἄρθρο τοῦ G. Rösch, 'Der Aufstand der Herakleioi gegen Phokas (608 - 610) im Spiegel numismatischer Quellen', *Jahrb. d. österr Byz.* 28 (1979), 51 - 62. Στὶς δύο αὐτὲς μελέτες (Borkowski καὶ Rösch) μνημονεύεται καὶ ὅλη ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία τοῦ θέματος.

2. Ph. Grierson, 'The Consular Coinage of "Heraclius" and the Revolt against Phocas of 608 - 610', *The Numismatic Chronicle* (1950), 71 - 93. Πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection,* τόμ. 2, μέρος 1, Washington, D.C., 1968, σελ. 207 ἐξ. καὶ C. Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothêque nationale,* τόμ. 1, Paris, 1970, s. 251.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

νομισματοκοπεῖο τῆς Κύπρου ποὺ πρότεινε ὁ Wolfagang Hahn[3], ἀλλὰ ἀμφισβήτησε μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ὁ Z. Borkowski[4].

Τὰ νομίσματα τῆς Κύπρου, ποὺ εἶναι ὅμοια μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν νομισματοκοπείων τῆς Καρχηδόνας καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας, καθιστοῦν ἐντελῶς βέβαιο ὅτι ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς καὶ πιθανὸν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἡράκλειος, ποὺ ἦταν γενικὸς ἐπικεφαλῆς του, διῆλθαν ἀπὸ τὴν Κύπρο καθοδὸν πρὸς τὴν Κωνστατινούπολη καὶ μάλιστα ὅτι παρέμειναν ἀρκετὸ χρόνο στὸ νησί, ὥστε νὰ θέσουν σὲ λειτουργία τὸ νομισματοκοπεῖο, ποὺ εἶχε μείνει σὲ ἀδράνεια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξάνδρου Σεβήρου[5].

2. Ἀποσπασματικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε στὴν Κυθρέα καὶ στὴν ὁποία ἦταν χαραγμένο κάποιο αὐτοκρατορικὸ διάταγμα παρουσιάζει τὴν ἰδιομορφία νὰ εἶναι ξυμένο τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα. Οἱ πρῶτοι ἐκδότες P. Le Bas καὶ W. Waddington[6] καὶ ὁ νεώτερος ἐκδότης T. B. Mitford, ποὺ δημοσίευσε τὸ σημαντικότερο ἀπόσπασμα τῆς ἐπιγραφῆς[7], ὑπέθεσαν ὅτι τὸ διάταγμα ἦταν τοῦ Ἰουστιανιανοῦ Α΄ (527 - 565), ἐνῶ πιὸ πρόσφατα ὁ J. - P. Sodini ὑποστήριξε μὲ βάση τοὺς αὐτοκρατορικοὺς τίτλους τῆς ἐπιγραφῆς ὅτι τὸ διάταγμα πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν αὐτοκράτορα Τιβέριο

---

3. *Moneta Imperii Byzantini*, μέρος 2, Wien, 1975, σελ. 85 ἑξ. καὶ μέρος 3, Wien, 1981, σελ. 78 ἑξ.

4. Ὅπου ἀνωτ., σελ. 137 - 143.

5. Στὰ νομίσματα τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου εἰκονίζονται ἕνας ἢ δύο ἄνδρες κατὰ μέτωπο μὲ τὴν παραδοσιακὴ στολὴ τοῦ ὑπάτου καὶ τὴν ἐπιγραφὴ DN ERACΛIO CONSVΛI. Ὀρθὰ ὁ Grierson, ὅπ. ἀνωτ., σελ. 80 ἑξ., ἑρμήνευσε τὴν παράσταση καὶ τὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῶν ἐπαναστατῶν νὰ κόψουν δικά τους νομίσματα, στὰ ὁποῖα ὅμως οὔτε τὸ πρόσωπο τοῦ τυράννου μποροῦσε νὰ παρασταθεῖ, ἀλλὰ οὔτε καὶ τοῦ Ἡρακλείου ἢ τῶν Ἡρακλείων μὲ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς τίτλους. Ὁπότε βρέθηκε ἡ προσωρινὴ λύση ἀνάγκης νὰ παρασταθοῦν οἱ δύο Ἡράκλειοι, ἢ μόνος ὁ ἔξαρχος Ἡράκλειος ὡς ὕπατος. Ὁ Rösch, ὅπ. ἀνωτ. σελ. 60 ἑξ., ὀρθὰ τονίζει τὸ πολιτειακὸ στοιχεῖο στὴν ἐκλογὴ τοῦ τίτλου τοῦ ὑπάτου ὡς στοιχείου ἀντίθεσης τῶν νόμιμων πολιτειακῶν παραγόντων πρὸς τὸ καθεστὼς τοῦ τυράννου ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀνατραπεῖ. Ὑπερβάλλει ὡστόσο ὁ Rösch ὅταν προϋποθέτει κάποια δῆθεν μυστικὴ ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ ὑπάτου στὸν Ἡράκλειο ἀπὸ μέρους τῆς συγκλήτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἶναι, νομίζω, πλησιέστερα πρὸς τὰ πράγματα ὁ Borkowski, σελ. 40 ἑξ., ποὺ τονίζει τὸ προπαγανδιστικὸ στοιχεῖο στὴν ἐκλογὴ τοῦ τίτλου τοῦ ὑπάτου. Γι' αὐτὸ εἶναι περιττὴ ἡ συζήτηση ἂν «ἔγινε» ὕπατος μόνον ὁ ἔξαρχος Ἡράκλειος ἢ καὶ ὁ γιός του (βλ. Rösch, σελ. 55).

6. *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure*, Paris, 1847, ἐπιγραφὴ ἀρ. 2770.

7. 'Some New Inscriptions from Early Christian Cyprus, 7. A New Fragment of Justinian's Rescript from Kythrea', *Byzantion* 20 (1950), 128 - 32. Τὴν ἐπιγραφὴ ἀντέγραψαν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Mitford καὶ τὴν ἀπέδωσαν στὸν Ἰουστινιανὸ καὶ οἱ M. Amelotti καὶ I. Luzzatto, *Le constituzioni giustiniannee nei papiri e nelle epigrafi*. [Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium, Subsidia τόμ. 1], Milano, 1972, σελ. 96.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κωνσταντῖνο[8]. Ἐπειδὴ ὅμως κάθε προσπάθεια ταυτίσεως πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἔχουμε τὸ ὄχι πολὺ συνηθισμένο γιὰ τὸν ἕκτο αἰώνα φαινόμενο τῆς καταστροφῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ αὐτὸ προϋποθέτει μιὰ ἐπίσημη ἢ ἀνεπίσημη *damnatio memoriae,* ἔχω ὑποστηρίξει ὡς πιὸ πιθανὴ τὴν ἀπόδοση τοῦ διατάγματος τῆς ἐπιγραφῆς στὸν αὐτοκράτορα Φωκᾶ, γιὰ τὸν ὁποῖο εἶναι γνωστὸ ὅτι ὄχι μόνον ἀνατράπηκε ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο καὶ φονεύθηκε ἀλλὰ καὶ τὸ ἄγαλμά του στὸν ἱππόδρομο τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταστράφηκε στὰ πλαίσια τῆς damnatio memoriae[9]. Ἡ διέλευση καὶ παραμονὴ τῶν ἐπαναστατικῶν στρατευμάτων τοῦ Ἡρακλείου στὴν Κύπρο καθιστᾶ, νομίζω, τὴν ταύτιση αὐτὴ πολὺ πιθανή.

3. Ἔχουν βρεθεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὀκτὼ συνολικὰ ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν κατασκευὴ τῶν ἀψίδων τοῦ ὑδραγωγείου τῆς πρωτεύουσας τῆς Κύπρου, Κωνσταντίας[10]. Στὶς ἐπιγραφὲς αὐτὲς μνημονεύεται κάθε φορὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀψίδων ποὺ κατασκευάστηκαν, καὶ ὁ ἑκάστοτε ὑπεύθυνος γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου. Ὡστόσο, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς δὲν μνημονεύεται τὸ ὄνομα κάποιου ἀρχιεπισκόπου, ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρακλείου. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

[+ Ἐγένο] ν̣τ̣ο σὺν
θ(ε)ῷ κ(αὶ) αὗται ἑ αἱπτὰ
ἀψίδες ἐκ τῶν φιλ -
οτιμηθέντων πα-
ρὰ Φλ(αουΐ̣ου) Ἡρακλίου τοῦ θε-
οστέπτου ἡμῶν δεσ-
πότου ἀπὸ τοῦ ἱπποδρόμ-
ου· μη(νὸς) ς̅, ἰ(ν)δ(ικτιῶνος) – +[11]

Ἐπειδὴ ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς δὲν σώζεται[12], οἱ μελετητὲς ὑ-

---

8. J. -P. Sodini, 'Une titulature faussement attribuée à Justinien Ier. Remarques sur une inscription trouvée à Kythréa, Chypre', Travaux et Mémoires 5 (1974), 373 - 84. Τὴν ὑπόθεση τοῦ Sodini υἱοθέτησε ὁ R. Bonini, '*I Subsidia* del Vocabolario delle *Leges* di Giustiniano', *Aegyptus* 55 (1975), 257 ἐξ.

9. E. Chrysos, 'The Title βασιλεὺς in Early Byzantine International Relations', *Dumb. Oaks Pap.* 32 (1978), 29 - 75, ἰδιαίτερα σελ. 72 ἐξ.

10. Τὶς ἐπιγραφὲς δημοσίευσε ὅλες μαζὶ καὶ τὶς ἀνέλυσε ἱστορικὰ ὁ T. B. Mitford, ὅπ. ἀνωτ., ἀρ. 5. The Aqueduct of Constantia, σελ. 116 - 125.

11. Mitford, σελ. 121.

12. Οἱ παλαιότεροι ἐκδότες διάβαζαν στὴν τελευταία σειρά: [ἰν]δ(ικτιῶνος) ς̅. Ὁ Mitford ὅμως διαπίστωσε ὅτι the number of the indiction has been omitted through an error of the

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πέθεσαν γενικὰ ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ὑδραγωγείου πρέπει νὰ ἔγινε κάποτε μεταξὺ 610 καὶ 641. Ὁ Oberhummer θεώρησε ὡς πιθανὲς χρονολογίες τὸ 618 ἢ τὸ 633[13], ἐνῶ ὁ Mitford, συνυπολογίζοντας τὴν ἐξέλιξη τῶν μακρῶν καὶ δαπανηρῶν πολέμων τοῦ Ἡρακλείου κατὰ τῶν Περσῶν, συμπέρανε λογικὰ ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ αὐτὴ δραστηριότητα τοῦ Ἡρακλείου πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, δηλαδὴ μετὰ τὸ 628[14]. Χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν παλαιότερων προσπαθειῶν γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὅτι θέτουν ὡς terminus post quem τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Ἡρακλείου σὲ αὐτοκράτορα, δηλαδὴ την ἡμερομηνία 5 Ὀκτωβρίου 610[15]. Ὡστόσο ἡ βέβαιη παρουσία τῶν ἐπαναστατικῶν στρατευμάτων τοῦ Ἡρακλείου στὴν Κύπρο τὸ 610 καθιστοῦν πιθανὴ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς στὸ ἔτος αὐτό. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς συνηγοροῦν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα τῆς ἐπιγραφῆς.

Ὁ Ἡράκλειος δὲν μνημονεύεται μὲ αὐτοκρατορικοὺς τίτλους, οὔτε τοὺς ρωμαϊκοὺς τίτλους *(αὔγουστος* κ.λ.π.), ποὺ ἴσχυαν ὥς τὸ 629, οὔτε μὲ τὴν ἑλληνικὴ αὐτοκρατορικὴ προσωνυμία *(βασιλεὺς)*, ποὺ θὰ εἰσαχθεῖ ἐπίσημα τὸ 629 ὑποκαθιστώντας τοὺς παλαιοὺς τίτλους[16]. Ἀντίθετα ὀνομάζεται μόνον *θεόστεπτος δεσπότης*. Καταρχὴν τὰ ἐπίθετα *θεόστεπτος* καὶ *θεοστεφὴς* προϋποθέτουν τὴ στέψη καὶ γι' αὐτὸ χρησιμοποιοῦνται γιὰ ἐστεμμένους ἡγεμόνες[17]. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἰδιαίτερα ἐκφράζει τὸ ἐπίθετο *θεόστεπτος* εἶναι ὅτι ὁ ὀνομαζόμενος ἡγέτης ἔχει ἐξασφαλίσει τὴν θεϊκὴ ἔγκριση καὶ εὔνοια. Γιὰ τὸν Ἡράκλειο, ποὺ βρισκόταν καθοδὸν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸν θρόνο, ἦταν σημαντικὸ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὅτι τὸ ἐγ-

---

lapicide (σελ. 123) καὶ ἑπομένως ἡ παραπάνω ἀποκατάσταση μὲ τὴν ἕκτη ἰνδικτιώνα εἶναι ἐσφαλμένη.

13. *Sitzungsberichte der Bayer. Akademie*, München, 1888, σ. 346. Ἡ ὑπόθεση στηρίζεται στὴν ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς — βλ. προηγούμενη ὑποσημείωση — ὅτι χρονολογεῖται στὴν ἕκτη ἰνδικτιώνα.

14. Mitford, σελ. 123.

15. Ὁ H. Grégoire πρόσεξε ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ μνημονεύει μόνον τὸν Ἡράκλειο καὶ ὄχι καὶ τὸν γιό του Ἡράκλειο νέο Κωνσταντῖνο, ποὺ ἀνακηρύχθηκε συναυτοκράτορας τὸ 613, γι' αὐτὸ πρότεινε ὡς πιθανὴ περίοδο τὴν τριετία 610 - 613, δηλαδὴ πάλι μὲ ἀφετηρία τὴν 5η Ὀκτωβρίου 610. Ὁ Mitford, σελ. 123, σημ. 1, ὀρθὰ ἀπέρριψε τὸν περιορισμὸν αὐτὸ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι σώζονται πάπυροι τῆς περιόδου μετὰ τὸ 613 ποὺ μνημονεύουν μόνο τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρακλείου (Βλ. τώρα R.S. Bagnall καὶ K.A. Worp, Regnal Formulas in Byzantine Egypt [Bulletin of the American Society of Papyrologists, Supplement ἀρ. 2], Missoula, 1979, σελ. 68 ἑξ.).

16. E. Chrysos, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 9), σελ. 31 - 72.

17. Βλ. W. Enßlin, *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*, München, 1943, σελ. 118 καὶ 120, Otto Hornickel, *Ehren- und Rangprädikate in den Papyrusurkunden*, 1930, σ. 16 καὶ F. Dölger, 'Die Entwicklung der Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst' στὸν τόμο *Byzantinische Diplomatik*, Ettal, 1956, σελ. 138/39.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χείρημά του ὄχι μόνον ἀποκαθιστοῦσε τὴν πολιτειακὴ νομιμότητα, ἀλλὰ καὶ καλυπτόταν μὲ τὴν εὔνοια τοῦ θεοῦ[18].

Ἐξάλλου ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἡρακλείου ὡς *δεσπότου* δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ ὑποκατάστατο τῆς αὐτοκρατορικῆς προσωνυμίας *βασιλεὺς* — ἢ *αὔγουστος* — ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς διέξοδος ἀπὸ τὴ δυσκολία καὶ τὴν ἀμηχανία πλαισιώσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἡρακλείου μὲ ἕνα ἐπίθετο ἀντίστοιχο πρὸς τὶς προθέσεις καὶ τὸ ἐγχείρημά του[19].

Ὁ τίτλος *δεσπότης* χρησιμοποιεῖται βέβαια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους κατεξοχὴν γιὰ τὸν αὐτοκράτορα[20]. Παρὰ ταῦτα δὲν ἐπέχει θέση προσωνυμίας καὶ γι' αὐτὸ δὲν ὑποκαθιστᾶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς τίτλους, παρὰ μόνον ἀνεπίσημα καὶ μεταφορικά. Εἶναι μάλιστα ἐνδιαφέρον ὅτι ὅταν οἱ βυζαντινὲς πηγὲς ἀναφέρονται στὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια, πού, φυσικὰ δὲν ἦταν ὅλα τὰ μέλη τῆς ἐστεμμένα, χρησιμοποιοῦν τὸν χαρακτηρισμὸ *δεσπόται*. Ἔτσι, στὴν περιγραφὴ τῆς ἀναγόρευσης σὲ αὐτοκράτορα τοῦ τρίτου γιοῦ τοῦ Ἡρακλείου, Ἡρακλωνᾶ, ποὺ ἔγινε τὸ 638, ὁ τέταρτος γιὸς τοῦ Ἡρακλείου, Δαβίδ, ἀποκαλεῖται *δεσπότης* πρὸς ἀκόμη ἀναγορευθεῖ σὲ *καίσαρα*[21].

---

18. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ προβάλλεται ἔντονα στὶς περιγραφὲς ἀναγόρευσης αὐτοκρατόρων στὸ *Περὶ τῆς Βασιλείου Τάξεως* ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ὅπου ἡ ἐκλογὴ ἀπὸ τὴ σύγκλητο ἢ τὴν αὐτοκράτειρα ἑρμηνεύεται ἀμέσως — καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ στέψη τοῦ νέου μονάρχη — ὡς *θεῷ ἀρέσκουσα* [π.χ. I. 92, σελ. 419, 17 ἔκδ. Βόννης]. Προσφωνώντας τοὺς στρατιῶτες μετὰ τὴν ἐκλογή καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ στέψη του ὁ Λέων Α' διακήρυξε: *ὁ θεὸς ὁ παντοδύναμος καὶ ἡ κρίσις ἡ ὑμετέρα, ἰσχυρότατοι συστρατιῶται, αὐτοκράτορά με τῶν τῶν Ῥωμαίων δημοσίων πραγμάτων εὐτυχῶς ἐξελέξατο·* καὶ τὸ πλῆθος ἀπάντησε: *Λέων αὔγουστε, σὺ νικᾶς· ὁ σὲ ἐκλεξάμενος σὲ διαφυλάξει, τὴν ἐκλογὴν ἑαυτοῦ ὁ θεὸς περιφρουρήσει,* I 91, σελ. 411, 23 - 412, 3.

19. Πρέπει ὡστόσο νὰ μνημονευθεῖ ὅτι σὲ «λαϊκὲς» ἐπιγραφές, δηλαδὴ ἐπιγραφὲς ἀνεπίσημης προέλευσης, ὁ αὐτοκράτορας ἀναγράφεται ὄχι ὡς «*βασιλεὺς*, ἀλλ' ὡς *δεσπότης*. Βλ. π.χ. τὶς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸν ἱππόδρομο τῆς Ἐφέσου, Y. Janssens, 'Les blues et les verts sous Maurice, Phocas et Héraclius', *Byzantion* 11 (1936), 499 - 536, ἰδιαίτ. σ. 526: *Φωκᾶ τῶ θεοστεφῆ ἡμῶν δεσπό(τη) καὶ βενέτοις |Κ(ύρι)ε βοή|θησον.*

20. L. Bréhier, 'L' origine des titres impériaux à Byzance. Βασιλεὺς et δεσπότης', *Byz. Zeitschr.* 16 (1906), 161 - 178. Πρβλ. F. Dölger, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 17), σελ. 131 ἑξ. Γιὰ τὴ μεταγενέστερη περίοδο, ποὺ ὁ ὅρος *δεσπότης* θὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀξίωμα, βλ. B. Fejancić, *Despoti u Vizantiji i Sužnoslovenskim zemljama*, Beograd, 1960. Δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς ἰδιωτῶν κατὰ τὴν προσφώνηση στὴν ἰδιωτικὴ ἐπιστολογραφία. Βλ. L. Dinneen, *Titles of Address in Christian Greek Epistolography*, Washington, D.C., 1929, σελ. 56 ἑξ.

21. *Περὶ τῆς Βασιλείου Τάξεως*, II, 27, σελ. 628, 7. Πρβλ. R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, τόμ. 2, Berlin - Amsterdam, 1967, σελ. 1. Ἐπίσης στὸ ἴδιο ἔργο, I, 38, σ. 194, ὁρίζεται *ἡ τῶν δεσποτῶν ἐν τῇ ἁγίᾳ ἐκκλησίᾳ προέλευσις*, ἐνῶ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα προκύπτει ὅτι μόνον ἕνας (ἀπὸ τοὺς *δεσπότας)* ἦταν αὐτοκράτορας κατὰ τὴν ἔναρξη τῆς περιγραφόμενης τελετῆς.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ὁ χαρακτηρισμὸς *δεσπότης*, ὅπως καὶ ὁ παράλληλος χαρακτηρισμὸς *κύριος*, ἀντιστοιχοῦν στὸν λατινικὸ ὅρο dominus, μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζονταν οἱ ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ἀπὸ τοὺς ὑπηκόοους τους ἀνεπίσημα καὶ μεμονωμένα ἤδη στὸν α' αἰώνα μ.Χ., συχνότερα στὸν β', ὥσπου ὁ χαρακτηρισμὸς γενικεύθηκε ὡς τίτλος καὶ τέθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ αὐτοκράτορα στὶς ἐπιγραφὲς τῶν νομισμάτων στὶς ἀρχὲς τοῦ δ' αἰώνα[22].

Εἶναι γι' αὐτὸ ἀποκαλυπτικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅπως εἴδαμε, στὰ νομίσματα τῆς ἐποχῆς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἡρακλείου ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι DN ERACΛIO CONSVΛI. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς *δεσπότης* γιὰ τὸν Ἡράκλειο στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ὑδραγωγείου τῆς Κωνσταντίας χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνάγκη καὶ μὲ τὴν ἴδια σημασία ποὺ χρησιμοποιήθηκε τὸ D(omino) N(ostro) στὰ νομίσματα τοῦ Ἡρακλείου[23].

Ὁ Ἡράκλειος μνημονεύεται στὴν ἐπιγραφὴ ὡς *Φλ(άουιος) Ἡράκλειος*. Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σχολιάσουμε τὴ χρήση τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Καταρχὴν εἶναι γνωστὸ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν γ' αἰώνα, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου οἱ αὐτοκράτορες υἱοθέτησαν τὸ ὄνομα Flavius ὡς εἰδικὸ αὐτοκρατορικὸ praenomen γιὰ νὰ συνδεθοῦν δυναστικὰ μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ οἶκο ποὺ κυβέρνησε τὴ Ρώμη στὸν α' αἰώνα μ.Χ. Ἔκτοτε ὅλοι οἱ αὐτοκράτορες υἱοθετοῦσαν, ὅπως φαίνεται, αὐτὸ τὸ nomen gentile ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγόρευσή τους. Παράλληλα ὅμως πολλοὶ ἀνώτατοι συγκλητικοὶ καὶ ἀξιωματοῦχοι ἔφεραν τὸ ὄνομα αὐτό[24].

Εἶναι πολὺ πιθανό, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε μαρτυρίες γι' αὐτό, ὁ ἔξαρχος τῆς Ἀφρικῆς Ἡράκλειος νὰ εἶχε ἀποκτήσει τὸ ὄνομα Φλάβιος καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἴσχυε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν γιό του, τὸν ἐπίδοξο ἐπαναστάτη Ἡράκλειο, ἤδη πρὶν ἀναγορευθεῖ αὐτοκράτορας[25]. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως

22. A. Alföldi, *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche*, Darmstadt, 1970, σελ. 209 ἑξ. Πρβλ. καὶ Rösch, ΟΝΟΜΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ, Wien, 1978, σελ. ἑξ.

23. Παραδόξως οἱ ἐρευνητὲς Grierson, Hahn, Rösch καὶ Borkowski, ποὺ ἀνέλυσαν τὰ ἀπὸ πολιτειακὴ ἄποψη ἀξιοσημείωτα στοιχεῖα τῶν νομισμάτων τῆς διετίας 608 - 610, δὲν πρόσεξαν τὴ σημασία τοῦ DN.

24. Γιὰ τὴν περίοδο 395 - 527 ὁ J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τόμ. 2, Cambridge, 1980, σελ. 474 - 76, καταγράφει 230 πρόσωπα ποὺ ἔφεραν τὸ ὄνομα Φλάβιος. Σ' αὐτοὺς δὲν συμπεριλαμβάνονται μόνον οἱ αὐτοκράτορες τῆς περιόδου καὶ ἀνώτατοι ἀξιωματοῦχοι, ἀλλὰ καὶ βάρβαροι βασιλεῖς καὶ στρατηγοί. Ὁ H. Wolfram, ποὺ μελέτησε τὴ σημασία τοῦ ὀνόματος ὡς «βασιλικοῦ τίτλου», συμπεραίνει ὅτι τὸ ὄνομα υἱοθέτησαν οἱ βασιλεῖς ὕστερα ἀπὸ πιθανὴ ἀπονομή, συχνὰ ὅμως καὶ ἐντελῶς αὐθαίρετα, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν πολιτειακὴ νομιμότητα τῆς ἐξουσίας τους, *Intitulatio I. Lateinische Königs- und Fürstentitel bis zum Ende des 8. Jahrhunderts*, Wien, 1967, σελ. 56 - 76. Πρβλ. A. Mócsy, 'Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike', *Akten des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinisch Epigraphik*, Wien, 1964, 257 - 263.

25. Ὡς αὐτοκράτορας εἶναι βέβαιο ὅτι χρησιμοποιοῦσε τὸ ὄνομα αὐτὸ ἤδη ἀπὸ τὸν Μάϊο τοῦ 612. Βλ. συγκεντρωμένες τὶς σχετικὲς μαρτυρίες στοῦ G. Rösch, ὅπου ἀνωτ. (σημ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νὰ μὴν εἶχε συμβεῖ αὐτό, ἀλλὰ νὰ υἱοθέτησε τὸ ὄνομα ὅταν τέθηκε ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπαναστάσεως, ὁπότε τὸ praenomen στὴν ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ ἑρμηνευθεῖ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἴδια προγραμματικῆς καὶ προπαγανδιστικῆς προβολῆς του, ποὺ ἐκφράζουν οἱ χαρακτηρισμοὶ *Dominus noster* καὶ *consul* στὰ νομίσματα καὶ *δεσπότης* στὴν ἐπιγραφή.

Στὴ μοναδικὴ ἐπιγραφή, ποὺ σώζεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φωκᾶ καὶ φέρει τὸ ὄνομά του, λείπει τὸ praenomen *Flavius*[26]. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι συμπτωματικό, γιατὶ τὸ ὄνομα Flavius παραλείπεται μερικὲς φορὲς στὶς ἐπιγραφές, ἀκόμη καὶ γιὰ αὐτοκράτορες ποὺ εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ χρησιμοποιοῦσαν[27]. Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανο ὁ Φωκᾶς, λόγω ταπεινῆς καταγωγῆς καὶ ἀφετηρίας γιὰ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα, νὰ μὴ χρησιμοποίησε τὸ ὄνομα αὐτό, ποὺ πάντως ὑποδήλωνε κάποια μορφὴ εὐγενείας[28].

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ὑδραγωγείου στὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναγόρευση τοῦ Ἡρακλείου σὲ αὐτοκράτορα καί, φυσικά, στὸ τελευταῖο μέρος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Δὲν σώζεται πιὰ ὁ ἀριθμὸς τῆς ἰνδικτιῶνος, ὁ ἕκτος ὅμως μήνας τοῦ ἔτους, τὸ ὁποῖο ἄρχιζε τὸν Σεπτέμβριο, εἶναι ὁ Φεβρουάριος. Ἑπομένως χρονολογοῦμε τὴν ἐπιγραφὴ στὸν Φεβρουάριο τοῦ 610.

Ἤδη ὁ Mitford συμπέρανε ὀρθὰ ὅτι ἡ ἔκφραση *ἀπὸ τοῦ ἱπποδρόμου,* ποὺ ὑπάρχει μόνο σ' αὐτὴν ἀπὸ τὶς ὀκτὼ ἐπιγραφὲς τοῦ ὑδραγωγείου, δείχνει ὅτι οἱ ἑπτὰ ἀψίδες ποὺ κατασκευάσθηκαν μὲ ἔξοδα τοῦ Ἡρακλείου *(ἐκ τῶν φιλοτιμηθέντων),* ἀνήκουν στὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ἔργου πρὸς τὴ μεγάλη δεξαμενὴ βορείως τῶν ὕστερων τειχῶν τῆς πόλης[29].

Ὡστόσο ἡ διατύπωση τῆς ἐπιγραφῆς *καὶ αὗται αἱ ἑπτὰ ἀψίδες ἐκ τῶν φιλοτιμηθέντων παρὰ* ... δείχνει ὅτι καὶ ἄλλες ἀψίδες — πέραν τῶν ἑπτὰ — κατασκευάσθηκαν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔκφραση *καὶ αὗται* συναντᾶται σὲ ἕξη ἀκόμη ἐπιγραφὲς ἀψίδων, πρέπει μᾶλλον νὰ

---

22), σελ. 170, ἀρ. 58 καὶ 59.

26. Εἶναι ἡ λατινικὴ ἐπιγραφὴ CIL XI 11 ἀπὸ τὴ Ρώμη. Πρβλ. Dessau, I, ἀρ. 837: *Optimo clementiss[imo piissi]moque principi domino n(ostro) F[ocae imperat]ori perpetuo a d(e)o coronato [t]riumphatori semper Augusto.*

27. Βλ. πρόχειρα στοῦ Rösch, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 22), σελ. 159 - 171.

28. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ φαίνεται νὰ ἀποκλείει τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ «ἔτη βασιλείας» τοῦ Φωκᾶ σὲ χρονολογημένα ἰδιωτικὰ ἔγγραφα σὲ παπύρους μνημονεύεται ὁ Φωκᾶς ὡς Φλ(άβιος): *Βασιλείας τοῦ δεσπότου ἡμῶν Φλ. Φωκᾶ τοῦ αἰωνίου Αὐγούστου ἔτους* .... Βλ. τώρα πρόχειρα στῶν R. S. Bagnall καὶ K.A. Worp, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 15), σελ. 66 - 67. Ἡ μαρτυρία τῶν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων ὡστόσο δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη, γιατὶ ἀντικατοπτρίζει τὴν ἐπαρχιακὴ συμβολαιογραφικὴ πρακτική, ποὺ δὲν παρακολουθοῦσε ἀναγκαστικὰ τὶς μικρότερες ἀποχρώσεις στὴν ὀνοματοφορία τῶν αὐτοκρατόρων.

29. Ὅπου ἀνωτ., σελ. 122.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συμπεράνουμε ὅτι τὸ τεράστιο αὐτὸ τεχνικὸ ἔργο τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑδραγωγείου τῆς Κωνσταντίας, ποὺ θὰ ἔφερνε νερὸ στὴν πόλη ἀπὸ ἀπόσταση 55 χιλιομέτρων περίπου, ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται παλαιότερα. Μιὰ ὑπόθεση, ποὺ ὅμως δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ νὰ τὴν τεκμηριώσουν, εἶναι ὅτι τὸ ἔργο ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται ἐπὶ Φωκᾶ καὶ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Κυθρέα μὲ τὴν *damnatio memoriae* τοῦ αὐτοκράτορος, τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τῆς ὁποίας συζητήσαμε παραπάνω, ἀνήκει στὴν ἀφετηρία τοῦ ἔργου στὴν Κυθρέα.

Ὑπάρχει ἕνα παράλληλο στοιχεῖο ποὺ ἔμμεσα ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση αὐτή. Σώζονται ἀποσπάσματα μιᾶς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴ Ραβέννα, ποὺ μπορεῖ, μὲ κάποια πιθανότητα, νὰ χρονολογηθεῖ ἢ στὰ χρόνια τοῦ Μαυρικίου ἢ στὰ χρόνια τοῦ Φωκᾶ, γιατὶ στὰ ἀποσπάσματα δὲν σώζεται μὲν τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα, μνημονεύεται ὅμως ὁ ἔξαρχος τῆς Ραβέννας Σμάραγδος, ποὺ ὑπηρέτησε στὴ θέση αὐτὴ στὰ χρόνια 583 - 588 καὶ 602[30]. Ὡστόσο νεώτεροι ἐρευνητὲς δέχονται μὲ βάση ἐσωτερικά, ἀλλὰ μᾶλλον ἀνασφαλῆ τεκμήρια — τὴ σειρὰ τῶν τίτλων τοῦ αὐτοκράτορα — ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι τοῦ Φωκᾶ[31]. Ἐὰν ἡ ἀπόδοση αὐτὴ εἶναι ὀρθή, τότε ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Ραβέννας εἶναι ἔμμεσα χρήσιμη γιὰ τὸ θέμα τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑδραγωγείου τῆς Κωνσταντίας, γιατὶ καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ πρόκειται γιὰ ἀνοικοδόμηση ἢ συντήρηση ὑδραγωγείου[32].

Ὁ Mitford πρόσεξε ὅτι τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, εἶναι fully Byzantine in character[33], ἐνῶ τῶν λοιπῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ὑδραγωγείου δὲν εἶναι, καὶ ἀπέδωσε τὸ γεγονὸς αὐτὸ στὸ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρακλείου εἶναι «αὐτοκρατορική»[34]. Ἄφησε ὅμως ἀσχολίαστο τὸ φαινόμενο τῶν πολλῶν ἀνορθογραφιῶν τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἀσυνήθιστες γιὰ ἐπίσημα ἢ «αὐτοκρατορικὰ» ἐπιγραφικὰ κείμενα. Νομίζω ὅτι οἱ ἀνορθογραφίες δείχνουν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ εἶχε τοπικὴ καὶ ὄχι ἐπίσημη προέλευση. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ χαρακτηρισμὸς *δεσπότης* ὑποδηλώνει ἀκριβῶς τὴ στάση ὑποταγῆς τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κύπρου πρὸς τὸν ἐπίδοξο αὐτοκράτορα ποὺ στάθμευσε στὸ νησί[35].

---

30. CIL XI 11. Πρβλ. καὶ Dessau I 836.

31. Βλ. G. Rösch, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 22), σελ. 105 ἑξ.

32. .... *in aqueductum eiusdem civitatis*, δηλαδὴ τῆς Ραβέννας.

33. Mitford, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 7), σελ. 125.

34. I take it that this is due to the fact that inscr. (f) is an imperial inscription, which it was thought appropriate to inscribe in the style fashionable in the capital; but with the others an older and simpler style survived, σελ. 125.

35. Ἤδη ὁ L. Bréhier εἶχε συμπεράνει ὅτι ἡ χρήση τοῦ ὅρου *δεσπότης* implique une sujétion totale de la part de ceaux qui l' emploient, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 20), σελ. 164. Παλαιότερα εἶχε ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ ὅρος *δεσπότης* ἀντικατέστησε τὸν ἀντίστοιχο τίτλο *κύριος* ὅταν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὁ συνδυασμὸς τῶν στοιχείων γιὰ τὴν παρουσία τῶν ἐπαναστατῶν στὴν Κύπρο, ἰδιαίτερα ἡ λειτουργία νομισματοκοπείου καὶ ἡ ἀνέγερση ἀψίδων γιὰ τὴ συνέχιση τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑδραγωγείου, μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἡράκλειος δὲν πέρασε ἁπλῶς ἀπὸ τὴν Κύπρο καθοδὸν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως διῆλθε ἀπὸ ἄλλα νησιά[36], ἀλλὰ ἐγκαταστάθηκε γιὰ κάποια ἀκαθόριστης διάρκειας περίοδο ἐκεῖ πρὶν συνεχίσει τὴν πορεία του, περιμένοντας ἴσως νὰ σταθεροποιηθεῖ ἡ ἐπανάσταση στὴν Αἴγυπτο, ὅπου μετὰ τὶς πρῶτες ἐπιτυχίες τους τὰ ἐπαναστατικὰ στρατεύματα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν στρατηγὸ Νικήτα ἀντιμετώπισαν τὴν ἀντεπίθεση τῶν στρατευμάτων τοῦ Φωκᾶ ὑπὸ τὸν στρατηγὸ Βώνοσο[37]. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἡρακλείου στὸν Φεβρουάριο 610 ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα τμῆμα τῶν ἐπαναστατῶν, ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἡράκλειος, ποὺ δὲν μνημονεύεται τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴν Αἴγυπτο, διαχείμασε στὴν Κύπρο.

4. Μὲ βάση τὸ χρονολογικὸ αὐτὸ πλαίσιο μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε μιὰ ἀκόμη ἱστορικὴ εἴδηση ποὺ συνδέει τὴν Κύπρο μὲ τὴν Αἴγυπτο. Εἶναι ἡ ἐκλογὴ τοῦ Κύπριου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος ὡς πατριάρχου Ἀλεξανδρείας. Ἀπὸ τὸν *Βίο* τοῦ Ἰωάννη, ποὺ ἔγραψαν ὁ Σωφρόνιος καὶ ὁ Ἰωάννης Μόσχος, γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἰωάννης, ποὺ ἦταν γόνος ἐπιφανοῦς οἰκογενείας τῆς Κύπρου, πείσθηκε νὰ δεχθεῖ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Αἰγύπτου: *Ἐντεῦθεν ὑπὸ Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως καὶ Νικήτα τοῦ συμμάχου καὶ ἀδελφοποιητοῦ αὐτοῦ βιασθεὶς ἔτι τε καὶ τοῦ δήμου τῶν Ἀλεξανδρέων εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν ἀνάγεται θρόνον*[38]. Ἐὰν συνδέσουμε τὴν πληροφορία

ἐπικράτησε ὁ Χριστιανισμὸς (ἀρχὲς δ' αἰώνα). Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀνέτρεψαν πρόσφατα οἱ D. Hagedorn καὶ K.A. Worp, 'Von κύριος zu δεσπότης. Eine Bemerkung zur Kaisertitulatur im 3/4 Jhdt', *Zeitscher. f. Papyrologie und Epigraphik* 39 (1980), 165 - 177, ὅπου δείχνουν ὅτι οἱ δύο ὅροι συνέχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται παράλληλα, μὲ τὸ ἰδιαίτερο ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ προτίμηση τοῦ ὅρου *δεσπότης* τόνιζε περισσότερο τὴ σχέση ἐξάρτησης, ὑποταγῆς ἢ δουλείας. Πρβλ. καὶ τὸ χωρίο τοῦ Ἰωάννη Λυδοῦ, Περὶ ἀρχῶν I 4, ἔκδ. A.C. Bandy, Philadephia, 1983, σελ. 16, 3 ἑξ.

36. Βλ. *The Chronicle of John Bishop of Nikiu,* 109, 25, μετ. R.H. Charles, London, 1916, σελ. 176: And when he (i.e. Heraclius) touched at the islands and the various stations on the sea cost, many people, notably those of the Green Faction, went on board with him.

37. Γιὰ τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων βλ. Ἀ. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον στὸν ζ' αἰῶνα,* τόμ. 1, Ἀθήνα, 1965, σελ. 208 ἑξ. καὶ Borkowski, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 1), σελ. 35 ἑξ.

38. E. Lappa - Zizicas, 'Un epitomé inédit de la vie de S. Jean l' Aumônier par Jean et Sophronios',*An. Boll.* 88 (1970), 274. Πρβλ. H. Gelzer, *Leontios' von Neapolis, Leben des Heiligen Johannes des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien,* Freiburg - Leipzig, 1893, σελ. 109 καὶ H. Delehaye, 'Une vie inédite de Saint Jean l' Aumônier', *An. Boll.* 45 (1927) 20. Βλ. τώρα A. J. Festugière, 'Vie de Jean de Chypre, dit l' Aumônier', στὸ ἔργο τῶν A. J. Festugière καὶ L. Rydén,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αὐτὴ μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ *Βίου* ὅτι ὁ Ἰωάννης ἐγκατέλειψε τὴν Ἀλεξάνδρεια λίγο πρὶν πέσει ἡ πόλη στὰ χέρια τῶν Περσῶν — γεγονὸς ποὺ γενικὰ χρονολογεῖται στὸ ἔτος 619 — καὶ μὲ τὴν εἴδηση ποὺ παραδίδουν οἱ χρονογράφοι, ὅτι ὁ Ἰωάννης πατριάρχευσε ἐπὶ δέκα ἔτη[39], τότε ἀναγκαστικὰ ἡ ἄνοδος τοῦ Ἰωάννη στὸν θρόνο τῆς Ἀλεξανδρείας πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴ διετία τῆς ἐπαναστάσεως καὶ εἰδικότερα στὸ ἔτος 609 / 610, δηλαδὴ στὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Κύπρος εἶχε προσχωρήσει στὴν ἐπανάσταση. Ὁπότε ἐξηγεῖται γιατὶ γιὰ τὸ θρόνο τῆς Ἀλεξάνδρειας προκρίθηκε ἕνας Κύπριος. Ὑπάρχει βέβαια ἡ δυσκολία ὅτι ἡ ἁγιολογικὴ πηγὴ ὀνομάζει τὸν Ἡράκλειο *βασιλέα* καὶ ἡ προσωνυμία αὐτὴ ἀνάγκασε τοὺς ἱστορικοὺς νὰ χρονολογήσουν τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ἰωάννου μετὰ τὴν 5η Ὀκτωβρίου 610[40]. Μποροῦμε ὅμως νὰ ἑρμηνεύσουμε τὴν προσωνυμία ὡς ἕνα ἀναχρονιστικὸ στοιχεῖο στὴν περιγραφὴ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἰωάννη[41]. Πάντως ἡ οἰκειότητα τῶν μνημονευόμενων προσώπων μεταξύ τους μέσα στὸ κείμενο καὶ τὸ πλαίσιο ὅπου τοποθετοῦνται, ἀποκλείει, νομίζω, τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐκλογὴ ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο μετὰ τὴν 5η Ὀκτωβρίου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀφοῦ, ὅσο γνωρίζουμε, ὁ Νικήτας δὲν τὸν ἀκολούθησε ἐκεῖ[42].

Leontios de Néapolis. Vie de Symeon de Fou et Vie de Jean de Chypre, Paris, 1974, σελ. 323. Τὸ ἁγιολογικὸ αὐτὸ ἔργο σώζεται μόνον σὲ ἐπιτομή. Χρησιμοποιήθηκε ὅμως ἀπὸ τὸν Κύπριο ἱεράρχη Λεόντιο Νεαπόλεως, ποὺ ἔγραψε ἕναν ἐκτενέστερο *Βίο*, εἴκοσι περίπου χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη. Γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ἔργου τοῦ Λεοντίου καὶ τὴν ἀξιοπιστία τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων ποὺ περιέχονται σ' αὐτό, βλ. τώρα Cyril Mango, 'A Byzantine Hagiographer at Work: Leontios of Neapolis', στὸν τόμο *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, ἔκδ. I. Hutter, Wien, 1984, σελ. 25 - 41. Ὁ Mango ἀπορρίπτει γενικὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν εἰδήσεων ποὺ περιέχει ὁ *Βίος* (cannot be used as a source for historical events, σελ. 40), ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἀμφισβητεῖ τὴν πληροφορία γιὰ τὴν διαδικασία ἀνόδου τοῦ Ἰωάννη στὸν θρόνο Ἀλεξανδρείας.

39. Βλ. ἀνάλυση τῶν βιογραφικῶν τοῦ Ἰωάννη στοῦ H. Gelzer, ὅπου ἀνωτ. σελ. 114 ἑξ. καὶ Festugière, ὅπου ἀνωτ., σελ. 260 ἑξ.

40. Βλ. π.χ. Gelzer, ὅπου ἀνωτ., σελ. 114 ἑξ. καὶ J. Mespéro, *Histoire des patriarches d' Alexandrie*, Paris, 1923, σελ. 326 ἑξ.

41. Πρβλ. Borkowski, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 1), σελ. 55 ἑξ. Ὁ *Βίος* προσθέτει ἀκόμη ὅτι ὁ Ἰωάννης πιέσθηκε νὰ δεχθεῖ τὴν ἐκλογή του καὶ ἀπὸ *τὸν δῆμον τῶν Ἀλεξανδρέων*. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μεταφέρει τὸ σκηνικὸ τῆς ἐκλογῆς ἀναγκαστικὰ στὴν Ἀλεξάνδρεια. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναγάγουμε τὴ φράση αὐτὴ στὸν γνωστὸ *τόπο* ποὺ θέλει τὴν ἐκλογὴ νὰ στηρίζεται στὴν λαϊκὴ ὑποστήριξη ἢ προτίμηση.

42. Ὁ Νικήτας ἔφθασε στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα τὸ 612. Πρβλ. C. Mango, ὅπου ἀνωτ. (σημ. 38), σελ. 35.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΖΑΧΑΡΟΚΑΛΑΜΟΥ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΖΑΧΑΡΗΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡ. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ

Στὴ μακραίωνη ἱστορία τῆς Κύπρου ὑπῆρξαν μερικὰ προϊόντα ποὺ διαδραμάτισαν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς καὶ καθόριζαν τὸ χαρακτήρα τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου καὶ γενικότερα τῆς οἰκονομίας τοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα μέχρι τὶς πρῶτες δεκαετίες τῆς Τουρκοκρατίας τὰ προϊόντα αὐτὰ ἦταν κυρίως ἡ ζάχαρη, τὸ ἁλάτι, τὸ κρασὶ καὶ διάφορα περιζήτητα κυπριακὰ ὑφάσματα.

Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ ἀναφέρεται στὴν καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου καὶ στὴν παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸ 10ο μέχρι τὸν 16ο αἰώνα καὶ φωτίζει σημαντικὲς πτυχὲς τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου ποὺ ὥς τώρα παρέμεναν σχεδὸν παντελῶς ἄγνωστες. Τὸ θέμα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατὶ οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ ἔγιναν τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν Ἐπισκοπὴ καὶ στὰ Κούκλια (Παλαίπαφο)[1] μὲ ἀντικείμενο τὴν ἔρευνα μεσαιωνικῶν μύλων ζαχαροκάλαμου,ἔφεραν στὸ φῶς πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν τεχνολογία ποὺ χρησιμοποιόταν στὴν ἐπεξεργασία τοῦ ζαχαροκάλαμου καὶ στὴν παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο.

Οἱ ἀνασκαφὲς αὐτὲς εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικές, γιατὶ ἀποτελοῦν τὸ πρῶτο ἀξιόλογο βῆμα γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς μεσαιωνικῆς βιομηχανικῆς ἀρχαιολογίας τῆς Κύπρου καὶ συμβάλλουν οὐσιαστικὰ στὴν παραπέρα μελέτη τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ. Τὸ ὄφελος ποὺ θὰ προκύψει ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση μιᾶς τέτοιας ἔρευνας θὰ εἶναι πράγματι πολὺ μεγάλο, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη πὼς γιὰ πέντε ὁλόκληρους αἰῶνες μεγάλες ἐκτάσεις τοῦ νησιοῦ ἦταν καλυμμένες μὲ φυτεῖες ζαχαροκάλαμου καὶ ἡ ζάχαρη ἀποτελοῦ-

---

1. Οἱ ἀνασκαφὲς στὴν Ἐπισκοπὴ ἔγιναν στὴν τοποθεσία «Σαράγια» ἀπὸ τὸν Ἔφορο Ἀρχαίων Μνημείων τοῦ Τμήματος, Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀθ. Παπαγεωργίου, ἐνῶ οἱ ἀνασκαφὲς στὰ Κούκλια ἔγιναν στὴν τοποθεσία «Σταυρός» ἀπὸ τὸν Γερμανὸ Ἀρχαιολόγο κ. F.G. Maier. Βλ. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, *Τὸ Φρούριο τοῦ Κολοσσιοῦ μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες*, Λευκωσία, 1983, σσ. 41, 58.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σε ἕνα ἀπὸ τὰ βασικότερα ἐξαγωγικὰ προϊόντα τῆς Κύπρου[2].

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΖΑΧΑΡΟΚΑΛΑΜΟΥ

Ἀρχικὰ τὸ ζαχαροκάλαμο φύτρωνε στὶς Ἰνδίες ποὺ θεωροῦνται καὶ ἡ πατρίδα του. Στὴ χώρα αὐτὴ ἡ καλλιέργεια τοῦ ζαχαροκάλαμου ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὸ 3000 π.Χ. Ὅμως χρησιμοποιόταν μόνο στὴ φυσική του κατάσταση, γιατὶ ἡ μεθοδολογία ἐπεξεργασίας του γιὰ τὴν παραγωγὴ ζάχαρης ἐπινοήθηκε πολὺ ἀργότερα. Στὴν Κίνα, στὶς χῶρες τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς καὶ στὴ Μεσόγειο τὸ ζαχαροκάλαμο ἄρχισε νὰ καλλιεργεῖται ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα μ.Χ. Οἱ Ἄραβες μεταφύτευσαν τὸ ζαχαροκάλαμο στὶς εὔφορες πεδιάδες ποὺ βρίσκονται στὶς βορεινὲς περιοχὲς τοῦ Περσικοῦ κόλπου καὶ αὐτοὶ πρῶτοι ἐφεῦραν τὴ μέθοδο ἐπεξεργασίας του γιὰ τὴν παραγωγὴ ζάχαρης. Ἀναφέρεται πὼς τὸν 11ο αἰώνα ἡ καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου ἀνθοῦσε ἤδη στὴ Συρία ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ τὶς πρῶτες χῶρες, ἂν ὄχι καὶ ἡ πρώτη χώρα, ἐπεξεργασίας τοῦ ζαχαροκάλαμου στη Μεσόγειο. Βέβαια, σιγά - σιγά, ἡ καλλιέργεια τοῦ ζαχαροκάλαμου διαδόθηκε σ' ὅλες τὶς ἀραβικὲς χῶρες.

Οἱ Δυτικοευρωπαῖοι γνώρισαν τὸ ζαχαροκάλαμο, ὅταν μὲ τὶς σταυροφορίες κατέλαβαν περιοχὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας, ὅπου ὑπῆρχαν ἐκτεταμένες φυτεῖες καὶ ἐργοστάσια παραγωγῆς ζάχαρης ὅπως στὴν Τύρο, στὴ Βηρυτό, στὴν Ἄκκρα καὶ σ' ἄλλα μέρη. Οἱ πρῶτοι Σταυροφόροι, σύμφωνα μὲ τὸν Albert von Aachen ἀπολάμβαναν τὸ γλυκὺ καὶ ὑγιὴ χυμὸ τοῦ ζαχαρακάλαμου ἀπὸ τὶς μεγάλες φυτεῖες ποὺ ὑπῆρχαν στὴν πεδιάδα τῆς Τρίπολης. Σύμφωνα μὲ μιὰ πληροφορία τοῦ ἴδιου συγγραφέα οἱ ἰθαγενεῖς μετὰ τὴ συγκομιδὴ χτυποῦσαν τὸ ζαχαροκάλαμο στὸ γουδὶ καὶ ἀφοῦ ἐπεξεργάζονταν τὸ χυμό του τὸν ἄφηναν νὰ πήξει μέχρις ὅτου γινόταν τελείως σκληρὸς καὶ ἔμοιαζε μὲ χιόνι ἢ ἄσπρο ἁλάτι. Ὁ ἐπίσκοπος Jacob de Vitry γράφοντας τὸ 1210 μᾶς πληροφορεῖ πὼς οἱ κατασκευαστὲς τῆς ζάχαρης συνήθιζαν νὰ συμπιέζουν τὸ ζαχαροκάλαμο μέσα σὲ πατητήρι καὶ νὰ στερεοποιοῦν ἀργότερα τὸ χυμό του μὲ βράσιμο. Οἱ Ἄραβες γιατροὶ ἀπέδιδαν στὴ ζάχαρη θεραπευτικὲς ἰδιότητες καὶ τὴ χρησιμοποιοῦσαν ὡς φάρμακο. Τοῦτο διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ ἕνα διάταγμα τοῦ Μεγά-

---

2. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, Ἡ καλλιέργεια ζαχαροκαλάμου καὶ ἡ παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸ 10ο μέχρι τὸ 16ο αἰώνα, *Κυπριακός Λόγος*, ἀρ. 69-72, Λευκωσία, 1980, σσ. 281-286. Τῆς ἰδίας, Ἡ κοινωνικοοικονομική δομή, ἡ παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Κύπρου κατὰ τὴ Φραγκοκρατία, Μέρος Β', *Κυπριακὸς Λόγος*, ἀρ. 61-62, Λευκωσία 1979, σσ. 29 - 31.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

λου Διοικητῆ τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Roger de Molins ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1181. Μὲ τὸ διάταγμα αὐτὸ ὁ Διοικητὴς τοῦ φρουρίου Montpelerin, ποὺ βρίσκεται βορειοανατολικὰ τῆς Τρίπολης, ὑποχρεωνόταν νὰ παραχωρεῖ κάθε χρόνο στὸ Μεγάλο Νοσοκομεῖο τῆς Ἱερουσαλὴμ δύο καντάρια ζάχαρη γιὰ τὴν κατασκευὴ φαρμάκων[3].

Ἡ καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου γιὰ τὴν παραγωγὴ ζάχαρης κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ θεωρεῖτο πολὺ προσοδοφόρα καὶ μ' αὐτὴ ἀσχολοῦνταν ἀκόμη καὶ οἱ βασιλιάδες. Αὐτὸ πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ ἕνα ἔγγραφο ποὺ ἐξέδωσε ὁ Βαλδουῖνος Γ' τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1160 κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἐκστρατείας του ἐναντίον τῆς Δαμασκοῦ γιὰ τὴν πολιορκία ἑνὸς ἐχθρικοῦ κάστρου. Σύμφωνα μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὁ Βαλδουῖνος ἦλθε σὲ συμφωνία μὲ τὸν Rainald Falconarius βάσει τῆς ὁποίας ὁ βασιλιὰς θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιεῖ ὅσα κανάλια ἤθελε ἀπὸ τὸν ποταμὸ Belus, κοντὰ στὴν Ἄκκρα, γιὰ τὴν καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου, ἐνῶ ὁ βασιλιὰς μὲ τὴ σειρά του, ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ τοῦ δίδει τὸ 1/5 ἀπὸ τὸ καθαρὸ κέρδος[4].

Οἱ Σταυροφόροι, ἀφοῦ γνώρισαν στὴ Συρία τὴν τεχνολογία παραγωγῆς τῆς ζάχαρης, στὴν προσπάθειά τους νὰ κατασκευάσουν καὶ στὶς χῶρες τους τὸ περιζήτητο τοῦτο προϊόν, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν πτώση τῶν χριστιανικῶν κτήσεων στὴ Συρία τὸ 1291, μετάφεραν τὴν καλλιέργεια τοῦ ζαχαροκάλαμου σὲ περιχὲς τῆς Εὐρώπης ποὺ διάθεταν τὸ κατάλληλο κλίμα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς καλλιέργειάς του, ὅπως στὴν Κύπρο, στὴ Ρόδο, στὴν Κρήτη, στὸ Μοριὰ καὶ στὴ Σικελία. Τὸ 15ο αἰώνα ἡ καλλιέργεια τοῦ ζαχαροκάλαμου μεταφέρθηκε στὶς Ἀζόρες καὶ Κανάριους νήσους καί, ἀργότερα ἀπὸ τὴν Ἱσπανία στὴν Κούβα καὶ στὸ Μεξικό[5].

ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΖΑΧΑΡΟΚΑΛΑΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Τὸ ζαχαροκάλαμο μεταφέρθηκε στὴν Κύπρο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο τὸ 10ο αἰώνα[6]. Ὅμως ἡ καλλιέργειά του κατὰ τὸ 10ο καὶ 11ο αἰώνα ἦταν ἀκόμη περιορισμένη. Αὐτὴ ἄρχισε νὰ ἐξαπλώνεται καὶ νὰ προσλαμβάνει ἐντατικὸ χαρακτήρα μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν σταυροφόρων στὸ νησὶ (1192 μ.Χ.) καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα, ὅταν οἱ ἱππότες

3. Karl Herquet, *Cyprische Königsgestalten des Háuses Lusignan, Halle, 1881*, σ. 165.
4. Karl Herquet, μν. ἔργ., σ. 165.
5. W. Heyd, Histoire du commerce du Levant, Leipzig, 1923, II, σσ. 686, 689.
6. *F. Braudel*, Civiltà e imperi del Mediterraneo nel etá di Filippo II, t. II, Torino, 1963, σ. 165.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, ποὺ ἦταν παραγωγοὶ ζάχαρης στὴν Παλαιστίνη, ἄρχισαν κατὰ τὴν ἴδιο τρόπο νὰ παράγουν ζάχαρη καὶ στὴν στρατιωτική τους διοίκηση (Commandarie) ποὺ εἶχε τὴν ἕδρα της στὸ Κολόσσι[7]. Ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα, δηλαδὴ σὲ διάστημα δύο - τριῶν μόλις δεκαετιῶν μετὰ τὴν πτώση τῆς Ἄκκρας τὸ 1291, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν τελευταία χριστιανικὴ κτήση στὴν Συρία, ἡ καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου στὴν Κύπρο εἶχε κιόλας ἐξαπλωθεῖ πάρα πολύ. Τὴ σημαντικὴ αὐτὴ πληροφορία μᾶς δίνει ὁ ἐξαιρετικὰ ἔμπειρος στὰ οἰκονομικὰ πράγματα τῆς τότε ἐποχῆς Βενετὸς Marino Sanudo, ποὺ ἦταν ἄριστος γνώστης τῶν καταστάσεων τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ μιὰ μακρὰ παραμονή του στὴν περιοχή. Ὁ Sanudo τὸ 1320 ἔγραψε πὼς στὴν Κύπρο παραγόταν τόση πολλὴ ζάχαρη ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ ἐφοδιαστεῖ ὁλόκληρη ἡ Χριστιανοσύνη ὥστε οἱ Χριστιανοὶ τῆς Δύσης νὰ μὴ χρειάζεται ν' ἀγοράζουν πιὰ ζάχαρη ἀπὸ τοὺς Σαρακηνούς[8].

Γιὰ αἰῶνες, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰώνα τὸ ζαχαροκάλαμο ἀποτελοῦσε ἕνα πολὺ σημαντικὸ φυτὸ τῆς κυπριακῆς γεωργίας. Μεγάλες ἐκτάσεις τοῦ νησιοῦ ἦταν καλυμμένες μὲ ἐκτεταμένες φυτεῖες ζαχαροκάλαμου, ἐνῶ ἡ ζάχαρη ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐξαγωγικὰ προϊόντα τοῦ νησιοῦ. Οἱ μεγαλύτερες φυτεῖες ζαχαροκάλαμου βρίσκονταν στὸ Κολόσσι, στὴν Ἐπισκοπή, στὰ Κούκλια, στὴν Ἀχέλεια, στὴ Χρυσοχοῦ καὶ στὴ Λάπηθο[9]. Φυτεῖες ζαχαροκάλαμου ὑπῆρχαν ἐπίσης στὴν Ἀκανθοῦ, ἰδίως στὴν περιοχὴ Κανακαρία, στὴ Μόρφου, στὴ Λεύκα, στὴν Ἔμπα, στὴ Λέμπα, στὸ Φοίνικα τῆς ἐπαρχίας Πάφου καὶ στὴν Ἀνώγυρα.

Οἱ μεγαλύτεροι ἰδιοκτῆτες τῶν φυτειῶν ζαχαροκάλαμου, ποὺ ἦταν διάσπαρτες σὲ διάφορες περιοχὲς τοῦ νησιοῦ, ἦταν: ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια, τὸ Τάγμα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, ἡ Καταλανικὴ οἰκογένεια Ferrer καὶ ὁ Λατῖνος ἐπίσκοπος τῆς Λεμεσοῦ. Ἀργότερα σ' αὐτοὺς προστέθηκε καὶ ἡ βενετικὴ οἰκογένεια Κορνάρο ποὺ βαθμιαία ἐξελίχτηκε σ' ἕνα ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους καλλιεργητὲς ζαχαροκάλαμου καὶ παραγωγῆς ζάχαρης στὴν Κύπρο.

Βασιλικὲς καλλιέργειες ζαχαροκάλαμου ὑπῆρχαν στὴν Ἀκανθοῦ, στὴν Κανακαρία, στὴ Λάπηθο, στὴ δυτικὴ περιοχὴ τῆς πεδιάδας τῆς Μόρφου, στὴ Λεύκα, στὴ Λέμπα, στὴν Ἔμπα, στὴν Ἀχέλεια καὶ στὰ Κούκλια. Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς περιοχὲς καλλιέργειας ζαχαροκάλαμου

---

7. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, *Τὸ Φρούριο τοῦ Κολοσσιοῦ*, μν. ἔργ. σ. 35.

8. M. Sanudo, *Diarii*, X. Venise, 1880, σ. 106. *Karl Herquet*, μν. ἔργ., σσ. 165-166.

9. Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ, *Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς Νήσου Κύπρου*, Λευκωσία, 1933, σ. 538.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἦταν ἡ παραλιακὴ λωρίδα ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ Κούκλια μέχρι τὴ Λεμεσό. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ δίπλα ἀπὸ τὶς βασιλικὲς καλλιέργειες βρίσκονταν οἱ ἐκτεταμένες φυτεῖες τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη μὲ ἐπίκεντρο τὸ Κολόσσι. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ τοῦ Κολοσσιοῦ βρίσκονταν οἱ φυτεῖες τῆς οἰκογένειας Κορνάρο. Οἱ σημαντικότερες ἀπ' αὐτὲς τὶς φυτεῖες ἦταν στὴν περιοχὴ τῆς Ἐπισκοπῆς ποὺ χρησιμοποιόταν σὰν βενετικὸ εἰδικὸ λιμάνι λόγω τοῦ ποταμοῦ Λύκου. Φυτεῖες ζαχαροκάλαμου ὑπῆρχαν ἐπίσης στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου, οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν στὴν Καταλανικὴ οἰκογένεια Ferrer καὶ στὸ Λατῖνο ἐπίσκοπο τῆς Λεμεσοῦ. Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ καλλιέργειες ζαχαροκάλαμου στὴν ἀνατολικὴ παραλία καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ[10].

Ἡ κυπριακὴ ζάχαρη πουλιόταν στοὺς Βενετούς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους ξένους ἐμπόρους. Βέβαια, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς ἐξαγόταν στὴ Βενετία[11]. Ὁ περιηγητὴς Ghistele ἀναφέρει πὼς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Λεμεσοῦ καὶ τῆς Ἐπισκοπῆς ἐξαγόταν ζάχαρη στὴ Λαοδίκεια καὶ στὴ Βηρυτό.

Ὁ Ghistele ἀναφέρει πὼς οἱ μεγαλύτερες φυτεῖες ζαχαροκάλαμου, ποὺ ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα εἶχε στὴν Ἐπισκοπὴ ἡ βενετικὴ[12] οἰκογένεια Κορνάρο, ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν ἡ βασίλισσα τῆς Κύπρου Αἰκατερίνη Κορνάρο (1473-1489), ἦταν καὶ οἱ σπουδαιότερες στὴν Κύπρο[13]. Βέβαια, ἡ οἰκογένεια Κορνάρο εἶχε φυτεῖες ζαχαροκάλαμου καὶ ἄλλα οἰκονομικὰ συμφέροντα στὸ νησὶ πολὺ πρὶν ἡ Αἰκατερίνη Κορνάρο παντρευτεῖ τὸ βασιλιὰ Ἰάκωβο Β' τὸ 1472 καὶ στεφθεῖ βασίλισσα τῆς Κύπρου. Στὶς φυτεῖες ζαχαροκάλαμου τῆς οἰκογένειας Κορνάρο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα - μὲ τὸ διορισμὸ τοῦ Γεώργιου Κορνάρο (1488) ἀδελφοῦ τῆς βασίλισσας Αἰκατερίνης καὶ ἀργότερα τοῦ Καρδινάλιου Μάρκο Κορνάρο (1508), ἀνεψιοῦ τῆς ἴδιας βασίλισσας, στὴ θέση τοῦ Μεγάλου Διοικη-

---

10. *Karl Herquet*, μν. ἔργ., σ. 166.

11. Mas Latrie, *Histoire de l' île de Chypre*, Paris, MDCCLV, III, σ. 76 καὶ ἑξῆς. F. Thiriet, *Régestes des delibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, vol. III, Paris, 1961, σσ. 157, 193, 236.

12. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1306 ὁ Ἀμάλριχος ἀναγκάστηκε νὰ παραχωρήσει σημαντικὰ προνόμοια τοὺς Βενετούς, τὰ ὁποῖα ἐπικυρώθηκαν τὸ 1328 ἀπὸ τὸν Οὖγο Δ' καὶ τὸ 1360 ἀπὸ τὸν Πέτρο Α'. Βλ. G.M. Thomas, *Diplomatarium Veneto - Levantinum (1300 - 1350)*, I. New York, 1880, σσ. 42 - 45, 210 - 214, Mas Latrie, *Histoire de l' île de Chypre*, t. II, σσ. 102, 138. G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. II, Cambridge, 1949, σ. 224. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου "Ἡ κοινωνικοοικονομικὴ δομή, ἡ παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Κύπρου κατὰ τὴν Φραγκοκρατία', μν. ἔργ., σσ. 224-225.

13. J. van Ghistele, *Voyage van Mhr Joos van Ghistele in de Landen van Slavonien, Griecken, Turckien, Candien, Rhodes ende Cypers*, Ghendt, 1557 and 1572. W. Heyd, μν. ἔργ., σ. 687.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τῆ τοῦ Τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν - προστέθηκε καὶ τὸ Κολόσσι.

Τὸ 1494, ὅταν ὁ Ἰταλὸς Casola ἐπισκέφτηκε τὶς φυτεῖες ζαχαροκάλαμου στὸ Κολόσσι καὶ στὴν Ἐπισκοπή, εἶδε ἐκεῖ 400 ἄτομα ν' ἀσχολοῦνται μὲ τὴν παραγωγὴ ζάχαρης[14]. Τὴν ὕπαρξη πλούσιων φυτειῶν ζαχαροκάλαμου ἐπιβεβαιώνουν ἐπίσης πληροφορίες ἀπὸ ἀρχειακὰ ἔγγραφα καθὼς καὶ μαρτυρίες τοῦ Ἰταλοῦ περιηγητῆ κόμη Capodilista, ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν περιοχὴ τὸ 1458. Σύμφωνα μ' αὐτές, οἱ πιὸ πάνω φυτεῖες ἀνῆκαν στὴν οἰκογένεια Κορνάρο[15].

Μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς περιοχὲς παραγωγῆς ζάχαρης ἦταν καὶ τὸ Κολόσσι[16]. Τὶς ἐκτεταμένες φυτεῖες ζαχαροκάλαμου ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ ἐκμεταλλευόταν τὸ Τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν ποὺ ἦταν καὶ ὁ ἰδιοκτήτης τῆς περιοχῆς. Τὸ Κολόσσι διέθετε ἐπίσης μύλο ζαχαροκάλαμου καὶ διυλιστήριο ζάχαρης, ἡ παραγωγὴ τοῦ ὁποίου πουλιόταν στὸν ἐμπορικὸ Οἶκο Μαρτίνι τῆς Βενετίας[17].

Ἀπὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ ποὺ διασώθηκε πιστοποιεῖται πὼς μεγάλες φυτεῖες ζαχαρακάλαμου ὑπῆρχαν καὶ στὴν περιοχὴ τῶν Κουκλιῶν, τῆς Ἀχέλειας, τῆς Ἔμπας καὶ τῆς Λέμπας. Ἀπὸ τὸ ζαχαροκάλαμο τῶν περιοχῶν αὐτῶν παράγονταν σημαντικὲς ποσότητες ζάχαρης ποὺ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα εἶχαν ἀρκετὴ ζήτηση καὶ μάλιστα ἐπροπωλοῦνταν σὲ διάφορους μεγαλέμπορους δυὸ καὶ τρία χρόνια πρὶν ἀκόμη παραχθοῦν.

Η ΚΥΠΡΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΞΑΓΩΓΗΣ ΖΑΧΑΡΗΣ

Οἱ χῶρες ποὺ προμήθευαν τὴ Μεσόγειο καὶ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη μὲ ζάχαρη κατὰ τὸ Μεσαίωνα, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τῆς παραγωγῆς τους μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ δυὸ κατηγορίες: στὴν πρώτη ἀνῆκαν ἡ Αἴγυπτος, ποὺ ἡ παραγωγή της ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τῶν

---

14. Mas Latrie, *Histoire de l' île de Chypre*, III, σ. 76.

15. Count Gabriele Gapodilista, *Itinerario della Terra Santa nel 1458*, Perugia, 1485. Mas Latrie, *Histoire de l' île de Chypre*, III, σ. 76. C.D. Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge, 1908 (Nicosia, 1969), σ. 35.

16. Florio Bustron (ἔκδοση Mas Latrie), *Chronique de l' île de Chypre*, Paris, 1884, σ. 29: ... *al Colosso della religion de San Gioanni del Hospetal, li quali baliazi fanno cottoni et zuccari perfettissimi*. M. Sanudo, *Diarii*, X. Venise, 1880, σ. 106. W. Heyd, II, μν. ἔργ., σ. 9.

17. Mas Latrie, *Histoire de l' île de Chypre*, III, μν. ἔργ., σσ. 88-90. Στὴ συμβολὴ τοῦ Οἴκου Μαρτίνι στὴν παραγωγὴ ζάχαρης στὸ Κολόσσι καὶ τὴν ἐξαγωγὴ της στὴ Βενετία ἀναφέρεται μεγάλος ἀριθμὸς ἐγγράφων τοῦ Archivio di Stato di Venezia. Γιὰ τὴν καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου καὶ τὴν παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο βλ. F.R. Pegolotti, *La pratica della mercatura*, Cambridge, 1936, pp. 64, 210, 297, 362 - 365.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἄλλων μεσογειακῶν χωρῶν, ἡ Συρία καὶ ἡ Κύπρος. Στὴ δεύτερη κατηγορία ἀνῆκαν ἡ Κρήτη, ἡ Ρόδος καὶ ὁ Μοριάς[18].

Στὴν παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο ἀναφέρονται καὶ οἱ ἐπίσημες βενετικὲς ἐκθέσεις ποὺ σύντασσαν καὶ ὑπόβαλλαν στὴ Βενετία οἱ τοποτηρητές τοῦ νησιοῦ. Σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐκθέσεις ποὺ σύνταξε ὁ τοποτηρητὴς Φραγκίσκος Ἄτταρ τὸ 1540 ἀναφέρεται πὼς ἡ ἐτήσια παραγωγή της μὴ ραφιναρισμένης ζάχαρης ἀνερχόταν σε 1500 καντάρια καὶ τῆς ραφιναρισμένης ζάχαρης σὲ 450 καντάρια[19]. Ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιατὶ μαρτυρεῖ πὼς ἡ ἐτήσια παραγωγὴ ζάχαρης κατὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, παρὰ τὴν αἰσθητὴ μείωση ποὺ στὸ μεταξὺ εἶχε σημειωθεῖ, κυμαινόταν γύρω στοὺς 110 τόνους. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς αὐτῆς ἢ μᾶλλον σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ παραγωγὴ ἦταν διαθέσιμη γιὰ ἐξαγωγὴ καὶ τοῦτο γιατὶ τὰ ἐπίπεδα κατανάλωσης ζάχαρης τοῦ ἐγχώριου πληθυσμοῦ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, λόγω τῶν πολὺ ψηλῶν τιμῶν, θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ χαμηλά.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζάχαρης ποὺ παραγόταν στὴν Κύπρο ἐξαγόταν στὴ Δύση. Ἡ Κύπρος ἦταν γνωστὴ γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ ζάχαρης σὲ σκόνη "polvere di zucchero"[20]. Αὐτὸ τὸ εἶδος ζάχαρης ἐκτιμόταν περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα εἴδη καὶ ἦταν μάλιστα περιζήτητη. Αὐτὴ παραγόταν σὲ μορφὴ ψωμιοῦ, ἀφοῦ ὡς ζουμὶ ἀκόμη χυνόταν σὲ εἰδικὲς φόρμες καὶ ἀφηνόταν νὰ κρυώσει γιὰ νὰ πάρει κωνικὸ σχῆμα. Ὅμως, ἐπειδὴ ἡ ζάχαρη αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἦταν λιγότερο συμπυκνωμένη ἀπὸ τ' ἄλλα εἴδη, τῆς ἔλειπε ἡ συνοχή, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεταφορᾶς της μετατρεπόταν σὲ σκόνη. Φαίνεται πὼς αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποὺ στὸ ἐμπόριο ἦταν γνωστὴ ὡς ζάχαρη σὲ σκόνη. Αὐτὸ τὸ εἶδος ζάχαρης στὴν Κύπρο παραγόταν σὲ μεγάλες ποσότητες καὶ ἦταν ἐξαιρετικῆς ποιότητας, ἔτσι ποὺ τὸ νησὶ ἀναφέρεται ὡς ὁ κυριότερος τόπος ἐξαγωγῆς ζάχαρης ὑπὸ μορφὴ σκόνης. Ζάχαρη ὑπὸ μορφὴ σκόνης παραγόταν καὶ σ' ἄλλα μέρη τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως στὴ Ρόδο, στὴ Συρία καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀλλὰ αὐτὴ τῆς Κύπρου ἦταν ποιοτικὰ καλύτερη[21].

---

18. W. Heyd, μν. ἔργ., σσ. 687, 689. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, "Ἡ καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου καὶ ἡ παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο', μν. ἔργ., σ. 283. Τῆς ἰδίας, *Τὸ Φρούριο τοῦ Κολοσσιοῦ*, μν. ἔργ., σ. 43.

19. Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, III, μν. ἔργ., σ. 535. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, *Ἀνέκδοτα Ἔγγραφα τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ραγούζας* (ΙΣΤ' αἰ.). (Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν), Λευκωσία, 1980, σ. 5. Τῆς ἰδίας, "Ἡ καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου καὶ ἡ παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸ 10ο μέχρι τὸ 16ο αἰώνα', μν. ἔργ., σσ. 282 - 283.

20. F.B. Pegolotti, μν. ἔργ., σσ. 64, 210, 297, 364.

21. F.B. Pegolotti, μν. ἔργ., σσ. 363 - 364. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, "Ἡ καλλιέργεια

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΖΑΧΑΡΗΣ

Ἡ παραγωγὴ τῆς ζάχαρης ἄρχιζε μὲ τὸ ἄλεσμα τοῦ ζαχαροκάλαμου σὲ εἰδικοὺς ζαχαρόμυλους ποὺ κινοῦνταν μὲ νερό. Ἡ ὕπαρξη ἀρκετῆς ποσότητας νεροῦ καὶ ἑνὸς καλοῦ συστήματος ἐσωτερικῆς διανομῆς του μέσα στὸ μύλο, μὲ τὴ βοήθεια διαφόρων καναλιῶν, ἦταν βασικὴ προϋπόθεση στὴ διεκπεραίωση τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ζαχαροκάλαμου. Μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς λειτουργίες τοῦ νεροῦ ἦταν νὰ κινεῖ τὴ μυλόπετρα. Γι' αὐτὸ τὸ νερὸ ἔπεφτε πάνω στὴν καταπαχτὴ ἀπὸ ὕψος ἑπτὰ περίπου μέτρων καὶ μὲ τὴν ὁρμή του κινοῦσε τὴ μεγάλη μυλόπετρα, ἀλέθοντας ἔτσι τὸ ζαχαροκάλαμο, τὸ ὁποῖο προηγουμένως, ἀφοῦ βέβαια ἀφαιροῦνταν ἀπ' αὐτὸ τὰ φύλλα κοβόταν σὲ μικρὰ - μικρὰ κομμάτια[22].

Μὲ τὴ συμπίεση τοῦ ζαχαροκάλαμου ἔβγαινε τὸ ζουμί, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἦταν μαῦρο καὶ πηχτό, σχεδὸν ἀποκρουστικὸ στὴν ὄψη. Στὴ συνέχεια τοῦτο μεταφερόταν σὲ εἰδικὸ χῶρο βρασμοῦ, ὅπου τὸ ἔβραζαν σὲ μεγάλα χάλκινα καζάνια. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔβγαινε ἡ πρώτη ζάχαρη, ποὺ ἦταν μαύρη. Τὸ πηχτὸ αὐτὸ ὑγρὸ τὸ ἔβραζαν ἀκόμη ἀρκετὲς φορές, γιατὶ ὅσες περισσότερες φορὲς ἔβραζε, τόσο περισσότερο ἄσπριζε καὶ καλυτέρευε ἡ ποιότητά του. Τελικὰ τὸ ἔχυναν μέσα σὲ κωνικὰ ἀγγεῖα, ποὺ εἶχαν διάφορα μεγέθη, τὶς λεγόμενες *φόρμες*, γιὰ νὰ πάρει τὸ σχῆμα τους. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ χρησιμοποιόταν ἕνας πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ ἀνασκαφὲς ποὺ ἔγιναν σὲ μύλο ζαχαροκάλαμου στὴν τοποθεσία «Σταυρός», κοντὰ στὰ Κούκλια[23], ὅπου βρέθηκαν συνολικὰ πάνω ἀπὸ 3800 τέτοια ἀγγεῖα[24].

Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι δύο τύπων καὶ τριῶν μεγεθῶν. Ὁ ἕνας τύπος ἔχει σχῆμα μικροῦ πίθου μὲ ἐπίπεδο πυθμένα, ἐνῶ ὁ ἄλλος τύπος ἔχει σχῆμα κωνικό, μοιάζει μὲ γλάστρα καὶ φέρει τρύπα στὸ κάτω μέρος. Τὰ ἀγγεῖα καὶ τῶν δύο τύπων εἶναι ἀρκετὰ χοντροκαμωμένα μὲ ἐμφανῆ ἐξωτερι-

---

ζαχαροκάλαμου καὶ ἡ παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο', μν. ἔργ., σ. 283. Τῆς ἰδίας, *Τὸ Φρούριο τοῦ Κολοσσιοῦ*, μν. ἔργ., σ. 43.

22. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, *Τὸ Φρούριο τοῦ Κολοσσιοῦ*, μν., ἔργ., σσ. 38 - 39.

23. Γιὰ τοὺς μύλους ζαχαροκάλαμου στὰ Κούκλια βλ. F.G. Maier, 'Excavations at Kouklia', *Report of the Department of Antiquites Cyprus (RDAC)*, (1974), 132 - 138. Τοῦ ἰδίου, 'The temple of Aphrodite at old Paphos' *RDAC* (1975), 69 - 80. Τοῦ ἰδίου, 'Excavations at Kouklia', *RDAC* (1976), 92-97, (1979), 133 - 140, (1979), 168 - 176, (1981), 101-105.

24. F.G. Maier, 'Excavations at Kouklia (Palaepaphos), Eleventh preliminary report: seasons 1979 and 1980', *RDAC*, (Nicosia, 1981), 104. Γιὰ τὰ τελικὰ συμπεράσματα ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀνασκαφὲς βλ. Ἀνακοίνωση τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνιῶν καὶ Ἔργων - Τμῆμα Ἀρχαιοτήτων, Λευκωσία (47/65/4), 20.10.1982.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κὰ χαράγματα καὶ κατασκευάζονταν στὴν Κύπρο[25].

Μὲ τὴ βοήθεια τῶν μεσαιωνικῶν περιγραφῶν γιὰ τὸν τρόπο ἐπεξεργασίας τοῦ ζαχαροκάλαμου μποροῦμε νὰ μορφώσουμε γνώμη γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιζαν τὰ τρία αὐτὰ διαφορετικὰ σὲ μέγεθος ἀγγεῖα. Ὅταν ἡ ζάχαρη βραζόταν στὰ χάλκινα καζάνια, αὐτὴ σὰν σιρόπι ἀκόμη χυνόταν μέσα στὰ κωνικὰ ἀγγεῖα, τὶς λεγόμενες φόρμες. Τὸ κάθε ἕνα ἀπὸ τὰ κωνικὰ αὐτὰ ἀγγεῖα ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ μέγεθός τους εἶχαν καὶ τρύπα μὲ ἀνάλογο μέγεθος, τοποθετεῖτο πάνω ἀπὸ ἕνα ἄλλο δεύτερο ἀγγεῖο ποὺ εἶχε σχῆμα πίθου. Ἔτσι, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ γλυκὺ πηχτῶδες ὑγρὸ περνώντας μέσα ἀπὸ τὴν τρύπα ἔπεφτε στὸν μικρὸ πίθο, ἐνῶ ἡ καθαρὴ διυλισμένη ζάχαρη ἔμενε στὸ κωνικὸ ἀγγεῖο, τοῦ ὁποίου ἔπαιρνε καὶ τὸ σχῆμα. Ἡ κολλώδης μάζα ποὺ παρέμενε στὸ κάθε κωνικὸ ἀγγεῖο ξηραινόταν καὶ γινόταν πιὸ σκληρή, ἐνῶ τὸ λιγώτερο ραφιναρισμένο καὶ πιὸ σκοῦρο μέρος τῆς ζάχαρης μαζευόταν στὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου. Ὅταν ξηραινόταν καὶ τὴν ἔβγαζαν ἀπὸ τὰ κωνικὰ ἀγγεῖα, ἡ ζάχαρη ἀποκτοῦσε συνοχὴ καὶ μετατρεπόταν σὲ στερεὰ κωνικὴ μάζα. Ἡ διαδικασία γιὰ τὴν παραγωγὴ τῆς ζάχαρης ἔπαιρνε ἀρκετὸ χρόνο καὶ ὑπολογίζεται πὼς ἀπὸ τὸ ἄλεσμα τοῦ ζαχαροκάλαμου μέχρι τὴν παραγωγὴ τῆς ζάχαρης σὲ σχῆμα κωνικοῦ ψωμιοῦ (pan di zucchero) χρειαζόταν ἕνας περίπου μῆνας[26]. Ἡ συγκομιδὴ τοῦ ζαχαροκάλαμου ξεκινοῦσε τὸ φθινόπωρο, ἐνῶ οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν παραγωγὴ ζάχαρης ἄρχιζαν τὸ Μάρτη καὶ τέλειωναν τὸν Αὔγουστο - Σεπτέμβρη μὲ τὸ τρίτο βράσιμο.

ΕΙΔΗ ΖΑΧΑΡΗΣ ΠΟΥ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΝ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Ἀνάλογα μὲ τὴν ποιότητά τους στὴν ἀγορὰ διακρίνονταν διάφορα εἴδη ζάχαρης. Ἡ ποιότητα τῆς ζάχαρης ἐξαρτόταν ἄμεσα ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν βρασμῶν ποὺ αὐτὴ ὑφίστατο, δηλαδὴ αὐτὴ ὅσο πιὸ πολὺ βραζόταν, τόσο περισσότερο καλυτέρευε σὲ ποιότητα. Ἀπὸ τὸ ἀξιόλογο ἀρχειακὸ ὑλικὸ ποὺ διεσώθη, πληροφορούμαστε πὼς ἡ ζάχαρη στὴν Κύπρο, ἀνάλογα μὲ τὴν ποιότητα ποὺ ἤθελαν νὰ ἔχουν, βραζόταν μιά, δυὸ καὶ τρεῖς φορές[27]. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, ἡ Κύπρος παρῆγε τὰ ἀκόλουθα τρία εἴδη ζάχαρης: τὴ ζάχαρη σὲ σκόνη, ποὺ ἦταν καὶ ἡ πιὸ καλὰ διυλισμένη ζάχαρη, γνωστὴ σὰν "polvere di zucchero", τὸ *ζαμποῦρο,* ποὺ ἦταν λιγό-

25. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, *Τὸ Φρούριο τοῦ Κολοσσιοῦ,* μν. ἔργ., σ. 41.

26. E. Canal - F. Cozza — L. Lazzarini - G. Vita Lazzarini, 'La lavorazione delle zucchero a Venezia documentata del ritrovamento di forme e cantarelli nella laguna veneta', Estratto da Padusa numero 1,2,3,4, Anno 1976, *Rovigo Istituto Padano di arti grafiche,* σ. 130.

27. Ekaterini Ch. Aristidou, *Kolossi Castle Through the Centuries,* Nicosia, 1983, p. 42.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τερο καλὰ διυλισμένη ζάχαρη καὶ ἡ *μέλασσα,* ποὺ ἦταν σιροποειδὴς μάζα καὶ τὴ φύλαγαν σὲ βαρέλια[28].

Τὸ 14ο αἰώνα ὁ συγγραφέας Francesco Balducci Pegolotti ποὺ ἔζησε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, στὸ περίφημο βιβλίο του "La pratica della mercatura" μᾶς διηγεῖται πὼς στὴν Κύπρο ἔκοβαν καὶ ξεχώριζαν τὴ λιγότερο διυλισμένη κορυφὴ τοῦ κώνου ζάχαρης, ποὺ ἦταν γνωστὴ ὡς ζαμποῦρο γιὰ νὰ ἀφήσουν τὴν καλύτερη διυλισμένη ζάχαρη ὑπὸ μορφὴ ψωμιοῦ ποὺ εἶχε σχεδὸν τετράγωνο σχῆμα. Ἡ καλὰ διυλισμένη αὐτὴ ζάχαρη πουλιόταν μαζὶ ἢ καὶ χωρὶς τὴ λιγότερο διυλισμένη ζάχαρη - ζαμπούρι. Τὰ δυὸ αὐτὰ εἴδη ζάχαρης συσκευάζονταν ξεχωριστὰ ἢ μαζὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀγοραστῆ[29]. Κατὰ κανόνα ὅμως ὁ ἀγοραστὴς ἦταν ὑπόχρεος μαζὶ μὲ τὴ ζάχαρη καλῆς ποιότητας, νὰ ἀγοράσει καὶ τὴν ὑποδεέστερη ποιοτικὰ ζάχαρη. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦσε μόνο ἡ ζάχαρη ποὺ παραγόταν στὸ ἐργοστάσιο παραγωγῆς ζάχαρης στὸ Κολόσσι γιὰ τὸν ἐμπορικὸ Οἶκο Μαρτίνι τῆς Βενετίας, ποὺ ἀγόραζε μόνο καλὰ διυλισμένη ζάχαρη, τὴ γνωστὴ polvere dezamburade δηλαδὴ ζάχαρη χωρὶς τὸ ζαμποῦρο[30].

Κατὰ τὴ διύλιση τῆς ζάχαρης χρησιμοποιοῦνταν καὶ χημικὲς οὐσίες (ποτάσα - ἀνθρακικὸ κάλιο)[31]. Ἡ μέθοδος αὐτὴ ποὺ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τοὺς Ἄραβες καὶ ὁπωσδήποτε εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπ' αὐτοὺς πολὺ νωρίς, προτοῦ ἀκόμη καλλιεργηθεῖ ζαχαροκάλαμο στὴν Κύπρο, εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἀργότερα χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴν Κύπρο, γιατὶ οἱ πρῶτοι ζαχαροποιοὶ στὸ νησὶ ἦταν Σύριοι. Κύπριους ζαχαροποιοὺς συναντοῦμε πολὺ ἀργότερα, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ποτάσσα, στὴν παραγωγὴ ζάχαρης χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη διάφορα ἀρώματα ἀπὸ τριαντάφυλλα, μενεξέδες, κ.ἄ. Ἡ ζάχαρη βραζόταν μ' αὐτὰ γιὰ νὰ πάρει ἀνάλογη γεύση καὶ ἄρωμα. Χάρις στὴ χρήση τῶν ἀρωμάτων αὐτῶν κατασκευαζόταν μιὰ ἀξιόλογη ποικιλία ζαχαρωτῶν παρασκευασμάτων.

ΣΥΣΚΕΥΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΖΑΧΑΡΗΣ

Ἡ ζάχαρη ἀπὸ τὴ φύση της εἶναι πολὺ εὐαίσθητο ἐμπόρευμα καὶ γι' αὐτὸ ὅπως ἦταν φυσικὸ ἡ διατήρησή της σὲ καλὴ ἐμπορεύσιμη κατάσταση ἀπαιτοῦσε προσεκτικὴ μεταχείριση καὶ εἰδικὴ συσκευασία. Ἡ ζάχαρη ὑπὸ μορφὴ σκόνης ἔπρεπε νὰ εἶναι ξηρὴ καὶ τὸ *ζαμποῦρο,* δηλαδὴ ἡ κορυφὴ

28. F.B. Pegolotti, μν. ἔρ., σ. 364.
29. F.B. Pegolotti, μν. ἔργ., σ. 364.
30. Mas Latrie, *Histoire de l' île de Chypre,* III, σ. 88. F.B. Pegolotti, μν. ἔργ., σ. 364.
31. Karl Herquet, μν. ἔργ., σσ. 166-167.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τοῦ κώνου ζάχαρης, συμπαγὴς καὶ σκληρή. Ὅσο μικρότεροι ἦταν οἱ κῶνοι τόση μεγαλύτερη συνοχὴ εἶχαν καὶ συνεπῶς θεωροῦνταν καλύτερης ποιότητας. Γιὰ τὴ διατήρησή της σὲ καλὴ κατάσταση, ἡ ζάχαρη ἔπρεπε νὰ μὴ μένει ἐκτεθειμένη στοὺς ἀγροὺς οὔτε καὶ σὲ δάπεδα, ἀλλὰ νὰ ἀποθηκεύεται σὲ κατάλληλους χώρους ποὺ νὰ μὴν ἦταν οὔτε ὑγροί, οὔτε ἐκτεθειμένοι στὸν ἀέρα. Ὡς κατάλληλοι χῶροι θεωροῦνταν τὰ στεγνὰ ἀνώγια μὲ καλὰ κλειστὰ παράθυρα. Ἰδιαίτερα συστηνόταν ὅπως ἡ ζάχαρη φυλάγεται πάνω σὲ μεγάλες καὶ στεγνὲς ψάθες καὶ σὲ κιβώτια δεμένα καλὰ μὲ γερὰ μαντήλια[32], ποὺ ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ κανναβόπανο.

Ὁ Pegolotti ἀναφέρει πὼς ὑπῆρχαν διάφοροι ἐμπορικοὶ τύποι ζάχαρης σὲ σκόνη ἀλλὰ οἱ πιὸ γνωστοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦταν τῆς Κύπρου, τῆς Ρόδου, τῆς Συρίας, τοῦ Μοριᾶ καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἡ ζάχαρη τοῦ τύπου αὐτοῦ ὑστεροῦσε σὲ συνοχὴ ἐπειδὴ δὲν ἦταν ψημένη τόσο καλὰ ὅπως τ' ἄλλα εἴδη ζάχαρης καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ κατὰ τὴ μεταφορά της διαλυόταν καὶ ἔπαιρνε τὴ μορφὴ σκόνης. Ἡ κυπριακὴ ζάχαρη τοῦ τύπου αὐτοῦ, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Pegolotti, ἀφοῦ κατασκευαζόταν σὲ κώνους, συσκευαζόταν σὲ κιβώτια μὲ τρόπο ὥστε ἡ κορυφὴ τοῦ κώνου ποὺ ὀνομαζόταν «ζαμποῦρο» νὰ βρίσκεται στὸ κάτω μέρος τοῦ κιβωτίου. Ὅμως, γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου, κατὰ τὴ συσκευασία οἱ ἄκρες τοῦ κώνου ξύνονταν, ἔτσι ποὺ ὁ κῶνος τελικὰ προσλάμβανε σχῆμα ποὺ ἦταν σχεδὸν τετράγωνο[33].

Οἱ τετραγωνισμένοι αὐτοὶ κῶνοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀφαιρόταν τὸ ζαμποῦρο συσκευάζονταν σὲ κιβώτια, στὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τοποθετοῦνταν 16 κῶνοι, 8 πάνω καὶ 8 κάτω, σὲ δυὸ σειρὲς τῶν τεσσάρων κώνων ἡ κάθε μιά. Στὸ χῶρο ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς κώνους τοποθετοῦνταν τὰ κομμάτια ποὺ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς κώνους καὶ ἡ σκόνη τῆς ζάχαρης ποὺ ξυνόταν ἀπὸ τὶς φόρμες. Ἡ ζάχαρη στὰ κιβώτια ἦταν τυλιγμένη μέσα σὲ κανναβόπανα. Ὁ ἀγοραστὴς μποροῦσε στὴν παραγγελία του νὰ διευκρινίσει ποιὸν ἀπὸ τοὺς δύο τύπους ζάχαρης ἤθελε ν' ἀγοράσει, τὴν κοινὴ κυπριακὴ ζάχαρη ἢ τὴν καθαρὴ κυπριακὴ ζάχαρη χωρὶς μαύρη σκόνη, χωρὶς ζαμποῦρο καὶ χωρὶς ξύσματα ἀπὸ τὶς φόρμες[34].

ΤΙΜΕΣ ΤΗΣ ΖΑΧΑΡΗΣ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΩΣ ΜΕΣΟΥ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

Ἀναφέρθηκε ἤδη πὼς ἀπὸ τὸ χυμὸ τοῦ ζαχαροκάλαμου παράγον-

32. F.B. Pegolotti. μν. ἔργ., σσ. 363, 365.
33. F.B. Pegolotti, μν. ἔργ., σ. 364.
34. F.B. Pegolotti, μν. ἔργ., σ. 364.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ταν διάφορες ποιότητες ζάχαρης, ἀνάλογα μὲ τὶς φορὲς ποὺ αὐτὸς βραζόταν στὰ μεγάλα χάλκινα καζάνια. Στὴν Κύπρο ἡ ζάχαρη βραζόταν μέχρι τρεῖς φορές. Ἀνάλογα μὲ τὶς φορὲς ποὺ βραζόταν, ἡ ζάχαρη εἶχε διαφορετικὴ ποιότητα καὶ τιμή, ἐπειδὴ κάθε ἐπιπρόσθετο βράσιμο ἀπαιτοῦσε περισσότερο χρόνο καὶ μεγαλύτερη χρήση τῶν ἐγκαταστάσεων γιὰ τὴ διύλισή της. Ἡ ζάχαρη ποὺ παραγόταν ἀπὸ τὸ πρῶτο βράσιμο (ζάχαρη σὲ σκόνη) στὴ δεκαετία 1460-1470 πουλιόταν 35 βενετικὰ δουκάτα τὸ καντάρι, ἀπὸ τὸ δεύτερο βράσιμο 70 δουκάτα καὶ ἀπὸ τὸ τρίτο βράσιμο 100 - 120 βενετικὰ δουκάτα τὸ καντάρι[35]. Ἀπ' αὐτὲς τὶς πολὺ ψηλὲς τιμὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει πὼς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ ζάχαρη δὲν μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς συνηθισμένο εἶδος πρώτης ἀνάγκης.

Ἡ ζάχαρη πουλιόταν στοὺς ἐμπόρους ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια ὅπου παραγόταν καὶ ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀποθῆκες ζάχαρης ποὺ ὑπῆρχαν στη Λευκωσία. Βάσει μιᾶς ἐπίσημης ἐκτίμησης ποὺ ἔγινε τὸ 1490 ἡ Κύπρος παρήγαγε 2000 καντάρια σκόνη ζάχαρης, 250 καντάρια ζαμποῦρι καὶ 250 καντάρια μέλασσα[36].

Ἀπὸ τὴ μελέτη σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἐγγράφων, πιστοποιεῖται πὼς ἡ ζάχαρη κατὰ τὸ Μεσαίωνα ἀποτελοῦσε ἕνα ἀξιόλογο καὶ περιζήτητο προϊόν, ποὺ εὐχαρίστως γινόταν δεκτὸ στὶς συναλλαγὲς ὡς μέσο πληρωμῆς ἀντὶ χρήματος, γιὰ τὴν ἐξόφληση διαφόρων οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων. Εἰδικὰ ἀναφέρονται περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια ἀγόραζε ἐμπορεύματα ἀπὸ Ἰταλοὺς καὶ Καταλανοὺς ἐμπόρους καὶ ἀντὶ νὰ τὰ πληρώνει μὲ χρήματα, ἔδιδε σ' αὐτοὺς τὴν ἀντίστοιχη ἀξία σὲ ποσότητα ζάχαρης.

Μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις χρησιμοποίησης τῆς ζάχαρης ὡς μέσου πληρωμῆς εἶναι ἡ ὑποχρέωση ποὺ ἀνέλαβε τὸ 1411 ἡ στρατιωτικὴ διοίκηση (Commanderie) τοῦ Κολοσσιοῦ νὰ καταβάλλει κάθε χρόνο στὸ βασιλιὰ τῆς Κύπρου Ἰανὸ 2526 βυζάντια, 5 καντάρια καὶ 18 ροτόλι ζάχαρη, 6 καντάρια καὶ 96 ροτόλι ζαχαροχυμὸ «μέλασσα» (miel de calamele), 1 καντάρι καὶ 39 ροτόλι βαμβάκι, 27 ροτόλι λουλάκι (indico) κ.ἄ. Ζάχαρη κατέβαλλε στὸ βασιλιὰ γιὰ ἐξόφληση τῶν ὑποχρεώσεων ποὺ εἶχε πρὸς αὐτὸν καὶ ἡ δεύτερη Commanderie ποὺ καταλάμβανε τὴν περιοχὴ τῶν χωριῶν Φοίνικα καὶ Ἀνώγυρας στὴν ἐπαρχία Πάφου. Συγκεκριμένα ἡ Commanderie αὐτὴ κάθε χρόνο (1411) κατέβαλλε στὸ βασιλιὰ 261 βυζάντια, 2 καντάρια καὶ 25 ροτόλι ζάχαρη καὶ ἕνα καντάρι καὶ 28 ροτόλι ζαχαροχυμό. Ἡ τρίτη καὶ μικρότερη Commanderie ποὺ ἔδρευε στὸ Τέμπλος,

35. Karl Herquet, μν. ἔργ., σσ. 168 - 169.
36. Karl Herquet, μν. ἔργ., σ. 170.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κοντὰ στὴν Κερύνεια, δὲν εἶχε παραγωγὴ ζάχαρης.

Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ πλούσιο ἀρχειακὸ ὑλικὸ ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζομε ὑπῆρξαν περιπτώσεις ποὺ ἡ ζάχαρη ἐδίδετο καὶ ὡς προῖκα. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται πὼς ὅταν ὁ Ladislaus, ἀπὸ τὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας, τὸ 1402 παντρεύτηκε τὴ Μαρία ἀδελφὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἰανοῦ, ἕνα μέρος τῆς προίκας τοῦ δόθηκε σέ ζάχαρη[37].

ΜΙΣΘΟΙ ΤΩΝ ΖΑΧΑΡΟΠΟΙΩΝ

Ἀξιόλογες πληροφορίες γιὰ τὴν παραγωγὴ ζάχαρης, τὴν ἀπόδοση τοῦ ζαχαροκάλαμου σὲ ζάχαρη καὶ εἰδικότερα γιὰ τοὺς μισθοὺς ποὺ ἔπαιρναν οἱ εἰδικευμένοι ζαχαροποιοὶ στὰ βασιλικὰ κτήματα ὑπάρχουν στὰ βιβλία "Livre des remembrences τοῦ Secreta, τὰ ὁποῖα διασώζονται αὐθεντικά γιὰ τὴν οἰκονομικὴ χρονιὰ 1468 - 1469. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους ἀντιμετωπίζουν προβλήματα ἕνεκα τῆς μειωμένης παραγωγῆς ζάχαρης. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες στὶς 21 Ἀπριλίου τοῦ 1468 προσελήφθη ὁ Johannes Strambaldi ὡς ἀνώτερος ἐπιστάτης τοῦ διϋλιστηρίου ζάχαρης τῆς ἐπαρχίας Πάφου μὲ ἐτήσιο μισθὸ 300 ἀργυρὰ βυζάντια, 50 κιλὰ σιτάρι, 50 κοῦζες κρασὶ καὶ 90 κιλὰ κριθάρι[38].

Λίγες μέρες ἀργότερα πολὺ καλὸς μισθὸς δόθηκε καὶ σ' ἕναν ἄλλο ζαχαροποιὸ τὸν Barthelemi Gofity. Ἕνα μήνα ἀργότερα, στὶς 5 Ἰουνίου τοῦ ἰδίου χρόνου καταχωρήθηκε ἐπίσης μιὰ ἄλλη συμφωνία ποὺ ἀφοροῦσε τὸ μισθὸ τοῦ ζαχαροποιοῦ Francesco Coupiou. Βάσει τῆς συμφωνίας αὐτῆς ὁ Coupiou θὰ ἀναλάμβανε τὴ διύλιση ὁλόκληρου τοῦ ζαχαροχυμοῦ ποὺ παραγόταν ἀπὸ τὸ ζαχαροκάλαμο ὅλων τῶν βασιλικῶν κτημάτων ἐκτὸς ἐκείνου τῆς Μόρφου. Μέχρι τότε τὴ διύλιση τοῦ ζαχαροχυμοῦ ἔκαναν τεχνίτες ἀπὸ τὴ Συρία.

Ἀπὸ κάθε καντάρι ζαχαροχυμοῦ ἀπὸ τὰ Κούκλια καὶ τὴν Ἀχέλεια, ὅταν αὐτὴ βραζόταν τρεῖς φορές, παράγονταν 45 maas ζάχαρη, ἡ ὁποία συνήθως ἐξαγόταν στὴ Βενετία. Ὁ ζαχαροποιὸς Coupiou σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τῆς συμφωνίας, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ποσοστὸ ἐπὶ τῆς παραγωγῆς, θὰ ἔπαιρνε ἐτήσιο μισθὸ 150 δουκάτα καὶ 3 κοῦζες κρασί, 4 κιλὰ σιτάρι, 8 κιλὰ κριθάρι καὶ 4 τυριὰ τὸ μῆνα. Ὁ Coupiou θὰ ἐργαζόταν ἐπὶ δοκιμασία γιὰ ἕνα μῆνα καὶ ὁ ἀρχιεπιστάτης Strambaldi θὰ τὸν προμήθευε μὲ τὰ ἀναγκαῖα ὑλικά. Μετὰ τὴ δοκιμαστικὴ περίοδο, ἂν αὐτὸς κρινόταν κατάλληλος, θὰ προσλαμβανόταν ὡς ἰσόβιος ζαχαροποιὸς τῶν βασιλικῶν κτημάτων. Ὁ

37. Karl Herquet, μν. ἔργ., σσ. 167, 169.
38. Karl Herquet, μν. ἔργ., σ. 167.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μισθός του, ὅπως πρόβλεπε ἡ συμφωνία, ἔπρεπε νὰ καλύπτεται ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τῆς ζάχαρης ποὺ αὐτὸς θὰ διῦλιζε[39].

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΖΑΧΑΡΗΣ

Ἡ διάθεση τῆς κυπριακῆς ζάχαρης δὲν ἀντιμετώπιζε προβλήματα. Ἀντίθετα λόγω τῆς μεγάλης ζήτησής της, ἀναφέρονται περιπτώσεις ποὺ αὐτὴ προπουλιόταν πολὺ πρὶν τὴ συγκομιδή της, ἰδιαίτερα στὸ βενετικὸ ἐμπορικὸ Οἶκο Μαρτίνι, ποὺ εἶχε στὰ χέρια του ὅλο σχεδὸν τὸ ἐμπόριο τῆς ζάχαρης ποὺ παραγόταν στὸ νησί.

Γύρω στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα ὁ Οἶκος Μαρτίνι μὲ δυὸ σημαντικὲς συμφωνίες εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν ἀγορὰ ὅλης σχεδὸν τῆς κυπριακῆς ζάχαρης. Τὴν πρώτη συμφωνία εἶχε ὑπογράψει τὸ 1445 μὲ τὸ βασιλιὰ Ἰωάννη τὸ Β'. Αὐτὴ ἀφοροῦσε τὴν ἀγορὰ τῆς ζάχαρης ποὺ παραγόταν ἀπὸ τὶς φυτεῖες ζαχαροκάλαμου στὰ Κούκλια καὶ τὴν Ἀχέλεια. Τὴ δεύτερη συμφωνία εἶχε ὑπογράψει μὲ τὸ τάγμα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τὸ 1449. Αὐτὴ ἀφοροῦσε τὴν παραγωγὴ ζάχαρης ἀπὸ τὶς φυτεῖες ζαχαροκάλαμου ποὺ τὸ τάγμα εἶχε στὴν Commanderie τοῦ Κολοσσιοῦ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ νησιοῦ. Ἡ δεύτερη αὐτὴ συμφωνία ἀνανεώθηκε μὲ ἄλλες συμφωνίες ποὺ ὑπογράφτηκαν ἀργότερα, τὸ 1450 καὶ τὸ 1454.

Στὶς 26 Ἀπριλίου τοῦ 1464, μεταξὺ τοῦ Οἴκου Μαρτίνι καὶ τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη ἔγινε μιὰ νέα συμφωνία στὴ Ρόδο, ποὺ ἀντικατέστησε τὶς προηγούμενες. Ἡ συμφωνία αὐτὴ διαλάμβανε ὅτι τὸ Τάγμα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη θὰ πουλοῦσε κάθε χρόνο στὸν Οἶκο Μαρτίνι 800 καντάρια τῆς Ρόδου ζάχαρη σὲ σκόνη ἀπὸ τὸ Κολόσσι στὴν τιμὴ τῶν 25 1/4 δουκάτα τὸ καντάρι κάτω ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους ὅρους: 1) Ὁ Μέγας Διοικητὴς τοῦ Τάγματος στὴν Κύπρο ὑποχρεοῦται κάθε χρόνο, τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς τοῦ ζαχαροκάλαμου, νὰ παραδίδει στὸν Οἶκο Μαρτίνι ὅλη τὴν παραγωγὴ ζάχαρης σὲ σκόνη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Κολοσσιοῦ καὶ τῶν ἄλλων κτημάτων τῆς Commanderie μέχρι τὴ συμπλήρωση τῆς ποσότητας τῶν 800 κανταριῶν, ἀφήνοντας γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Τάγματος μόνο 14 καντάρια. 2) Ἡ ζάχαρη πρέπει νὰ παραδίδεται συσκευασμένη σὲ κιβώτια ποὺ θὰ εἶναι περιτυλιγμένα καὶ δεμένα μὲ κανναβόπανο. Ὁ Οἶκος Μαρτίνι γιὰ κάθε κιβώτιο θὰ πλήρωνε ἕνα βυζάντιο ὡς τέλος συσκευασίας. 3) Ἡ παράδοση τῆς ζάχαρης σὲ σκόνη χωρὶς τὸ ζαμποῦρι "polvere dezamburade" θὰ γίνεται τὸν Ἰούλιο. 4) Κατ' ἀπαίτηση τοῦ Οἴκου Μαρτίνι ἢ κάποιου ἐκπροσώπου του καὶ μὲ ἔξοδα τοῦ Οἴκου Μαρτίνι, ὁ Μέγας Διοικητὴς τοῦ Τάγματος θὰ

39. Karl Herquet, μν. ἔργ., σ. 167.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀναλάμβανε νὰ μεταφέρει τὰ κιβώτια μὲ τὴ ζάχαρη στὴ Λεμεσό, στὴν Ἐπισκοπὴ ἢ σ' ὁποιοδήποτε ἄλλο λιμάνι γιὰ φόρτωση. 5) Ὁ Οἶκος Μαρτίνι ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ πληρώνει σὲ χρυσάφι ἢ σὲ ἀσήμι βάσει τῆς ἰσχύουσας ἰσοτιμίας στὴ Ρόδο 25 1/4 δουκάτα γιὰ κάθε καντάρι τῆς Ρόδου. Ἡ πληρωμὴ θὰ γίνεται μέσα σὲ 10 μέρες ἀπὸ τὴν ἄφιξη τῆς συναλλαγματικῆς ἢ ἄλλου σχετικοῦ ἐπισήμου ἐπικυρωθέντος ἐγγράφου, ποὺ θὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποπεράτωση τῆς συσκευασίας τῆς ζάχαρης στὸ Κολόσσι. 6) Ἂν συμβεῖ κάποια χρονιὰ ἡ παραγωγὴ ζάχαρης τοῦ Τάγματος νὰ εἶναι λιγότερη ἀπὸ 800 καντάρια, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση στὸν Οἶκο Μαρτίνι θὰ ἀποστέλλεται ἡ ποσότητα ποὺ παρήχθη ἐκτὸς τῶν 14 κανταριῶν, ποὺ σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωση θὰ παρακρατοῦνταν γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Μεγάλου Διοικητῆ[40].

Σ' ἕνα παράρτημα τῆς συμφωνίας ἀναφέρεται πὼς ἡ Comnanderie τοῦ Κολοσσιοῦ πουλοῦσε τὴ ζάχαρη πρὸς 35 δουκάτα τὸ καντάρι. Ὅμως, αὐτὴ εἰσέπραττε ἀπὸ τὸν Οἶκο Μαρτίνι μόνο 25 1/4 δουκάτα τὸ καντάρι καὶ ἡ διαφορὰ τῶν 9 3/4 δουκάτων (35-25 1/4) καταβαλλόταν ἀπὸ τὸν Οἶκο Μαρτίνι στὸ ταμεῖο τοῦ Τάγματος στὴ Ρόδο, στὸ ὄνομα τοῦ Μέγα Διοικητῆ τοῦ Τάγματος στὴν Κύπρο, καὶ ἀφαιρεῖτο ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις ποὺ αὐτὸς ὄφειλε νὰ κατεβάλλει κάθε χρόνο στὸ ταμεῖο τοῦ Τάγματος, καὶ οἱ ὁποῖες καλύπτονταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὴν πώληση τῆς ζάχαρης[41].

ΑΞΙΟΛΟΓΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΞΕΝΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΖΑΧΑΡΗΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Ἀξιόλογες πληροφορίες τόσο γιὰ τὴν καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου ὅσο καὶ τὴν παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο μᾶς δίδουν, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσους ἀναφέραμε καὶ διάφοροι ἄλλοι ξένοι περιηγητὲς ποὺ ἐπισκέφτηκαν τὸ νησὶ κατὰ τὸ 15ο, 16ο καὶ 17ο αἰώνα. Ἀπ' αὐτὲς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίδουν οἱ Τσέχοι περιηγητὲς Jan Hasinsteinsky καὶ Oldrich Préfat, ποὺ ταξιδεύοντας στοὺς Ἁγίους Τόπους ἐπισκέφτηκαν τὴν Κύπρο, ὁ πρῶτος τὸ 1493 καὶ ὁ δεύτερος τὸ 1546. Αὐτοὶ ἀναφέρουν χαρακτηριστικὰ τὰ ἀκόλουθα: «προσέξαμε στοὺς κήπους καὶ στοὺς ἀγροὺς ζαχαροκάλαμα. Αὐτὰ φυτρώνουν πολὺ ψηλά, πολλὲς φορὲς πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ μπόι τοῦ ἀνθρώπου καὶ γίνονται χοντρά. Μοιάζουν μὲ τὰ καλάμια ποὺ φυτρώνουν στὴ χώρα μας, κοντὰ στὶς λίμνες καὶ στὰ ποτά-

40. Mas Latrie, μν. ἔργ., III, σσ. 88 - 89.
41. Mas Latrie, μν. ἔργ., III, σσ. 89-90.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μια, ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι πολὺ πιὸ ψηλὰ καὶ πιὸ χοντρά. Εἶναι γεμᾶτα μ' ἕνα πράσινο ζουμί, πηχτὸ σὰν μέλι καὶ ἀπ' αὐτὸ γίνεται ἡ ζάχαρη. Τὸ ζαχαροκάλαμο ὡριμάζει τὸν Ὀκτώβριο. Τὸ κόβουν κοντὰ στὴ ρίζα, βγάζουν τὰ φύλλα καί, ἀφοῦ τὸ κόψουν σὲ μικρὰ κομμάτια, τὸ συμπιέζουν καὶ τὸ λιώνουν. Τὸ ζουμὶ ποὺ παράγεται εἶναι στὴν ἀρχὴ μαῦρο καὶ πηχτό, σχεδὸν ἀποκρουστικὸ στὴν ὄψη στὴ συνέχεια τὸ βράζουν μέσα σὲ μεγάλα καζάνια. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο βγαίνει ἡ πρώτη ζάχαρη ποὺ εἶναι μαύρη. Τὸ πηχτὸ αὐτὸ ὑγρὸ τὸ βράζουν ἀκόμη κάμποσες φορές. Ὅσες περισσότερες φορὲς βράσει, τόσο περισσότερο ἀσπρίζει καὶ καλυτερεύει ἡ ποιότητά του. Τελικὰ τὸ χύνουν μέσα σὲ φόρμες. Ὅταν κρυώσει γίνεται ἡ ζάχαρη. Τὸ ζαχαροκάλαμο στὴν Κύπρο φυτρώνει πάρα πολύ»[42].

Πολὺ σημαντικὲς εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Villamont, ποὺ τὸ 1589 ἐπισκέφθηκε τὴν Κύπρο δυὸ φορές, τὴν πρώτη ταξιδεύοντας στὴ Γιάφα καὶ τὴ δεύτερη ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Τρίπολη στὴ Δαμιέτη[43]. Αὐτὸς σχετικὰ ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: «... ἀφοῦ γευματίσαμε, πήγαμε νὰ δοῦμε τὸ ζαχαροκάλαμο καὶ τὸ μύλο, ὅπου γινόταν ἡ ἐπεξεργασία του καὶ παραγόταν ἡ ζάχαρη. Τὸ νερὸ ἔπεφτε πάνω στὶς μυλόπετρες ποὺ σύνθλιβαν τὸ ζαχαροκάλαμο καὶ τὸ ζουμὶ ποὺ ἔβγαινε βραζόταν γιὰ νὰ παραχθεῖ ἡ ζάχαρη...»[44].

Ὁ Βενετὸς εὐγενὴς Francesco Suriano, πού, ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴ Γιάφα στὴ Βενετία ἐπισκέφτηκε τὴν Κύπρο τὸν Αὔγουστο τοῦ 1484, ἀναφέρει πὼς τὸ νησὶ παρῆγε ἄφθονη ζάχαρη[45]. Ὁ περιηγητὴς Martin von Baumgarten ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν Κύπρο τὸ 1508 ἀναφέρει τὴ ζάχαρη ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ κυριότερα προϊόντα τοῦ νησιοῦ[46]. Ὁ Ἰταλὸς ἀστρονόμος καὶ γεωγράφος Benedetto Bordone, ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν Κύπρο τὸ 1528, ἀναφέρει πὼς τὸ νησὶ τότε ἀφθονοῦσε σὲ κρασιά, λάδι, σιτάρι, κριθάρι, ζάχαρη καὶ βαμβάκι[47]. Ὁ Zaccheria Lilio σὲ περιγραφή του ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1551,

---

42. Π. Φλουρέντζου, *Τὰ τσέχικα ὁδοιπορικὰ τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἡ Κύπρος*, Λευκωσία, 1977, σσ. 2, 33. Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, "Η καλλιέργεια ζαχαροκαλάμου καὶ ἡ παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸν 10ο μέχρι τὸν 16ο αἰώνα' , μν. ἔργ., σσ. 283 - 284.

43. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σ. 171.

44. C.D. Cobham μν. ἔργ., σ. 174: *went down to see the sugar canes, and the house where they are made into sugar. But I need not describe this, for everyone knows about it. Only this much, that the water which flows down from the garden turns the wheel which crushes the canes, and the liquit thus expressed is boiled to make sugar. Les voyages du Seigneur de Villamont, Chevalier de l' ordre de Hierusalem*, Arras, 1598, σσ. 257 καὶ ἑξῆς.

45. P. G. Golubovich, O.M. 8vo, Milan, 1900, σ. 243.

46. Martin von Baumgarten, in Churchill's collection, London, 1704, I. σ. 491, C.D. Cobham, μν. ἔργ., σ. 55:

47. Benedetto Bordone, *Isolario*, edition impressa in Vinegia per Nicolo d' Aristotile, detto Zoppino, nel mese di Giugno, del MDXXXIIII, σ. LXV. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σ. 61.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὕστερα ἀπὸ ἐπίσκεψή του στὴν Κύπρο, ἀναφέρει πὼς στὸ νησὶ καλλιεργόταν ἄφθονο ζαχαροκάλαμο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παραγόταν ζάχαρη[48]. Ὁ Ἰταλὸς Tommaso Porchacchi στὸ βιβλίο του, μὲ τίτλο «Τὰ πιὸ ξακουστὰ νησιὰ τοῦ Κόσμου», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1576, ἀναφέρει πὼς τὸ χωριὸ Κούκλια τῆς Πάφου ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κέντρα παραγωγῆς βαμβακιοῦ καὶ ζάχαρης καὶ πὼς ἐκεῖ ὑπῆρχαν ἄφθονα νερά. Ὁ ἴδιος περιηγητὴς ἀναφέρει ἐπίσης πὼς ἡ ζάχαρη προηγουμένως ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια προϊόντα τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ ἡ καλλιέργεια τοῦ ζαχαροκάλαμου μειώθηκε πρὸς ὄφελος τοῦ βαμβακιοῦ, ποὺ ἡ καλλιέργειά του ἐθεωρεῖτο πιὸ προσοδοφόρα[49]. Τὴ ζάχαρη ἀναφέρουν μεταξὺ τῶν προϊόντων ποὺ συναντοῦν στὴν Κύπρο ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς καθηγητὴς τῆς Θεολογίας Girolamo Dandini[50] καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Fynes Moryson, ποὺ ἐπισκέφτηκαν τὸ νησὶ τὸ 1596. Μάλιστα, ὁ Moryson, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου, ἀναφέρεται καὶ στοὺς μύλους ζαχαροκάλαμου[51].

Στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα, μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς, ἡ καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου στὴν Κύπρο ἄρχισε νὰ σημειώνει βαθμιαία μείωση καὶ τοῦτο γιατὶ τὸ ζαχαροκάλαμο στὴν Ἀμερική, ὅπου μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν Κολόμβο, εὐδοκιμοῦσε καλύτερα καὶ ἀπέδιδε περισσότερο. Ἡ παραγωγὴ ζάχαρης στὴν Κύπρο μειώθηκε ἀκόμη πιὸ πολὺ κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα. Σ' αὐτὸ ἀναμφίβολα συνέβαλε καὶ ἡ σὲ βάρος τῆς ζάχαρης διαρκῶς αὐξανόμενη ζήτηση βαμβακιοῦ ἀπὸ τὶς ἀναπτυσσόμενες ὑφαντουργίες τῆς Εὐρώπης. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ν' αὐξηθεῖ σημαντικὰ ἡ παραγωγὴ βαμβακιοῦ, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης αὔξησης τῶν κερδῶν ποὺ πραγματοποιοῦνταν ἀπὸ τὴν καλλιέργειά του, ἐνῶ ἡ καλλιέργεια τοῦ ζαχαροκάλαμου, ἐπειδὴ ἀπέδιδε λιγότερο, ἄρχισε νὰ ἐγκαταλείπεται ὅλο καὶ περισσότερο.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ παραγωγὴ τῆς ζάχαρης συνεχίστηκε μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα. Αὐτὸ πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς Joannes Cotovicus, ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν Κύπρο τὸ 1599, ἀναφέρει τὴ ζάχαρη ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ ἄξια λόγου προϊόντα τοῦ νησιοῦ[52]. Βέβαια, δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει πὼς στὸ νησὶ παραγόταν καὶ βαμβάκι σὲ με-

48. G. Giolito de Ferrari, *Breve descritione del mondo*, di Zaccheria Lilio Vicentino, tradotta per M. Francesco Baldelli, Venice, 1551, σ. 28. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σ. 67.

49. Girolamo Porro, Tommaso Porchacchi, *L'Isole piu famose del mondo*, Venice, 1590, σσ. 144 - 153. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σσ. 162, 164, 166.

50. Girolamo Dandini, *Missione apostolica al patriarca e Maroniti del monte Libano*, Paris, 1685, σσ. 21 - 43. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σ. 183.

51. Fynes Moryson, *Itinerary*, London, 1617, part I, σσ. 213, 214. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σσ. 185 - 186.

52. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σσ. 187, 199.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γάλες ποσότητες[53]. Ἡ καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου καὶ ἡ παραγωγὴ ζάχαρης, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς William Lithgow καὶ George Sandys, συνεχίστηκε μέχρι τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 17ου αἰώνα[54].

Ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν περίοδο οἱ ξένοι περιηγητὲς ποὺ ἐπισκέπτονται τὴν Κύπρο δὲν ἀναφέρουν πιὰ τὴ ζάχαρη ἀνάμεσα στὰ προϊόντα ποὺ συναντοῦν στὸ νησὶ καὶ ἀναφέρουν πὼς τὴ θέση της κατέλαβε τὸ βαμβάκι. Ὁ Δανὸς περιηγητὴς Cornelis van Bruyn, ποὺ ἦλθε στὴν Κύπρο τὸ 1683, ἀναφέρει πὼς ἐπισκέφτηκε τὴν Ἐπισκοπή, ἡ ὁποία ὅπως σημειώνει, βρίσκεται σὲ μιὰ θαυμάσια ἐπίπεδη πεδιάδα, ποὺ ποτίζεται ἀπὸ ἕνα ποταμὸ καὶ πὼς σ' αὐτή, ὅπως λέγεται, προηγουμένως καλλιεργόταν ἄφθονο ζαχαροκάλαμο, ἐνῶ τώρα αὐτὴ εἶναι φυτεμένη μὲ βαμβάκι. Ὁ ἴδιος περιηγητὴς ἐπισκέφτηκε ἐπίσης τὰ Κούκλια, ὅπου διαπίστωσε πὼς οὔτε καὶ ἐδῶ καλλιεργόταν πιὰ ζαχαροκάλαμο, ἀλλὰ μόνο ἄφθονο μετάξι καὶ βαμβάκι[55].

53. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σ. 189.

54. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σσ. 202, 203, 208.

55. Cornelis van Bruyn, edition by G. Cavalier, Paris, 1714, σσ. 378 - 388. C.D. Cobham, μν. ἔργ., σσ. 240 - 241.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΚΥΡΡΗΣ

Στὴν ἀνακοίνωση αὐτή, ἡ ὁποία λόγῳ τῆς ἔκτασής της παρουσιάζεται ἐδῶ σὲ περίληψη διερευνῶνται:

1. Οἱ διαδικασίες διαμορφώσεως τοῦ Ὀθωμανικοῦ καθεστῶτος ἀπὸ τὴν μέρα τῆς ἄφιξης τοῦ Ὀθωμανικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν Κύπρο στὶς 2 Ἰουνίου 1570 ὡς τὴν παράδοση τῆς Ἀμμοχώστου (Αὔγ. 1571) καὶ στὶς ἑπόμενες κρίσιμες 8 ἕως 10 δεκαετίες, μὲ τὴν συμμετοχὴ καὶ Κυπρίων ὅλων σχεδὸν τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

2. Ὁ ρόλος τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων καὶ ἐθνικῶν ὁμάδων τοῦ Κυπριακοῦ πληθυσμοῦ στὴν διαμόρφωση τοῦ νέου καθεστῶτος, οἱ μεταξύ τους ἀντιθέσεις καὶ διαφορετικὲς προσεγγίσεις: Οἱ κατώτερες τάξεις συνεργάσθηκαν μὲ τοὺς εἰσβολεῖς γιατὶ περίμεναν βελτίωση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τους, ἀλλὰ γρήγορα διαψεύσθηκαν οἱ προσδοκίες τους μεταξὺ ἄλλων καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἀρκετοὶ τῶν ἀνωτέρων τάξεων προσχώρησαν στοὺς κατακτητές, πρόλαβαν τὴν παρ' ὀλίγο λαϊκοποίηση τοῦ νέου καθεστῶτος καὶ συνέχισαν τοὺς καταπιεστικοὺς θεσμοὺς τοῦ Βενετικοῦ ὑπὸ Τουρκικὸ ἔνδυμα.

3. Ἡ διατήρηση σημαντικοῦ μέρους τῶν παλαιῶν φραγκικῶν ἡγετικῶν τάξεων εἴτε ἐξελληνισμένων εἴτε ἐξισλαμισμένων ἐπιφανειακά, λόγῳ τοῦ φιρμανίου τοῦ μεγάλου Βεζύρη Μεχμέτ Σοκόλοβιτς Πασᾶ (Ὀκτ. 1571), σὲ κρίσιμες θέσεις τοῦ νέου καθεστῶτος τόσο στὴν Ἑλληνικὴ ὅσο καὶ στὴν Ὀθωμανικὴ πτέρυγά του, ποὺ συνεργάζονται γιὰ κοινοὺς στόχους. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ καθιστᾶ τὸ νέο καθεστὼς ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις συνέχεια καὶ ἀντίγραφο τοῦ Βενετικοῦ, παρὰ τὶς διαφορές των.

4. Ἡ σημαντικὴ πολιτιστικὴ καὶ θεσμικὴ συνέχιση τῆς Φραγκοκρατίας γιὰ ἀρκετὸν καιρὸ παρὰ τὸν πολιτικοστατιωτικὸ τερματισμό της: οἱ ἐπανειλημμένες προσπάθειες τῶν παλαιῶν ἡγετικῶν τάξεων ποὺ ἐπέζησαν, νὰ ἐξεγείρουν τὸν πληθυσμὸ κατὰ τῶν Τούρκων σὲ συνεννόηση μὲ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δυτικὲς δυνάμεις ἕως τὸ 1669 - 70 καὶ ἡ ἀποτυχία τους περίπου χαρακτηρίζουν τὴν πρώτη ἑκατονταετία.

5. Ὁ ἐπιφανειακὸς ἐξισλαμισμὸς πολλῶν μαχίμων χριστιανικῶν δυνάμεων στὴν βόρεια κυρίως ὀροσειρὰ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστολὴ κάθε ἐξέγερσής τους καθὼς καὶ μέρους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ λόγῳ πενίας καὶ ἀδυναμίας καταβολῆς τῶν φόρων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐπηρέασε βαθιὰ τὴν ψυχολογία τῶν ὅλων τῶν ἐθνοτήτων καὶ κοινωνικῶν τάξεων, ὄντας ἄλλωστε χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν μεθοριακῶν χωρῶν (borderlands).

6. Τὸ ψυχικό, ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ δρᾶμα τῶν λινοβαμβάκων, ὁ διχασμὸς τῆς προσωπικότητάς τους, ποὺ κράτησε ὥς τὴν Ἀγγλοκρατία καὶ τὰ ἀποτελέσματά του στὴν διαμόρφωση τῆς διστακτικῆς, ὑπομονητικῆς καὶ ἀνεκτικῆς ψυχοσύνθεσης τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ, ποὺ μπορεῖ νὰ κατανοήσει ὅλες τὶς ἰδεολογίες χωρὶς φανατισμό, ἄν καὶ ὅταν κυριευθεῖ ἀπὸ φανατισμό, αὐτὸς εἶναι δυνατός.

7. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ὡς ἐποικισμοῦ μὲ καθαρὰ οἰκονομικοὺς στόχους (κάλυψη τοῦ δημογραφικοῦ κενοῦ, ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς οἰκονομίας), ὄχι ἐκτουρκιστικούς: αὐτὸς προκαθορίζει πολλὲς ἀπὸ τὶς πολιτικοκοινωνικὲς καὶ ἐθνολογικὲς ἐξελίξεις τῶν ἑπόμενων αἰώνων.

8. Ἡ διακύμανση σημαντικοῦ μέρους τοῦ μαχίμου κυρίως πληθυσμοῦ μεταξὺ Ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ Τουρκικοῦ Ἰσλὰμ ἀνάλογα πρὸς τὶς τοπικὲς καὶ διεθνεῖς πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἐξελίξεις καὶ προσδοκίες, καὶ ἡ πεποίθηση ἡγετικῶν τάξεων καὶ λαοῦ γιὰ τὴν προσωρινότητα τῆς Ὀθωμανικῆς κατοχῆς: ὅλα αὐτὰ ἐπιδροῦν στὴν ψυχοσύνθεση τῶν Κυπρίων, ὅπως χαρακτηρίσθηκε στὶς παραγράφους 5 καὶ 6.

9. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐθναρχικοῦ καὶ τοῦ δραγομανικοῦ θεσμοῦ ἀπὸ τὴν ἑπομένη τῆς κατοχῆς καὶ τὰ στάδια ἐξελίξεώς τους ἕως τὸ 1878 μὲ σταθμοὺς τὰ ἔτη 1641, 1670, 1754, 1809 καὶ 1821. Στενὴ συνεργασία ἀρχιεπισκόπου - ἐπισκόπων - κλήρου, μέσῳ τοῦ δραγομάνου πρὸς τὶς Τουρκικὲς ἀρχές, ποὺ περιλαμβάνουν καὶ ἀρκετοὺς Φράγκους ἐξωμότες καὶ ἐναλλαγὴ ἰσχύος καὶ γοήτρου μεταξὺ ἀρχιεπισκόπου καὶ δραγομάνου ἀνάλογα πρὸς τὴν προσωπικότητα τῶν δύο καὶ τὶς τοπικὲς συνθῆκες καὶ συγκυρίες. Οἱ τοπικοὶ παράγοντες τῆς Κύπρου ἐπηρεάζουν τὸν διορισμὸ τοῦ δραγομάνου ἀπὸ τὴν Πύλη, ἀλλὰ ὁ δραγομᾶνος διορίζεται ἀπὸ τὴν Πύλη ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ εἶναι ὑπεύθυνος πρὸς αὐτὴν γιὰ φορολογικά, διοικητικὰ καὶ ἄλλα συναφῆ θέματα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

10. Ἡ πορεία ἐθνικοθρησκευτικῆς ἀποκρυστάλλωσης κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα κ.ἑ., ἡ σταδιακὴ ἐνίσχυση τῶν ἑλληνορθοδόξων ἀξιῶν καὶ θεσμῶν παρὰ τὸν κυκεῶνα τῶν ἀρνητικῶν παραγόντων, καὶ ὁ ρόλος τοῦ διαφωτισμοῦ (μέσῳ κυρίως Βενετίας καὶ Μολδοβλαχίας), ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐπηρεάζονται ὅλες οἱ ἀντιμαχόμενες ὁμάδες καὶ φατρίες τοῦ ἑλληνοκυπριακοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ σημασία τῆς *Χρονολογικῆς Ἱστορίας* τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Κυπριανοῦ (Βενετία, 1788), καὶ ἄλλων ἐκδόσεων ἔργων τοῦ διαφωτισμοῦ ἀπὸ Κυπρίους γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῆς Κύπρου, μὲ τὴν ἵδρυση σχολείων, ἐκδόσεις στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸ 1878 κ.ἑ., καὶ ἄλλες ἐκφάνσεις πολιτιστικῆς προόδου.

11. Ἡ δοκιμασία τῶν ἡγετικῶν κυρίως τάξεων ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ κατὰ τὸν 18ο καὶ ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος λόγῳ τῆς δράσης τῶν Ἀγιάνηδων (νεόπλουτων Τούρκων τοπαρχῶν ποὺ διεκδικοῦν τὴν ἐξουσία, π.χ. ὁ Χατζῆ Μπακκῆ Ἀγᾶς) καὶ ἡ ἐνίσχυση τοῦ θεσμοῦ τοῦ δραγομάνου, εἶναι αἰτίες κινημάτων καὶ ἀναστατώσεων λόγῳ τῆς ἀνισορροπίας τῶν ἐθνολογικῶν, κοινωνικῶν καὶ κρατικῶν παραγόντων ποὺ προκαλοῦν.

12. Τὰ συνεχιζόμενα κινήματα τῶν Λινοβαμβάκων ὀξύνονται κατὰ τὰ μέσα καὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἀναλογίες πρὸς ἐκεῖνα τοῦ 16ου - 17ου αἰῶνος καὶ τὸ κίνημα τοῦ 1700 ὑπάρχουν, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ διαφορές.

13. Ὁ ρόλος τῆς Κύπρου καὶ τῶν Κυπρίων κατὰ τὸ 1821 καὶ οἱ δραματικές προσδοκίες γιὰ συμπερίληψη τῆς Κύπρου στὸ Ἑλληνικὸ κράτος (1825 - 1828): οἱ θυσίες Κυπρίων καὶ στὴν Κύπρο καὶ στὴν Ἑλλάδα μένουν χωρὶς ἀποτέλεσμα, καὶ μάταια οἱ Κύπριοι στέλλουν ἀντιπροσωπεία στὸν Καποδίστρια, ζητώντας τὴν Ἕνωση.

14. Χαρακτήρας τοῦ κινήματος τοῦ Ἰωαννικίου καὶ τοῦ Γκιαοὺρ Ἰμάμη (1833) καὶ μερικὴ ἢ ἐπιφανειακὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ ἕως τὴν Ἀγγλοκρατία λόγῳ περιορισμένης ἢ μηδαμινῆς ἐφαρμογῆς τῶν προνομίων καὶ μεταρρυθμίσεων τοῦ 19ου αἰῶνος. Τὸ κίνημα ἦταν κοινὴ ἐκδήλωση δυσαρεσκείας τῶν Ἑλλήνων, τῶν Λινοβαμβάκων καὶ τῶν Τουρκικῶν μαζῶν γιὰ τὶς συνθῆκες τοῦ τόπου, ἀλλὰ στὴν κορυφὴ καὶ στὸ βάθος ὑπέβοσκε ὁ ἑνωτικὸς πόθος τῶν Ἑλλήνων Κυπρίων καὶ τῶν Λινοβαμβάκων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οἱ πιὸ πάνω σκέψεις καὶ παρατηρήσεις στηρίζονται σὲ ἐκτεταμένη βιβλιογραφία τῆς ὁποίας τὸ πλεῖστο μέρος παρατίθεται στὴν μελέτη μου 'Symbiotic Elements in the History of the Two Communities of Cyprus [until 1878]', *Proceedings of the International Symposium on Political Geography*, Nicosia, 1976, σσ. 127 - 166 [= *Κυπριακός Λόγος*, VIII, 46 - 47, 'Ιαν. - 'Οκτ. 1976, σσ. 245 - 282]. Βλέπε ἐπίσης τὸ βιβλίο μου *Κύπρος, Τουρκία καὶ Ἑλληνισμός, Θεσμοί, Δομές, Σχέσεις, Προβλήματα*, (Μεσανατολικὴ Βιβλιοθήκη 'Αρ. 1), Λευκωσία, 1980, καὶ Κώστα Π. Κύρρη, 'Νέαι εἰδήσεις καὶ ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Κυπριανοῦ Θησέως, Νικολάου Θησέως καὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν Οἰκονόμου παπᾶ Σάββα', *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν*, XI (1981 - 1982), 427 - 481, τοῦ ἰδιου, 'Aspects of the Secretarial System at Work, I. The Secretarial Materials Surviving at the Archbishopric, Nicosia', *Ἐπετηρίς*, XI, (1981 - 82), 484 -486. Πρόσθες, *Ἡ ζωὴ στὴν Κύπρο τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Διαλέξεις Λαϊκοῦ Πανεπιστημίου 1, Ἔκδοση Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία, 1984, σσ. XVI + 359, τοὺς τόμους τῆς *Ἐπετηρίδος* τοῦ Κ.Ε.Ε., τῶν *Κυπριακῶν Σπουδῶν*, τοῦ *Κυπριακοῦ Λόγου* κ.ἄ. Κυπριακῶν περιοδικῶν μετὰ τὸ 1976, καθὼς καὶ βιβλία σχετικὰ ποὺ ἐξεδόθηκαν μεταγενέστερα καὶ δὲν χρησιμοποιήθηκαν στὴ μελέτη μου 'Symbiotic Elements', 1976 καὶ στὸ βιβλίο μου *Peaceful Co-Existence in Cyprus under British Rule (1878 - 1959) and after Independence: An Outline*, Nicosia, 1977.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟ ΒΑΤΙΚΑΝΟ (1639 - 1641)

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

1. Ταραχὴ στὴν ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Κύπρου

Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια (τὸ 1973) τὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν τῆς Λευκωσίας ἐξέδωσε συλλογὴ ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1625 - 1667, ποὺ εἶχα συγκεντρώσει στὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide[1]. Ἡ ἔκδοση ἐκείνη προκάλεσε εὐμενεῖς κρίσεις καὶ γόνιμη συζήτηση[2]. Ὁρισμένα ὅμως θέματα ποὺ ἔθιγα τότε, ὅπως π.χ. οἱ πρόξενοι στὴν Κύπρο τὸν 17ον αἰ., οἱ δραγομάνοι τοῦ νησιοῦ, ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο ἀρχιεπισκόπων, ἐπισκόπων κ.ἄ.,[3] νομίζω πὼς δὲν ὁλοκληρώθηκαν ὡς σήμερα, εἴτε γιατὶ εἶναι δύσκολα ἀπὸ τὴ φύση τους εἴτε γιατὶ ἀπαιτοῦν νέες ἀρχειακὲς ἔρευνες, πολυέξοδες καὶ πολυχρόνιες.

Στὴν προσπάθειά μου νὰ ταυτίσω πρόσωπα καὶ πράγματα ποὺ μοῦ προσέφερε τὸ παρθένο ὑλικὸ ἀντιμετώπιζα συχνὰ μία ἀπαγορευτικὴ ἁλυσίδα ἀπὸ ἀδυσώπητα ἐρωτήματα. Ἄλλα ἀπὸ αὐτὰ βρῆκαν τὴν ἀπάντησή τους, λίγο ἢ πολὺ ἱκανοποιητική· ἄλλα ἔμειναν ἐρωτηματικά, γιὰ νὰ μὲ βασανίζουν.

---

1. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Βατικανοῦ (1625 - 1667)*, Λευκωσία 1973, 4ο, σσ. XX+288.

2. Βλ. Ν.Β. Τωμαδάκη στὴ *Μνημοσύνη* 4 (1972-73), 303· C. Capizzi στὸ *Orientalia Christiana Periodica* 40 (1974), 213-214· H. Mihăescu στὴ *Revue des Études Sud - Est Européennes* 12 (1974), 604-605· Giorgio Fedalto στὰ *Studia Patavina* 21 (1974), 230· Irénée Doens στὸ *Irénikon* 48 (1975), 297-298· Elizabeth Zachariadou στὶς *Südost - Forschungen* 34 (1975), 439-441. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον προκαλοῦν τὰ ὅσα ἐπεσήμανε ὁ Κ.Π. Κύρρης, "Νέαι ἱστορικαὶ καὶ προσωπογραφικαὶ εἰδήσεις ἐξ ἄρτι ἐκδοθέντων κυπριακῶν ἐγγράφων. Ἐπίμετρον περὶ ἀρχιεπισκόπων Χριστοδούλου, Παρθενίου καὶ Νικηφόρου", *Κυπριακὸς Λόγος*, ἔτος 6ον, ἀρ. 31 (Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 1974), 47-49, ἀρ. 32 (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1974), 96-99, ἀρ. 33 (Μάιος - Ἰούνιος 1974), 178 - 183.

3. Πρβλ. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. XVII-XVIII.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μὲ καινούργια στοιχεῖα ἀπὸ ἔγγραφα ἀνέκδοτα, προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀρχεῖο τῆς Προπαγάνδας, θὰ ἐπιδιώξω ἐδῶ νὰ δώσω κάποια λύση σὲ μερικὰ μικροπροβλήματα ποὺ ἀπηχοῦν τὸν θόρυβο καὶ τὴν ταραχὴ τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ οἴκου τῆς Λευκωσίας. Πρόκειται γιὰ τὸν σκληρὸ ἀνταγωνισμὸ δύο ἱεραρχῶν, τοῦ Χριστοδούλου καὶ τοῦ Παρθενίου, ποὺ ὁ καθένας μὲ διαφορετικοὺς «συμμάχους» μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Κύπρο, καὶ μὲ διαφορετικὸ ἰδεολογικὸ ὁπλισμὸ προσπαθεῖ νὰ ἀναρριχηθεῖ στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς μεγαλονήσου.

Τὰ πρόσωπα δὲν εἶναι ἄγνωστα.

Ὁ ἕνας, ὁ Χριστόδουλος, περισσότερο γνωστός[4]· ὁ δεύτερος, ἐντελῶς ἄγνωστος ὡς τὴ δημοσίευση τῶν ἐγγράφων μας στὰ 1973[5]. Θὰ περιορισθῶ λοιπὸν στὰ νέα δεδομένα ποὺ ἔχω γιὰ τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα· ὑπενθυμίζω μόνο ὅτι ὁ Χριστόδουλος, φραγκοκυπριακῆς καταγωγῆς, χειροτονήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλεξανδρείας Κύριλλο Λούκαρι σὲ ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου τὸ 1606/1607· εἶχε στενοὺς συγγενικοὺς καὶ φιλικοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς μισο-εξελληνισμένους Βενετοὺς ἐμπόρους τοῦ νησιοῦ, διατηροῦσε ἐπικοινωνία καὶ ἀλληλογραφία μὲ δυτικοὺς ἡγεμόνες, ἰδιαίτερα μὲ τὴν παπικὴ αὐλή, ἐνῶ δὲν παρέλειπε νὰ στέλλει μοναχοὺς γιὰ «ζητεία» καὶ στὴ Μόσχα· κυβέρνησε, χωρὶς σφοδρὲς ταλαντεύσεις, τὸ σκάφος τῆς Ἐκκλησίας του ὡς τὴν ἄνοιξη τοῦ 1639[6].

Τότε ξέσπασε ἡ κρίση· πρωταγωνιστὴς ὁ μοναχὸς Παρθένιος, πρώην μαθητὴς τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως, ποὺ συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ δασκάλου του στὴ Ζάκυνθο, διώχτηκε ἀπὸ ἐκεῖ μὲ ἐνέργειες τῆς Προπαγάνδας πρὸς τὶς βενετικὲς ἀρχές, κατευθύνθηκε στὴν Κρήτη (βλ. λίγο πιὸ κάτω), ἀπὸ ὅπου πέρασε στὴν Κύπρο[7]. Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1639, τὸ ἀργότερο,

4. Βλ. τὴ βιβλιογραφία γι' αὐτὸν στοῦ Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 210. Βλ. καὶ τὴ νεώτερη μελέτη τοῦ Βενεδίκτου Ἐγγλεζάκη, "Ἀνέκδοτος σλαυονικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Χριστοδούλου Α' πρὸς τὸν τσάρον Μιχαὴλ Φεοντώροβιτς Ρωμανώφ", *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 41 (1977), 7 - 21. Βλ. ἐπίσης προαγγελία γιὰ σύνταξη μονογραφίας γιὰ τὸν Χριστόδουλο ἀπὸ τὸν Κ. Κύρρη (στὸν *Κυπριακὸ Λόγο*, ὅ.π., σ. 183).

5. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 71 ἀρ. ἐγγρ. 37, σ. 214 - 215, ὅπου συγκέντρωση πληροφοριῶν. Ρωσικὲς πηγὲς ἀνέφεραν κάποιον «ἀρχιεπίσκοπο τῆς μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Παρθένιο» (1642), ἀλλὰ δικαιολογημένα προκαλοῦσαν ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ταυτότητά του· βλ. Κώστα Π. Κύρρη, "Διάγραμμα ἱστορίας τῶν ρωσσοκυπριακῶν πολιτιστικῶν σχέσεων", ἀνάτ. ἀπὸ τὸ περιοδ. *Μόρφωσις* [τ. 26 (1970), ἀριθμ. 303 - 304, Αὔγ. - Σεπτέμβριος 1970, σσ. 15 - 17, 36], σ. 4. Τὰ ρωσικὰ ἔγγραφα ποὺ ἀναφέρονται στὸν Παρθένιο ἔγιναν εὐρύτερα γνωστὰ μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τῆς O.A. Belobrova, *Kiprskij Cikl v drevnerusskoj literature*. Leningrad 1972. Τὸ βιβλίο αὐτὸ τυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε (μετὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1972· βλ. Belobrova, *ὅ.π.*, σ. 112), ὅταν τὸ δικό μου εἶχε σχεδὸν στοιχειοθετηθεῖ στὴ Λευκωσία. Μοῦ στάθηκε ἀδύνατο νὰ τὸ χρησιμοποιήσω τότε. Τὸ χρησιμοποιῶ τώρα (βλ. πιὸ κάτω).

6. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 200 - 201, 208, 210, 218.

7. *Αὐτόθι*, σ. 71 ἔγγρ. 37, σ. 75 ἔγγρ. 39. Πρβλ. καὶ πιὸ κάτω.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μία ὁμάδα Κυπρίων τῆς ἄρχουσας τάξεως, δυσαρεστημένη ἀπὸ τὸν Χριστόδουλο, προσπάθησε νὰ τὸν ἐκθρονίσει, προσφέροντας στοὺς Τούρκους γύρο στὰ 1.000 ρεάλια. Ὁ Γέρων Χριστόδουλος προθυμοποιήθηκε, μιὰ ποὺ δὲν εἶχε νὰ δώσει κι' αὐτὸς χρήματα, νὰ παραιτηθεῖ ὑπὲρ τοῦ διεκδικητῆ τοῦ θρόνου του· κανένας ὅμως ἀνταπαιτητὴς δὲν ἐμφανίσθηκε[8]. Κατὰ τὸν Ἰούλιο - Αὔγουστο τοῦ 1639 πρέπει μᾶλλον νὰ συντελέστηκε ἡ ἤρεμη ἀπομάκρυνση τοῦ φιλοκαθολικοῦ Χριστοδούλου καὶ ἡ ἀνάδειξη τοῦ διαδόχου του «καλβινίζοντος» Παρθενίου, χάρη στὴ χρηματικὴ ὑποστήριξη τῶν δυσαρεστημένων Κυπρίων[9]. Σὲ λίγο διάστημα, μέσα στὸν χειμώνα τοῦ 1639 - 1640, οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ μετεστράφησαν ἐναντίον τοῦ Παρθενίου· συνέβη μάλιστα στὶς 9 Μαρτίου 1640 ὁ νέος ἀρχιεπίσκοπος, ἀπὸ φόβο γιὰ τὴ ζωή του, νὰ ἐξαφανισθεῖ ἀπὸ τὴ Λευκωσία[10]. Τελικά, στὶς 20 Αὐγούστου 1640 θὰ ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴν Κύπρο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου θὰ φρόντιζε γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ συνηθισμένου βερατίου ποὺ θὰ κατοχύρωνε ἀπὸ τουρκικῆς πλευρᾶς τὴν ἐκλογή του[11]. Εἶναι μᾶλλον πιθανὸ ὅτι ὁ Παρθένιος δὲν ἐπέστρεψε στὴν Κύπρο, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ ἀμέσως παρακάτω.

Μέσα λοιπὸν σὲ 16 μῆνες (Ἀπρίλιος 1639 - Αὔγουστος 1640) συνταραχτικὰ γεγονότα παρατηροῦνται στὴν κορυφὴ τῆς μικρῆς κοινωνίας τῆς Λευκωσίας[12]. Στὰ πρόσωπα τῶν δύο ἀρχιερέων ἔχομε τὴ σύγκρουση δύο ἀντίθετων ἰδεολογιῶν, τῆς παραδοσιακῆς (τουλάχιστο ἀπὸ τὸ 1439, μὲ τὴ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας) φιλοκαθολικῆς ἢ «συντηρητικῆς» καὶ τῆς νεωτερίζουσας φιλοπροτεσταντικῆς (μὲ τὸν Θεόφ. Κορυδαλέα καὶ τὸν κύκλο τοῦ Κ. Λουκάρεως). Ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίθεση στὴν καρδιὰ τῆς Ὀρθοδοξίας, τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀνάμεσα σὲ Καθολικοὺς καὶ Προτεστάντες, μὲ ἀποκορύφωμα, τὴν ἴδια ἐποχή, τὸν στραγγαλισμὸ τοῦ Λουκάρεως (1638)[13], βρίσκει τὸν ἀντίκτυπό της, σὲ μορφὴ βέβαια «μινιατούρας», καὶ στὴν περιφέρεια, στὴν Κύπρο.

Οἱ ξηρὲς ὅμως καὶ σχηματικὲς διακρίσεις, γιὰ νὰ μὴ καταντοῦν ἐπι-

---

8. *Αὐτόθι*, σ. 81 ἔγγρ. 44 (τῆς 20.IV.1639).

9. *Αὐτόθι*, σ. 85 - 86 ἔγγρ. 47, σ. 91 ἔγγρ. 50, σ. 218, 219.

10. *Αὐτόθι*, σ. 91 ἔγγρ. 50 τῆς 15.III.1640.

11. *Αὐτόθι*, σ. 95 ἔγγρ. 54, σ. 220.

12. Ὁ πληθυσμὸς τῆς κυπριακῆς πρωτεύουσας τότε δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 3.000 ψυχές, δηλ. 1.500 Τοῦρκοι, 1.300 Ἕλληνες καὶ 200 Ἀρμένιοι: *Αὐτόθι*, σ. 116-117 ἔγγρ. 72 (Νοέμβριος 1647), σ. 230.

13. Βλ. Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 447 - 466. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, "Ὁ Κύριλλος Λούκαρις καὶ ἡ Καθολικὴ Προπαγάνδα τῆς Ρώμης (1622 - 1638)", *Κρητολογία*, τεῦχ. 4 (Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1977), 49-56.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κίνδυνες, πρέπει νὰ χρωματίζονται μὲ τὶς τοπικὲς ἀποχρώσεις. Ἰδιαίτερα στὴν Κύπρο, ἡ διαμόρφωση κοινωνικῶν ὁμάδων, τῆς «κλίκας»[14], κατὰ τὸν 17ο αἰ., παίζει ρόλο ἀποφασιστικὸ καὶ στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Ὅλοι ἑπομένως οἱ παράγοντες, καὶ οἱ ἰδεολογικοὶ καὶ οἱ κοινωνικοὶ μὲ πολιτικὲς προεκτάσεις ἀκόμη, πρέπει νὰ συνδυασθοῦν γιὰ νὰ ἑρμηνευθεῖ τὸ πέρασμα τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸν Χριστόδουλο στὸν Παρθένιο.

Θὰ ἐπιμείνω στὸν δεύτερο πρὶν ἀναφερθῶ στὸν πρῶτο. Ἂς δοῦμε λοιπὸν τὰ γεγονότα πῶς διαμορφώθηκαν καὶ πῶς μποροῦμε νὰ τὰ ἑρμηνεύσομε.

2. *Ὁ Παρθένιος πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή του στὴν Κύπρο*

Ὁ μοναχὸς Παρθένιος, ἄγνωστος ἀπὸ ἄλλες πηγές, εἶναι τὸ «κόκκινο πανὶ» τῆς Καθολικῆς Προπαγάνδας, ἡ ὁποία ἔχει ἁπλώσει γύρο του ἕνα πυκνὸ ἱστὸ ἀράχνης· τὸν παρακολουθεῖ σὲ κάθε του μετακίνηση, γνωρίζει τὶς ἰδέες του, ἐνημερώνεται ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους πληροφοριοδότες της γιὰ τὰ σχέδιά του καὶ γιὰ τὸ ἑπόμενο βῆμα του.

Ἔτσι τὸν Μάρτιο τοῦ 1637 ἡ Προπαγάνδα μὲ παραστάσεις της πρὸς τὶς βενετικὲς ἀρχὲς πετυχαίνει μᾶλλον τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Παρθενίου ἀπὸ τὴ Βενετία, γιὰ νὰ μὴ μολυνθοῦν οἱ ἐκεῖ Ἕλληνες ἀπὸ τὶς «αἱρέσεις» τοῦ διδασκάλου του Θεοφίλου Κορυδαλέως[15]. Τὸ ἑπόμενο ἔτος (στὶς 30.1.1638) φροντίζει πάλι «διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ» νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο ὁ μαθητὴς τοῦ *"Scordialò"*[16]. Λίγους μῆνες ἀργότερα, κατὰ τὸν Ἰούλιο ἢ ἀρχὲς Αὐγούστου τοῦ 1638, ὁ Παρθένιος ἀποβιβάστηκε στὸν Χάνδακα τῆς Κρήτης, ὅπου ὅμως κάτω ἀπὸ τὴν πίεση καὶ τὴ στενὴ παρακολούθηση τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου τοῦ νησιοῦ, μὲ τὴ μεσολάβηση καὶ ὀρθόδοξου ἱερέα - ἱερομόναχου (βλ. πιὸ

14. Βλ. Costas P. Kyrris, "L' importance sociale de la conversion à l' Islam (volontaire ou non) d' une section des classes dirigeantes de Chypre pendant les premiers siècles de l' occupation turque (1570-fin du XVIIe siècle)", *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, τ. 3, Sofia 1969, σ. 437-462. Πρβλ. Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 217.

15. Γιὰ τὴν παρουσία καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Κορυδαλέως στὴ Βενετία (1608-1609, 1634) καὶ στὴ Ζάκυνθο (1621, 1622, 1623, 1628-1634) βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 391-392. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του βλ. Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l' enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l' oeuvre de Théophile Corydalée (1570 - 1646)*, β' ἔκδοση, Thessalonique 1967, σ. 87-94, 211-216, 219 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 179-187.

16. Βλ. Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 214-215, ὅπου καὶ ἔκδοση τῶν ἀποφάσεων τῆς Προπαγάνδας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κάτω), ἀπέφυγε ἀντικαθολικὰ κηρύγματα· καταδίκασε μάλιστα (;), μπροστὰ σὲ πολλούς, τὶς ἀπόψεις τοῦ Κ. Λουκάρεως[17]. Δὲν ἔμεινε πολὺ καιρὸ στὴν Κρήτη· βρῆκε πλοῖο καὶ ἔφυγε γιὰ τὴν Κύπρο, μὲ σκοπὸ νὰ καταλάβει τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο (!) τοῦ νησιοῦ.

Ἀξίζει νὰ παραθέσω τὸ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Luigi (Alvise) Mocenigo πρὸς τὸν καρδινάλιο - πρόεδρο τῆς Προπαγάνδας[18], μὲ ἡμερομηνία 12 Αὐγούστου 1638:

"Il gieromonaco predicante Partenio è venuto dal Zante in questo Regno. Io subito avertito l'ho fatto ben osservare, anzi ho ordinato ad altro prete greco pur gieromonaco confidente [19], che lo instruisse del modo di qui governarsi, e cosi s' è astenuto di ricercar facoltà di predicare; et ha parlato molto a proposito ne' congressi, anzi ha condannato del patriarca Cirillo le opinioni alla presenza di molti, fra quali si sono ritrovati Monsignor Arciuescovo d' Edessa [20] e Monsignor di S. Irene [21].

17. Ἴσως πρόκειται γιὰ ὑπερβολή· δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἀληθινὴ ἡ πληροφορία. Ὅπως γνωρίζομε, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Κ. Λουκάρεως (27.6./7.7., 1638) ἀκολούθησε σκληρὸς διωγμὸς τοῦ προστατευόμενου καὶ φίλου τοῦ πατριάρχη Θ. Κορυδαλέως καὶ τῶν μαθητῶν του. Μόνο μετὰ ἀπὸ ἕνα χρόνο, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1639, θὰ ἀποκατασταθεῖ, γιὰ λίγο ὅμως, ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος· βλ. Tsourkas, *Les débuts*, σ. 68. - Γριτσοπούλου, *ὅ.π.*, σ. 166-167. Ὁ Παρθένιος λοιπὸν στὴν Κρήτη, τὸ κρίσιμο καλοκαίρι τοῦ 1638, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τοῦ νησιοῦ, ἴσως ὑποκρίθηκε τὴν ἀποκήρυξη τῶν ἰδεῶν τοῦ Λουκάρεως.

18. Ἡ προσφώνηση πρὸς τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς (Eminentissimo e Reverendissimo Signor mio Padron Colendissimo) πείθει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν καρδινάλιο - πρόεδρο τῆς Προπαγάνδας καὶ ὄχι γιὰ τὸν γραμματέα· πρόεδρος τῆς Propaganda Fide, τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἦταν ὁ καρδινάλιος Antonio Barberini iun. (1632-1671)· βλ. N. Kowalsky - J. Metzler, *Inventory of the Historical Archives of the Sacred Congregation for the Evangelization of Peoples or "de Propaganda Fide"*. New enlarged edition, Rome 1983, σ. 102.

19. Δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του· ὑποθέτω ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἱερομόναχο Ἀθανάσιο Γαβαλᾶ. Σὲ μεταγενέστερη ἐπιστολὴ τοῦ Mocenigo, ἀπὸ Χάνδακα, 27.V.1639, πρὸς τὸν καρδινάλιο - πρόεδρο τῆς Προπαγάνδας, σημειώνεται ὅτι «τελευταῖα» εἶχε πεθάνει ὁ "geromonaco Athanasio Gavala, *huomo di prava intentione*". Ὁ τελευταῖος αὐτὸς χαρακτηρισμὸς εἶναι ἐνδεικτικὸς γιὰ τὶς καλὲς σχέσεις καὶ τὴ «συνεργασία» τοῦ Γαβαλᾶ μὲ τὸν λατίνο ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κρήτης. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Mocenigo βρίσκεται στὸ APF-SOCG, τ. 161, φ. 219^{r} (στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ἀνακοινώνεται καὶ ὁ πρόσφατος θάνατος τοῦ γέροντος Μελετίου Βλαστοῦ). Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀθανάσιος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλη πηγὴ καὶ ὡς ἐπιγραμματοποιὸς πρὸς τιμὴν τοῦ δούκα τῆς Κρήτης Giovanni Battista Grimani· βλ. Π.Δ. Μαστροδημήτρη, "Ἐπιγράμματα ἱερέων τοῦ Χάνδακος εἰς ἔπαινον τοῦ δούκα τῆς Κρήτης Giovanni - Battista Grimani (1636)", *Κρητικὰ Χρονικὰ* 23 (1971), 373, 386 (ἀρ. 20) [= τοῦ ἴδιου, *Ἕλληνες λόγιοι (ιε' -ιθ' αἰῶνες). Μελέτες καὶ κείμενα*, τ. 1, Ἀθήνα 1979, σ. 108, 111 σημ. 1 (νέες προσθῆκες), 121].

20. Τιτουλάριος ἐπίσκοπος Ἐδέσσης (Μεσοποταμίας) εἶναι ὁ Lilius Livius (1625-1643), καταγόμενος ἀπὸ τὴ Νάξο, ὁ ὁποῖος διετέλεσε καὶ βικάριος τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης. Πέθανε στὸν Χάνδακα τὴν 22 Ἰουνίου 1643· βλ. Patritii Gauchat, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, τ. 4, Monasterii 1935, σ. 180 καὶ σημ. 1 (Edessen.).

21. Πρόκειται γιὰ τὸν Χιώτη Ἀνδρέα Σοφιανό, λατίνο ἐπίσκοπο Σαντορίνης στὰ χρόνια 1630 - 1642· βλ. Gauchat, *ὅ.π.*, σ. 304.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Doppo breve tempo s' è imbarcato per andar in Cipro, dove pari aspiri ad haver titolo e carico d' Arcivescovo. Onde restiamo qui cosi assicurati da travagli di simil persona" [22].

Τὸ στοιχεῖο ποὺ ἀξίζει νὰ ὑπογραμμισθεῖ σχετικὰ μὲ τὸν Παρθένιο εἶναι ἡ κοινοποίηση τῶν προθέσεών του: πηγαίνει στὴν Κύπρο ὄχι γιὰ ἕνα ἁπλὸ ταξίδι οὔτε γιὰ νὰ κάμει κηρύγματα ἐκεῖ· σκοπός του ἀποκλειστικὸς εἶναι νὰ καταλάβει τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τοῦ νησιοῦ (!). Προκαλεῖ πραγματικὰ ἔκπληξη στὸν σημερινὸ ἐρευνητὴ ἡ βεβαιότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐπιδίωξη τοῦ Παρθενίου στὴν Κύπρο, πολὺ πρὶν φτάσει ἐκεῖ[23]. Σὰν νὰ ἔχει νὰ ἐκτελέσει ἕνα πρόγραμμα μὲ σταθερές προοπτικές. Μήπως εἶχεν ἤδη ἔλθει σὲ προσυνεννόηση μὲ τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Χριστοδούλου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ εἶχε δεχθεῖ σχετικὴ πρόσκληση; Καὶ γιατί αὐτὸς καὶ ὄχι ἄλλος μέσα ἀπὸ τὴν Κύπρο; Ἦταν λοιπὸν τόσο ἰσχυρὴ ἡ προσωπικότητα τοῦ Παρθενίου καὶ ἡ πνευματικὴ ἀκτινοβολία ποὺ ἀσκοῦσε ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ὡς τὴν Κρήτη καὶ ὡς τὴν Κύπρο; Μήπως πάλι εἶχε συγγενεῖς [πρβλ. πιὸ κάτω γιὰ τὸν ἀδελφό του ποὺ πεθαίνει στὴν Κύπρο καὶ θάβεται ἐκεῖ σὲ οἰκογενειακό (;) τάφο] καὶ ἱκανοὺς φίλους ποὺ ἐνεργοῦσαν γιὰ χάρη του πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή του στὸ νησί;

Ὅλα αὐτὰ εἶναι, νομίζω, ἐρωτηματικὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἁπλὴ λογικὴ ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων: πῶς δηλ. ἕνας ἄγνωστος (γιὰ μᾶς - τουλάχιστο - σήμερα) φιλοπροτεστάντης μοναχός, ἀπὸ τὸν μαθητικὸ κύκλο τοῦ Κορυδαλέως, καταδιωκόμενος ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Προπαγάνδα καὶ ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχές, ἀποφασίζει νὰ πάει στὴν τουρκοκρατούμενη Κύπρο μὲ σκοπὸ - ποὺ φαίνεται μάλιστα νὰ μὴ τὸν κρύβει - τὴν ἐκδίωξη τοῦ Χριστοδούλου καὶ τὴν κατάληψη τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου. Καὶ φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ ὑποτιθέμενα σχέδια καὶ «λόγια». Ὁ Παρθένιος, ὅπως εἴδαμε, πέτυχε αὐτὸ ποὺ ἤθελε· ἔγινε πράγματι ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου.

Δὲν μπορῶ νὰ δώσω ἀπάντηση στὰ παραπάνω ἐρωτήματα, γιατὶ μοῦ λείπουν οἱ σχετικὲς μαρτυρίες. Ὀφείλω ὡστόσο νὰ παρατηρήσω ὅτι γιὰ νὰ ἑρμηνευθεῖ ἕνα ἱστορικὸ γεγονός, ὅπως εἶναι ἡ ἀλλαγὴ στὴν κορυφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας τῆς Κύπρου, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ληφθοῦν ὑπόψη παράγοντες, συγκυρίες καταστάσεων, ὀργάνωση προφανῶς συνωμοτική. Δὲν ἔχομε μιὰ «φυσιολογικὴ» ἀλλαγή, ἀλλὰ μιὰ «πραξικοπηματι-

22. Βλ. APF - SOCG, τ. 161, φ. 208[r] πρβλ. αὐτόθι, φ. 219[r] (βλ. σημ. 19), ὅπου ὁ Mocenigo, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἀναφέρει ὅτι "passò già in Cipro il monaco Partenio; né di lui ho saputo cosa alcuna doppo lo scritto a Vostra Eminenza". Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Mocenigo, τῆς 12.VIII.1638, πρβλ. ὅσα ἄλλοτε εἶχα ὑποθέσει (Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 216).

23. Πρβλ. σχετικὲς μαρτυρίες στοῦ Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 71, 75.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κὴ» ἐνέργεια, ἀναμφισβήτητα ὀργανωμένη, ἔστω καὶ στοιχειωδῶς, ἐκ τῶν προτέρων, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναδύθηκε μὲ ρόλο πρωταγωνιστῆ ὁ Παρθένιος, ἕνα πρόσωπο δυναμικό, τοῦ ὁποίου ἡ γοητεία διατηρεῖται καὶ σήμερα, ἀφοῦ δὲν βρήκαμε ἀκόμη ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ταυτότητάς του.

Ἀπὸ ἔμμεσες μόνο διαβεβαιώσεις προκύπτει τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν κηρυγμάτων του. Κατὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς Προπαγάνδας, ὁ Παρθένιος ὑποστήριζε τὴ θνησιμότητα τῆς ψυχῆς[24], δὲν δεχόταν τὴ χρησιμοποίηση τῶν θρησκευτικῶν ἀγαλμάτων ἢ εἰκόνων (figure di rilievo) καὶ ἀπέρριπτε τὴ μετουσίωση τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ σὲ αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Διεκήρυσσε ἐξ ἄλλου τὶς γνωστὲς διαφορὲς ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν[25].

3. Οἱ δύσκολες ἡμέρες τοῦ Χριστοδούλου, ἡ ἀποκατάστασή του καὶ οἱ ὑποστηρικτές του

Ὅσο καὶ ἂν μᾶς παραδόθηκαν ἐλλιπῆ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Παρθενίου, ἡ ἀντίθεση τοῦ «νεωτεριστῆ» μοναχοῦ μὲ τὸν καθιερωμένο ἀπὸ χρόνια φιλοκαθολικὸ ἀρχιεπίσκοπο παρουσιάζεται μέσα σὲ συνθῆκες ἀξιοπρόσεκτες. Ὁ Χριστόδουλος, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, φαίνεται σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς ἰσχυρότερες μορφὲς τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰ. Εἶναι ἀνεψιὸς τοῦ λατίνου Βενετοῦ ἢ ὀρθότερα φραγκολεβαντίνου ἐμπόρου τῆς Ἀμμοχώστου Francesco Locatelli· ἐξάδελφος τοῦ πρώτου, μετὰ τὸ 1571, λατίνου ἐπισκόπου τῆς Πάφου Pietro Vespa (1629 - 1648;)· ἐξάδελφος ἐπίσης τοῦ (λατίνου) γαμβροῦ τοῦ πασᾶ τῆς Κύπρου· ἀρχηγὸς μᾶλλον τῆς κλίκας τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς Κύπρου[26].

Τὰ θεμέλια τῆς δυνάμεώς του διαβρώθηκαν προφανῶς ἀπὸ τὴ μακρόχρονη ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἔχομε δηλ. μιὰ κλασικὴ περίπτωση φθορᾶς τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἐξαιτίας τῆς προβολῆς τοῦ ἴδιου πάντα προσώπου στὴν ἀνώτατη βαθμίδα τῆς διοικήσεως.

Τὰ πρῶτα συμπτώματα τῆς ἀποδυναμώσεως τοῦ Χριστοδούλου τὰ πληροφορούμεθα ἀπὸ ἔγγραφο τῆς 20.IV.1639 (πρβλ. πιὸ πάνω, σημ. 8). Φυσικὰ ἡ διαπίστωση αὐτὴ συνδυάζεται μὲ τὴν παρουσία στὴν Κύπρο τοῦ Παρθενίου, κατὰ τὸ δεύτερο ἑξάμηνο τοῦ 1638 ἢ τὸ ἀργότερο μέσα στὸ πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1639.

---

24. *Αὐτόθι*, σ. 71, 75. Πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ ἀντίληψη τῶν νεο-αριστοτελιστῶν, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὸ σῶμα· εἶναι ἑπομένως θνητὴ κι' αὐτή, ὅπως τὸ σῶμα· βλ. Tsourkas, *Les débuts*, σ. 190.

25. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 91, 219, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ «μετουσίωση».

26. *Αὐτόθι*, σ. 22-23, 200 - 201, 217.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τὸ ἰσχυρὸ πλέγμα τοῦ «κατεστημένου», ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, δὲν ἔσωσε τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τοῦ Χριστοδούλου. Μὲ ἔκπληξη, ὡστόσο, παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ἡττημένος δὲν ὁδηγεῖται σὲ πλήρη συντριβή. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ μετριοπαθὴς ἀλλὰ καὶ ἀδύναμος ἀπὸ τὰ γερατειὰ Χριστόδουλος, παρέδωσε, μᾶλλον τὸν Ἰούλιο - Αὔγουστο τοῦ 1639, τὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου στὸν δυναμικὸ Παρθένιο ὕστερα ἀπὸ κάποια συμφωνία καὶ μέσα σὲ ὁμαλὲς συνθῆκες· ὁ Γέρων δηλ. Χριστόδουλος, ποὺ λέγεται ὅτι ἀρνήθηκε καὶ εὐνοϊκὴ ὑπὲρ αὐτοῦ τουρκικὴ παρέμβαση, ἀποσύρθηκε ἤρεμα σὲ μοναστήρι, ἐξασφαλίζοντας, μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ Παρθενίου, οἰκονομικὴ ἄνεση, χάρη στὰ εἰσοδήματα ἀπὸ μερικὰ χωριά[27].

Ἀλλὰ ἡ «ἀπομόνωση» τοῦ Χριστοδούλου δὲν ὑπῆρξε καὶ τόσο ἀποφασιστικὴ ἢ ὁλοκληρωτική. Σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση συνέβαλε καὶ ἡ μεταστροφὴ τῶν προστατῶν τοῦ Παρθενίου. Ὅπως εἴδαμε πιὸ πάνω, στὶς 9 Μαρτίου 1640 ὁ νέος ἀρχιεπίσκοπος, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν διαμαρτυριῶν εἰς βάρος του, ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τὴ Λευκωσία· ἄλλοι πιστεύουν ὅτι κρύφτηκε στὴν ὕπαιθρο, ἄλλοι ὅτι ἔφυγε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη[28]. Ἡ τελευταία φήμη θὰ ἀποδειχθεῖ ἀνυπόστατη.

Τὸ κενὸ ἐξουσίας ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ Παρθενίου καλύφθηκε σχεδὸν ἀμέσως, μὲ τὴν ἀποκατάσταση στὸν θρόνο τοῦ Χριστοδούλου. Ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἀρχιεπισκοπὴ πρέπει νὰ συντελέστηκε μετὰ τὴν 15 Μαρτίου 1640[29] καὶ σίγουρα πρὶν ἀπὸ τὴν 1 Ἀπριλίου 1640, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἔγγραφο ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ δημοσιεύεται πιὸ κάτω. Ὁ Παρθένιος δηλ. ἔμεινε στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Κύπρου περίπου ἑπτὰ μῆνες, ἀπὸ τὸν Αὔγουστο / Σεπτέμβριο τοῦ 1639 ὡς τὶς ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ 1640.

Τὸ ἀνέκδοτο ἔγγραφο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι ἐπιστολὴ τοῦ Χριστοδούλου πρὸς τοὺς καρδιναλίους - μέλη τῆς Ἱερᾶς Ὀργανώσεως τῆς Καθολικῆς Προπαγάνδας· γράφτηκε στὴ Λευκωσία τὴ Μεγάλη Τετάρτη τοῦ 1640, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὴν 1 Ἀπριλίου τοῦ ἔτους αὐτοῦ[30]. Γραφέας (ἴσως καὶ συντάκτης, ὡς ἕνα σημεῖο) τῆς ἐπιστολῆς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ φιλοκαθολικὸς Κύπριος γιατρός, ἀπόφοιτος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, Πέτρος Φλάτρος, ἔμπιστος τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ γνωστὸς ἀ-

27. *Αὐτόθι*, σ. 85 - 86, 87, 217, 218.

28. *Αὐτόθι*, σ. 91, 92.

29. *Αὐτόθι*, σ. 90 - 91 ἔγγρ. ἀρ. 50, ὅπου ἀναφέρονται φῆμες γιὰ τὴν ἐπικείμενη ἀποκατάσταση τοῦ Χριστοδούλου.

30. Γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ μήνα καὶ τῆς ἡμέρας βλ. A. Cappelli, *Cronologia, Cronografia e Calendario Perpetuo*, β' ἔκδ., Milano 1930 (ristampa anastatica 1960), σ. 106· V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 317.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πὸ τοὺς δεσμούς του μὲ τοὺς μισσιοναρίους[31]. Μόνο ἡ ὑπογραφὴ στὰ ἑλληνικὰ *(† Ὁ Κύπρου Χριστόδουλος)* μὲ κόκκινο μελάνι εἶναι αὐτόγραφη· πρωτότυπη ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ σφραγίδα κάτω καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ὑπογραφή. Τὸ περιεχόμενο εἶναι σύντομο. Πρὶν τὸ σχολιάσω, θεωρῶ καλὸ νὰ τὸ παραθέσω ὁλόκληρο. Τὸ ἔγγραφο βρίσκεται στὸ APF - SOCG, τ. 165 (1641), φ. 209^{r}. Μοῦ τὸ ὑπέδειξε ὁ ἀγαπητὸς φίλος κ. Νικόλαος Κρουσουλούδης, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμά.

Λευκωσία, 1 Ἀπριλίου (Μεγάλη Τετάρτη) 1640

|Eminentissimi miei S.S(igno)ri et Padroni Colendissimi,

|Il Padre m(olto) r(everendo) Giovanni Battista da Todi[32] harrà fatta palese presso quella | santissima sedia la certezza del mio pensiere, et sottoscrittione fatta da me | ne' dogmi Romani, anzi uetustissimi Greci, circa' quali la moderna Chie- | sa Orientale discorda.

Tralasciai l' altr' anno lo stendere l' animo in | carta, et rispondere all' Eminentissime S. Signorie loro; lo raccommandai ben sì | alla fedelissima memoria d' esso Padre; caggione del mio timore furon | parrecchi emoli, gli quali sino alla priuatione del mio throno per- | seguironmi, * elegendosi l' *antiepiscopo*[33]. Comunque sijne, questa | mia pouertà stimerò per douitia, auolto nel charitateuole grembo | del Pontefice Beatissimo, dal quale chiedo sossidio et benedittione, asso- | lutione d' ogni mia colpa, et confermatione della mia dignità, et se | non appo la Chiesa di Cipro, < ch'hormai se n'è incallita nel morbo > , | presso Dio onnipotente.

Con ginocchi chini riuerisco S. Santità Beatissima; | alle S. Signorie loro Eminentissime bascio humilmente le santissime mani.

|In Cipro, Nicosia, nel Mercordi Santo, del 1640. *[34]

| Alle S. Signorie loro Eminentissime

| † ὁ κύπρου Χρϊ(στό)δουλος

(Τ.Σ.)

31. Ἡ διαπίστωση γιὰ τὴν ἐνέργεια τοῦ Χριστοδούλου, μὲ βοηθὸ τὸν Φλάτρο, προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Giovanni Battista da Todi, μὲ ἡμερομηνία 20.VIII.1640: "et ultimamente li mesi passati ha fatto (ὁ Χριστόδουλος) scrivere una littera in italiano ad un suo confidente e nostro figlio spirituale (adottorato in Padova), nella quale dimanda alla Sua Santità et alla Sacra Congregazione beneditione, assolutione e confirmatione della sua degnita; la qual littera mi diede (e tengo appresso di me) con pensiero che io dovessi passare in Roma...": Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 95. Γιὰ τὸν φιλοκαθολικὸ Φλάτρο βλ. *αὐτόθι*, σ. 216, 221, 225, 235, 237, 240.

32. Γιὰ τὴ δραστηριότητά του στὴν Κύπρο, ἀπὸ τὸ 1636/1637 ὡς τὸ 1666 ποὺ πεθαίνει, καθὼς καὶ γιὰ τὶς φιλικὲς σχέσεις του μὲ τοὺς ἀρχιερεῖς τοῦ νησιοῦ βλ. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 211, 212, 213, 216 καὶ passim.

33. Γιὰ τὸν ὅρο (ἀντεπίσκοπος) βλ. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 1, Ἀθῆναι 1964, σ. 616. Πρβλ. καὶ J.F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1976, σ. 47 (antiepiscopus).

34. Στὸ ἀριστερὸ περιθώριο τοῦ ἐγγράφου, ἀπέναντι ἀπὸ τοὺς στίχους ποὺ περικλείονται ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀστερίσκους, πρόσθεσε ἄλλο χέρι τὴν ἐπεξήγηση: vuol dir quel Parthenio heretico, che la Sacra Congregatione procurò che fosse cacciato da Zante, come fu hora e incertamente per leuar il cattolico arciuescovo Christodolo.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

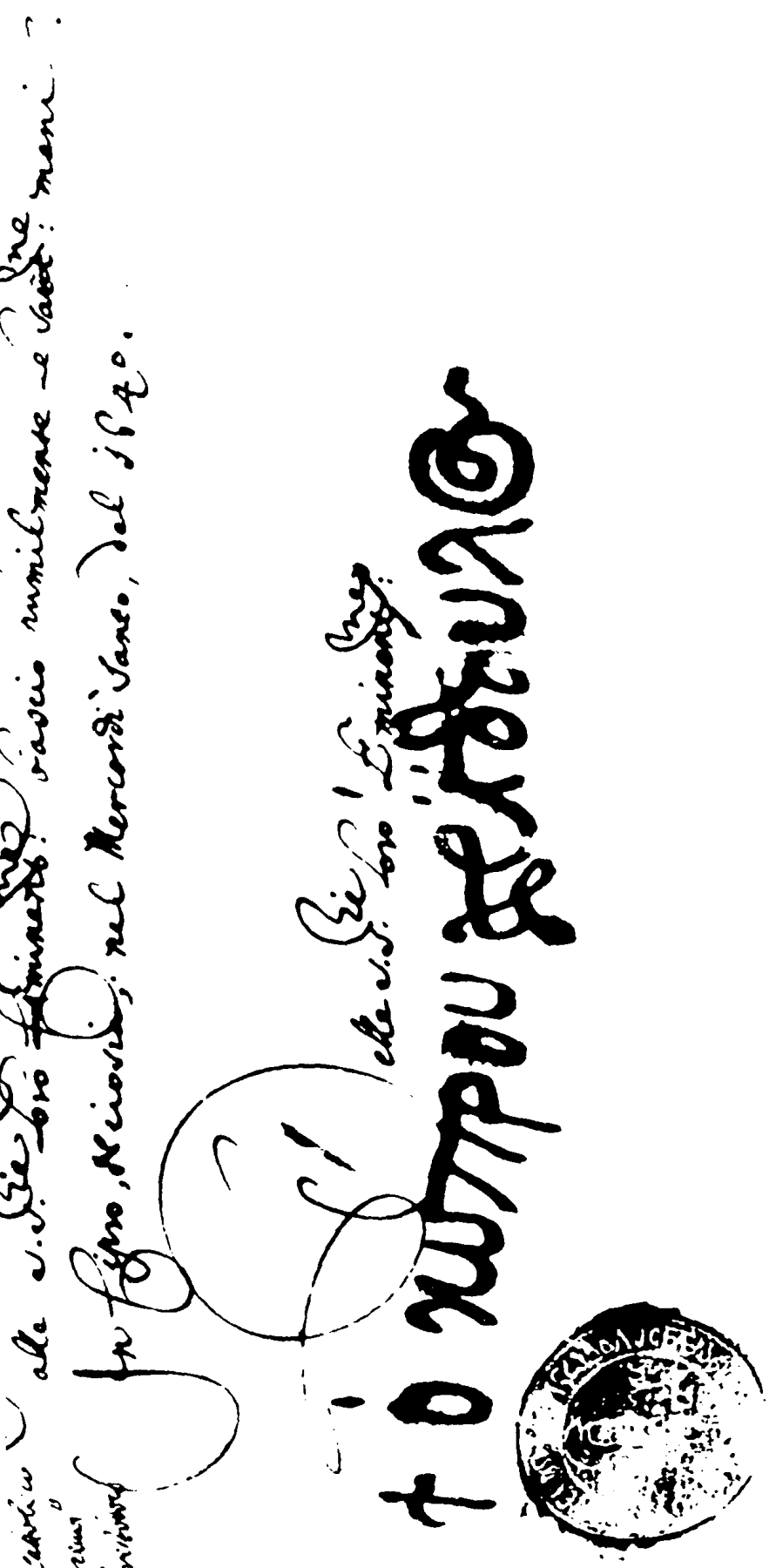

Τὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου τῆς 1. IV. 1640 μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Χριστοδούλου καὶ τὴ σφραγίδα του
(APF - SOCG, τ. 165, φ. 209r)

Ἡ σφραγίδα παριστάνει στὸ ἐσωτερικὸ τὴν Παναγία βρεφοκρατούσα· κυκλικὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ διαβάσει: † ΧΡΙϹΩΔΟΥΛΟϹ ΕΛΕΩ ΘΥ [ΑΡΧΙΕΠΙϹΚΟΠΟϹ ΠΑϹΗϹ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ ΝΕΑϹ ΙΟΥϹΙΝΙΑΝΗϹ][35]. (Πρβλ. καὶ τὸν παρατιθέμενο πίνακα).

Στὸν ἴδιο χειρόγραφο τόμο τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου τῆς Προπαγάνδας (APF - SOCG, τ. 165, φ. 216ᵛ) γράφτηκε ἀπὸ ὑπάλληλο τῆς Γραμματείας τότε ἡ ἀκόλουθη περίληψη τοῦ παραπάνω ἐγγράφου:

Signor Cardinal Brancaccio[36].

Cipro di Nicosia, il Mercordi Santo del 1640.

L' Arciuescovo Christodolo di Cypro.

Si rimete a quanto hauerà scritto di lui il Padre Giovanni Battista da Todi circa la professione della fede che fece; né ha scritto prima, per causa degli emoli, che hanno cercato di priuarlo della sua Chiesa. Ma si contenta uiuer pouero e cattolico, e perciò chiede agiuto, benedittione e confirmatione Apostolica da S. Santità della sua dignità.

E' bene che N.S. ordini una nuoua prouisione in questo soggetto cattolico, hauendo fatta la professione della fede, conforme al prescritto di S. Santità per gli Orientali.

Die 10 Junij 1641. Congregatio 277[37].

Ποιά ἡ ἱστορικὴ σπουδαιότητα τοῦ ἐγγράφου ποὺ παραθέσαμε; Νομίζω ὅτι ἔγκειται στὰ ἑξῆς σημεῖα:

α) Βεβαιωνόμαστε ὅτι ὁ Χριστόδουλος ἀπὸ τὰ τέλη Μαρτίου 1640, τὸ ἀργότερο, ἀποκαθίσταται στὸ ἀξίωμά του. Ἔτσι ὑποθέσεις ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ ἄλλοτε γιὰ τὴν τύχη του, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπή, ἢ ἐπαληθεύονται σήμερα ἢ ἀπορρίπτονται[38].

β) Ἀποδεικνύεται καὶ πάλι ὅτι ὁ Χριστόδουλος φροντίζει νὰ διατηρεῖ στενὲς σχέσεις μὲ τοὺς καθολικοὺς μισσιοναρίους στὴν Κύπρο καὶ νὰ ἀναζητεῖ τὴν ἐπιδοκιμασία καὶ τὴν «προστασία» τοῦ Πάπα καὶ τῆς Προπαγάνδας. Ἔχομε δηλ. μιὰ ἐπαναβεβαίωση τοῦ θρησκευτικοῦ - ἰδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς Κύπρου πρὸς τὸ Βατικανὸ ἢ τὴν Καθολικὴ Δύση[39].

35. Τὸ ἔγγραφο καὶ τὴ σφραγίδα τὰ μελέτησα ἀπὸ μικροφίλμ, ὄχι ἀπὸ αὐτοψία· στὴν τελευταία περίπτωση ἴσως θὰ μποροῦσα νὰ διαβάσω μὲ σιγουριὰ ὅλες τὶς λέξεις τῆς ἐπιγραφῆς· ἡ συμπλήρωση ἔγινε μὲ βάση περιγραφὴ παρόμοιας προφανῶς σφραγίδας τοῦ Χριστοδούλου ἀπὸ ἔγγραφό του στὸ Ἅγιον Ὄρος· βλ. Ἀλεξ. Λαυριώτου, "Ἱστορικὰ Κύπρου ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Μονῆς Μ. Λαύρας", *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 24 (1904), 71. Γιὰ ἄλλες σφραγίδες τοῦ Χριστοδούλου βλ. στῆς Belobrova, *Kiprskij Cikl*, πίν. 5 μετὰ τὴ σ. 32. Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 57.

36. Τὸ πλῆρες ὄνομά του: Francesco Maria Brancaccio, καρδινάλιος (1634 - 1675), μέλος τῆς Προπαγάνδας, εἰσηγητὴς στὴ σχετικὴ συνεδρία (τῆς 10.VI.1641) γιὰ τὸ ζήτημα τῆς Κύπρου (βλ. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 221).

37. Τὸ ἀπόσπασμα πρακτικῶν τῆς συνεδρίας αὐτῆς ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*

38. Βλ. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 218 (σχόλια ἐγγρ. 47). Κύρρη, "Νέαι ἱστορικαὶ καὶ προσωπογραφικαὶ εἰδήσεις", *Κυπριακὸς Λόγος*, ἔτος 6ον, ἀρ. 33 (Μάιος - Ἰούνιος 1974), 180.

39. Πρβλ. καὶ τὴν προγενέστερη ἐπιστολὴ τοῦ Χριστοδούλου πρὸς τὸν πάπα Οὐρβανὸ Η', μὲ ἡμερομηνία 6.II.1630 (Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 56-57 ἀρ. 26).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἡ προσπάθεια γιὰ ἀλλαγὴ ἰδεολογικῶν στόχων καὶ γιὰ ἕνα ξεστράτισμα ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς φίλους ἢ «προστάτες», μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Παρθενίου, ὑπῆρξε παροδικὴ καὶ μᾶλλον ἀνώδυνη (πρβλ. καὶ πιὸ κάτω). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ Χριστόδουλος δὲν μνημονεύει τὸν Παρθένιο οὔτε καταφέρεται ἐναντίον του. Τὸν ἀποκαλεῖ, κατὰ τρόπο ἀνώνυμο, «*ἀντεπίσκοπο*», ἀλλὰ ἀποδίδει τὴν κύρια εὐθύνη γιὰ τὴν ἐκθρόνισή του στοὺς «πολλοὺς ἀντιπάλους του» (parecchi emoli).

γ) Καλύπτεται λοιπὸν ἕνα κρίσιμο γιὰ τὴν ἐποχὴ ἱστορικὸ κενό, δηλ. ἀπὸ τὶς 15 Μαρτίου ὡς τὶς 10 ἢ 25 Ἰουνίου 1640, γιὰ τὸ ὁποῖο τὰ δημοσιευμένα ἔγγραφα[40] ἄφηναν ἀναπάντητα ἐρωτήματα.

Τὸ γράμμα τοῦ Χριστοδούλου θὰ καθυστερήσει ἀρκετοὺς μῆνες νὰ φθάσει στοὺς ἀποδέκτες του. Γιὰ λόγους ἀσφαλείας εἶχε παραδοθεῖ στὸν Giovanni Battista da Todi, ὁ ὁποῖος θὰ τὸ μετέφερε προσωπικὰ ὁ ἴδιος στὴ Ρώμη. Ἡ ἀκύρωση ἑνὸς τέτοιου ταξιδιοῦ ὑποχρέωσε τὸν καθολικὸ μισσιονάριο, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1640, νὰ ἀναθέσει τὴ μεταφορὰ στὴν αἰωνία πόλη τοῦ «σπουδαίου» ἀρχιεπισκοπικοῦ γράμματος στὸν μοναχὸ Antonio dall' Aquila[41]. Ὁ Giovanni Battista συνόδευσε τὴν παραπάνω ἐνέργειά του μὲ ἐπιστολή, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενο συμπληρώνει μὲ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες τὴ θέση τοῦ Χριστοδούλου.

Συγκεκριμένα, βλέπομε ὅτι ἡ ἐπάνοδός του στὴν ἀρχιεπισκοπὴ δὲν ὑπῆρξε τόσο εὔκολη, τουλάχιστο ἀπὸ χρηματικὴ ἄποψη σὲ σχέση μὲ τὸν Τοῦρκο πασὰ τῆς Κύπρου. Ὁ Γέρων ἀρχιεπίσκοπος ἀναγκάστηκε νὰ τοῦ καταβάλει γιὰ «avania»[42] (κατηγορία ψευδὴ εἰς βάρος του καὶ ἀπαλλαγὴ μὲ καταβολὴ χρημάτων στοὺς Τούρκους) 200 σκοῦδα[43]. Ταλαιπωρίες χρη-

40. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 90 - 92 ἔγγρ. 50, 51, καὶ σ. 221.

41. Βλ. γι' αὐτὸν καὶ τὴν παρουσία του στὴν Κύπρο, στοῦ Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 221. Πρβλ. καὶ Ignazio da Seggiano, *L' opera dei Cappuccini per l' unione dei Cristiani nel Vicino Oriente durante il secolo XVII*, Roma 1962, σ. 464.

42. Γιὰ τὶς γνωστὲς καὶ σήμερα «ἀβανίες» βλ. στοῦ Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 2, ἔκδ. β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 168, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

43. Γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τὴ μεγάλη ἀξία τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ, συγκριτικά, θὰ πρέπει νὰ σκεφθεῖ ὅτι ἡ ἐτήσια χορηγία ἢ ὁ μισθὸς ποὺ ἔδινε ἡ Προπαγάνδα σὲ ἕναν μισσιονάριό της στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὸ α' μισὸ τοῦ 17ου αἰ. ἀνερχόταν σὲ 30 (τὸ 1640) ἢ 50 (τὸ 1645, 1648) σκοῦδα· βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης καὶ ἡ δράση τους στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία (16ος αἰ. - 1650)*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 100. Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 99, 123. Γιὰ τὸ παπικὸ σκοῦδο, χρυσὸ ἢ ἀσημένιο, βλ. λεπτομέρειες στοῦ Edoardo Martinori, *La Moneta. Vocabolario Generale*, Roma 1977, σ. 464-465, 466.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

ματικὲς εἶχε καὶ ὁ φιλοκαθολικὸς ἐπίσκοπος Λεμεσοῦ Λεόντιος[44], ὁ ὁποῖος γιὰ ἄλλη «ἀβανία» πλήρωσε 1.300 πιάστρες[45]. Καὶ οἱ δύο ἀρχιερεῖς ἔχουν τρομοκρατηθεῖ καὶ φοβοῦνται νὰ ἐκδηλώσουν τὰ φιλοκαθολικά τους αἰσθήματα.

Εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ «ἀβανίες» ποὺ παρατηροῦνται τὴν ἴδια σχεδὸν ἐποχὴ καὶ στρέφονται ἐναντίον τοῦ Χριστοδούλου καὶ τοῦ Λεοντίου βρίσκονται σὲ κάποια συνάρτηση μὲ ἀντιδράσεις ἡγετικῶν στελεχῶν τῆς μικρῆς κοινωνίας τῆς Λευκωσίας κατὰ τῆς φιλοκαθολικῆς μερίδας, εἴτε γιὰ λόγους μὲ προσωπικὸ - ἐκδικητικὸ χαρακτήρα εἴτε γιὰ γενικότερες ἐπιδιώξεις ἀλλαγῆς συμφερόντων καὶ πολιτικῶν στόχων. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει ἡ ὑπόθεση, οἱ πληροφορίες αὐτὲς ὑποκρύπτουν ζυμώσεις θρησκευτικὲς καὶ κοινωνικὲς ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τους εἶναι δύσκολο νὰ ἀποσαφηνισθοῦν σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση.

Τὸ ἔγγραφο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ παραπάνω μαρτυρίες, εἶναι τὸ ἀκόλουθο. Ἐναπόκειται στὸ ἴδιο ἀρχεῖο: APF - SOCG, τ. 165, φ. 211^{r-v}.

Λευκωσία, Νοέμβριος 1640

| Eminentissimi e Reverendissimi Signori,

|Rappresentandosi l' occasione del R.P. frat' Antonio dall' Aquila, che | per ordine dell'Eminentie loro se ne uiene in Roma, ho stimato bene | il consegnarli una littera del arciuesco Christodulo, che | appresso di me si attrouaua, gia molti mesi sono, sperando | essere jo medemo il portatore, et anco per referire altri | particulari concernenti a questa missione per beneficio | dell' anime, ma perche dalle loro Eminentie mi uiene ordinato | di restare, così farò, manifestando il tutto al detto Padre Antonio, | tanto piu che il Padre Pietro, Cappucino, non haue ancora riceuto | l' ordine di uenirene in Roma, conforme esse dicono | hauer ordinato al suo Padre Procurator Generale, e| uenendo presto mandarò il duplicato.

| Un altra littera si manda di quel medico[46], del quale | altre uolte scrissi, e si supplica per l' un et per l' altro una | cortese risposta[47], accio restino tutta uia piu amoreuoli | alla nostra Chiesa Latina.

---

44. Εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες σύγχρονες πηγές· βλ. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 98, 203, 212, 221.

45. Τὸ ποσὸ αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει τὸ 26% τῶν ἐτήσιων ἐσόδων τῆς ἐπισκοπῆς Λεμεσοῦ, τὰ ὁποῖα ἀνέρχονταν σὲ 5.000 πιάστρες τὸν χρόνο (βλ. ἔγγραφο τοῦ 1629 στοῦ Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 35). Γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ νομίσματος αὐτοῦ στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὶς ἀντιστοιχίες τῆς πιάστρας μὲ ἄλλα τουρκικὰ νομίσματα βλ. μαρτυρίες ἀπὸ ἔγγραφα στοῦ Κωνστ. Δ. Μέρτζιου, *Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 263, 285, 286 (34 πιάστρες ἡμερήσιο σιτηρέσιο), 300, 303 κ.ἄ. Γιὰ τὴν τουρκικὴ πιάστρα εἰδικότερα βλ. E. Martinori, *La Moneta*, σ. 388.

46. Ἐννοεῖται ὁ γνωστὸς γιατρὸς Φλάτρος (βλ. πιὸ πάνω σημ. 31).

47. Πρβλ. πιὸ κάτω τὰ σχέδια ἐπιστολῶν τῆς Προπαγάνδας πρὸς τὸν Χριστόδουλο καὶ τὸν Φλάτρο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

| Il nuouo Arciuesco Partenio è andato in Constantinopoli [48], | per esser confirmato nella sua degnita; non si sa ancora il seguente.

| Il vechio Christodulo ha pagato li giorni passati scudi | 200 di auania al Bascia; et Monsignor Lentio, vesco di Limisso, | (nostro amico), per altra uania, mille e trecento piastre; | si che non mancano mai a questi poueri prelati di traua- | gli; che percio son tanto spauentati, che non possono fare | e mostrare extrinsicamente quello che essi tengono nel | loro animo, e che da me molte fiate gli uien ricercato, | e percio fa di hauer patientia.

Monsignor vesco di Paffo [49] parti || (φ. 211 ᵛ) per Venetia e per costi (cosi disse), sono giorni 21 o trenta | in circa, in suo luoco; e per suo vicario disse che saria | uenuto il Padre Michele, Cappucino, di Renes; [50] starò molto | aspettando.

Che è quanto deuo per hora; e per fine bagio | humilmente inchinato le uesti delle loro Eminentie, pregando | nostro Signore di longo tempo conservarle.

Di Cipro il dì [51] | 9mbre 1640.

| Delle Signorie Loro Reverendissime et Eminentissime
|Humilissimo seruo
| fra Giovanni Battista da Todi

Στὸ φ. 214 ᵛ τοῦ ἴδιου τόμου (165) καταχωρίστηκε ἀπὸ ὑπάλληλο τῆς Γραμματείας τῆς Προπαγάνδας ἡ ἐξῆς περίληψη τῆς ἐπιστολῆς:

Santità Cardinal (?) Brancatio

Cipro, 9mbre 1640

Il Padre Giovanni Battista da Todi manda una lettera dell' arcivesco Cristodolo, et ha detto al Padre Antonio dell' Aquila a bocca ciò che egli uolea in persona uenir quà per trattare. Manda anco un altra lettera di quel medico, che scrisse e ne aspetta cortesi risposte. Che il nuouo arciuesco Partenio è andato in Constantinopoli per hauer la sua confirmazione.

E che il vecchio Cristodolo e l' arciuesco di Limissò hanno pagati molti denari per uanie a Turchi. Intanto si stà attendendo quel Padre Michele che disse mandar per suo vicario Monsignor di Baffo, già partito.

Ἐπίσης στὸ ἴδιο φ., τὸ 214 ᵛ, συναντοῦμε: α) Ἀντιγραμμένη τὴν ἀπόφαση τῆς Προπαγάνδας, μὲ ἡμερομηνία 10 Ἰουνίου 1641· ἐκδόθηκε στοῦ Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 221. β) Τρία σχέδια ἐπιστολῶν ποὺ θὰ ἀπευθύνει ἡ Προπαγάνδα, ἀντίστοιχα, στὸν ἀρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, στὸν Giovanni Battista da Todi καὶ στὸν γνωστὸ γιατρὸ Pietro Flatro. Νομίζω ὅτι οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἢ δημοσιευθεῖ· γι' αὐτὸ καὶ θεωρῶ σκόπιμο νὰ κάμω γνωστὸ τὸ περιεχόμενο τῶν σχεδίων τους.

All' Arciuesco Christodolo de Cypri

Che s' è riferita la lettera nella Congregazione tenuta dianzi N(ostro) S(ignore), il qual insieme

---

48. Ἡ πληροφορία, ὅπως δίδεται ἐδῶ, ἔρχεται ἀρκετὰ καθυστερημένη, ἂν συγκριθεῖ μὲ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος ἀποστολέας στὶς 20.VIII.1640 (βλ. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 95). Τὸ νέο ποὺ μαθαίνομε τώρα εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸν Αὔγουστο ὡς τὸν Νοέμβριο τοῦ 1640 δὲν ἀκούστηκε νὰ ἔχει ἐπιτύχει κάτι ὁ Παρθένιος στὴν Κωνσταντινούπολη.

49. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ λατίνο ἐπίσκοπο Πάφου Pietro Vespa· βλ. γι' αὐτὸν στοῦ Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 34, 203, 207 - 208, 210, 217.

50. Περίφημος καπουτσίνος μισσιονάριος στὴν ὀθωμανικὴ Ἐγγὺς Ἀνατολὴ (Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 213, ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

51. Δὲν σημειώθηκε ἡ ἡμέρα, ὅπως θὰ περίμενε κανείς.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

colli Signori Cardinali hanno sentito molta consolatione della santa sua risolutione d' unirsi con questa Santa Sede, e dopo hauerla grandamente lodata, e commendata la pietà di Sua Santità, hanno ordinato che ella mandi la professione della fede, fatta e sottoscritta da lei, affinche si conserui in questo archivio, in testimonio della sua deuotione uerso questa Santa Sede et ubbedientia prestata a Sua Santità, e per trattarla come prelato cattolico e membro della Santa Chiesa Romana.

Al Padre Giovanni Battista

Mandar la lettera dell' Arcivesco, acciò la presenti et essorti a perseuerar nella santa risolutione; che 'l signor Iddio farà che Parthenio, suo auuersario, non ottenghi cosa alcuna in Constantinopoli contro di lui, e significarli ch' il giouanetto mandato per il Padre Antonio s' è riceuuto ecc., ut in decreto; e mandarli la lettera del Flatri seguente.

Al signor Pietro Flatri

Una lettera cortese in latino lodando la sua santa risolutione d' unirsi con questa Santa Sede, essortarlo a perseuerare e raccommandarli li missionari et a far capaci gl' altri prelati delle uerità catholiche deffinite nel Sacro Concilio Fiorentino.

Τὸ σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Χριστόδουλο πείθει ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ὅπως ἄλλωστε προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστολή του τῆς 1. IV. 1640, εἶχεν ὑπογράψει τὴν περιώνυμη καὶ περιζήτητη ἀπὸ τὴν Προπαγάνδα «ὁμολογία πίστεως» πρὸς τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία[52]. Ἐκεῖνο ποὺ ἀξίζει νὰ παρατηρηθεῖ εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸ 1630[53], ἂν ὄχι καὶ πιὸ ἐνωρίς, διατηρεῖ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸ Βατικανὸ καὶ παρέχει χρηστὲς ἐλπίδες γιὰ τὸν φιλοκαθολικισμό του, συνδέεται μὲ τοὺς μισσιοναρίους τῆς Προπαγάνδας, ἀλλὰ ἐπὶ δέκα ὁλόκληρα χρόνια μὲ θαυμαστὴ διπλωματικότητα ἀποφεύγει νὰ ὑπογράψει τὴν ὁμολογία. Καὶ ὅταν τὴν ὑπογράφει στὰ 1640, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς δυσκολώτερες στιγμὲς τῆς ζωῆς του, φαίνεται νὰ θέτει κάποιον ὅρο στὸν Φλάτρο ἢ στὸν Giovanni Battista: νὰ μὴν τὴ διαβιβάσουν γρήγορα καὶ χωρὶς ἀσφάλεια στὴ Ρώμη.

Δὲν γνωρίζω ἂν τελικὰ διαβιβάστηκε καὶ ἂν ἀρχειοθετήθηκε (affinche si conservi in questo archivio) στὴν Προπαγάνδα[54], ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ αὐστηρὴ τάξη τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Βεβαιωνόμαστε πάντως ὅτι ἡ σύνεση καὶ ἡ ὀξυδέρκεια χαρακτηρίζουν τὶς πράξεις τοῦ ἱεράρχη αὐτοῦ.

Ἂν ἐπὶ πλέον σκεφτοῦμε πόσο τυπικὰ - καὶ ὄχι οὐσιαστικὰ - ἀντιμετωπίζουν οἱ Ἕλληνες τοῦ 17ου αἰ. τὸ θέμα τῆς ὑπογραφῆς τους κάτω ἀ-

52. Πρβλ. καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Giovanni Battista da Todi: Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 95.

53. Βλ. π.χ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χριστοδούλου πρὸς τὸν πάπα Οὐρβανὸ Η', τὴν 6.II.1630: Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 56 - 57.

54. Στὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο τῆς Προπαγάνδας δὲν συνάντησα τὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας τοῦ Χριστοδούλου. Εἶναι πολὺ πιθανό, ἂν ἐστάλη τελικὰ στὴ Ρώμη, νὰ κατατέθηκε (καὶ νὰ βρίσκεται σήμερα) στὸ ἀπρόσιτο γιὰ τὴν ἔρευνα ἀρχεῖο τοῦ Sant' Ufficio (τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως) στὴν καθολικὴ πρωτεύουσα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πὸ ἕνα τυποποιημένο κείμενο ὁμολογίας[55], ἀποβλέποντας σὲ πραγματικὰ ἀνταλλάγματα ἐκ μέρους τοῦ Βατικανοῦ, τότε πρέπει νὰ εἶμεθα πολὺ προσεκτικοὶ καὶ ἐπιφυλακτικοὶ σήμερα ἀπέναντι στὶς λέξεις «καθολικὸς» ἢ «φιλοκαθολικὸς» γιὰ ἕναν ὀρθόδοξο. Νά γι' αὐτὸ μοῦ εἶναι δύσκολο νὰ υἱοθετήσω ἰδιότητες γιὰ τὸν Χριστόδουλο, ὅπως «κρυπτοκαθολικός», ἢ τὴν ἄποψη ὅτι πρόδωσε τὴν πίστη τοῦ λαοῦ του καὶ ὅτι δὲν εἶχε χαρακτήρα ποιότητας[56], ἐπειδὴ εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὴν Προπαγάνδα καὶ τὰ ὄργανά της στὴν Κύπρο. Δὲν εἶναι καὶ τόσο εὔκολο σήμερα, κρίνοντας παρόμοια προβλήματα συνειδήσεως τῶν ἀνθρώπων τοῦ 1600, νὰ προσδιορίσομε ποιός ποιόν χρησιμοποίησε γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἑνὸς σκοποῦ εἴτε σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο εἴτε γιὰ τὸ γενικὸ καλό.

Πόσο διάστημα κράτησε ἡ δεύτερη περίοδος τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Χριστοδούλου; Πρῶτα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Παρθένιος, ὁ «σοφώτατος», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν, ἐγκατέλειψε τὴν Κύπρο μὲ προορισμὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μόλις τὴν 20 Αὐγούστου 1640[57]. Ἑπομένως ἀπὸ τὶς 9 Μαρτίου 1640, ποὺ ἐξαφανίσθηκε ἀπὸ τὴ Λευκωσία, βρίσκεται στὸ νησί. Ἐπὶ πέντε δηλ. μῆνες ζεῖ στὴν Κύπρο ὡς «ἀντεπίσκοπος», κατὰ τὴν ἀκριβὴ διατύπωση τοῦ Χριστοδούλου. Ποιός ἀσκεῖ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία; Μετὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χριστοδούλου (τῆς 1. IV. 1640), δὲν ὑπάρχουν πολλὰ περιθώρια ἀμφιβολίας ὅτι ἡ κατάσταση εὐνοεῖ τὸν Γέροντα ἀρχιεπίσκοπο[58]. Ἡ συνύπαρξη πάντως δύο ἀρχιεπισκόπων στὴν Κύπρο, ἀπὸ τὸν Μάρτιο ὡς τὸν Αὔγουστο τοῦ 1640, ἀναμφισβήτητα προκαλεῖ ἀνωμαλίες.

Δὲν γνωρίζω μὲ ἀκρίβεια πότε πεθαίνει ὁ Χριστόδουλος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ διάδοχός του Νικηφόρος μνημονεύεται ὡς

55. Πρβλ. διαπιστώσεις, γιὰ τὸ οὐσιαστικὸ ἀντίκρισμα ποὺ εἶχε ἡ ὑπογραφὴ τῆς ἔντυπης ὁμολογίας πίστεως πρὸς τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ ἕναν ὀρθόδοξο, στοῦ Τσιρπανλῆ, *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστές*, σ. 204. Τοῦ ἴδιου, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576 - 1700)*, σ. 102 -105.

56. Βλ. Ἐγγλεζάκη, "'Ἀνέκδοτος σλαυονικὴ ἐπιστολή", σ. 7, 19.

57. Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 95.

58. Διατηρῶ πάντως μερικὲς ἐπιφυλάξεις στὸ σημεῖο αὐτό. Δὲν μπορῶ δηλ. νὰ ἐξηγήσω πῶς ὁ Giovanni Battista γράφει στὶς 20 Αὐγούστου 1640 ὅτι ὁ Χριστόδουλος εἶχε ἀποσυρθεῖ (καὶ παραμένει;) σὲ μοναστήρι ἔξω ἀπὸ τὴ Λευκωσία (Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 95). Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ καθολικὸς μισσιονάριος ἀναφέρεται, ἀναδρομικά, στὸ χρονικὸ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Χριστοδούλου ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπή. Κανονικὰ θὰ περιμέναμε τὸν Αὔγουστο τοῦ 1640 νὰ γίνεται πιὰ λόγος γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Χριστοδούλου. Ἴσως πάλι ὡς τὶς 20 Αὐγούστου 1640, ποὺ φεύγει ἀπὸ τὴν Κύπρο ὁ ἀντεπίσκοπος, ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ὀπαδῶν τοῦ Παρθενίου καὶ τοῦ Χριστοδούλου νὰ μὴ δημιούργησε τὸ κατάλληλο κλίμα ἠρεμίας καὶ τάξεως.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Κύπρου ἀρχιεπίσκοπος ἤδη σὲ προικοσύμφωνο τῆς 14. VI. 1641[59]. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξομε ὅτι ὁ Χριστόδουλος ἀρχιερατεύει γιὰ δεύτερη φορὰ ἀπὸ τὰ τέλη Μαρτίου 1640 ὡς πρίν, τὸ ἀργότερο, ἀπὸ τὶς 14 Ἰουνίου 1641.

Νὰ προσθέσομε καὶ κάτι ἄλλο: ὁ Νικηφόρος, ὅπως καὶ ὁ προκάτοχός του, ἀνῆκε σὲ εὐγενὴ οἰκογένεια τῆς Κύπρου, πιθανῶς φραγκολεβαντίνικης ἐπίσης καταγωγῆς[60]· οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς πάπες τοῦ Βατικανοῦ, μὲ τὴν Προπαγάνδα καὶ μὲ τοὺς μισσιοναρίους της στὴν Κύπρο ὑπῆρξαν ἐξ ἴσου στενὲς καὶ ἀξιοζήλευτες μὲ ἐκεῖνες τοῦ Χριστοδούλου[61].

Ὁ πολιτικός, θρησκευτικὸς - ἰδεολογικὸς προσανατολισμὸς πρὸς τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸν καθολικὸ κόσμο τῆς Δύσεως συνεχίστηκε μέσα στὰ ἴδια πλαίσια καὶ μὲ τὶς ἴδιες προοπτικές.

4. Ἡ τύχη τοῦ Παρθενίου καὶ τῶν ὀπαδῶν του

Πέτυχε ἄραγε κάτι στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Παρθένιος; Μᾶλλον ἀπέτυχε στὴν ὕστατη αὐτὴ προσπάθειά του. Μαρτυρίες ἀπὸ τὴν παρουσία του στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα ἢ στὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο δὲν διαθέτω. Εἶναι ὡστόσο σίγουρο ὅτι στὸ ταξίδι του στὴν Πόλη συνοδεύεται ἀπὸ δυσοίωνα προμηνύματα. Τόσο ἀπὸ τὴ Ρώμη ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Κύπρο ἔσπευσαν οἱ καθολικοὶ νὰ ἐνημερώσουν τοὺς πρεσβευτὲς στὴν Κωνσταντινούπολη τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Αὐστρίας γιὰ τὸ «ποιὸν» τοῦ Παρθενίου, ὥστε μὲ ἐνέργειές τους στὴν Ὑψηλὴ Πύλη νὰ τοῦ προκαλέσουν ἐμπόδια. Ἄλλωστε, κατὰ τὴ διαβεβαίωση τοῦ Giovanni Battista da Todi, καὶ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης (προφανῶς ὁ Παρθένιος Α΄, 1639 - 1644)[62] ἔχει «πάρα πολὺ ἄσχημη ἰδέα» γιὰ τὸν καλβινίζοντά μοναχό[63]. Φαίνεται πὼς ὅλες τὶς πόρτες ποὺ πήγαινε νὰ ἀνοίξει ὁ Παρθένιος φρόντιζε ἐνωρίτερα ἡ Προπαγάνδα νὰ τὶς κλείνει ἑρμητικά.

Μετὰ τὴν πιθανὴ ἀποτυχία του στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ ἔμε-

---

59. Βλ. τὸ σχετικὸ ἔγγραφο δημοσιευμένο στοῦ Κ.Δ. Μέρτζιου, "Τὸ Γ΄ τεῦχος τοῦ Μικροῦ Ἑλληνομνήμονος", *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία* 19 (1970), 409. Βλ. ἐπίσης Κ. Κύρρη, "Νέαι ἱστορικαὶ καὶ προσωπογραφικαὶ εἰδήσεις", σ. 180. Πάντως ὡς τὶς 25 Μαΐου 1641 (κατὰ τὸ ἔγγραφο ποὺ ἐκδίδεται πιὸ κάτω) ὁ Χριστόδουλος δὲν πρέπει νὰ εἶχε πεθάνει. Ὁ διάδοχός του λοιπὸν Νικηφόρος θὰ ἐκλέχτηκε μετὰ τὴν 25.V.1641, τὸ ἀργότερο, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν 14.VI.1641.

60. Βλ. Kyrris, "L' importance sociale", σ. 439 σημ. 8, 441.

61. Βλ. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 216, 225, 232, 234, 237, 238 - 239, 248.

62. Γιὰ τὴν φιλοκαθολικὴ του στάση βλ. στοῦ Τσιρπανλῆ, *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστές*, σ. 176, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

63. Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 95 (ἔγγρ. 54, στίχοι 46 - 52).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ναν γιὰ νὰ διαλέξει δύο μόνο δρόμοι· ὁ ἕνας ὁδηγοῦσε στὴν προτεσταντικὴ Δύση, ἡ ὁποία ὅμως αἱμορραγοῦσε μέσα στὸν τριακονταετὴ πόλεμο (1618 - 1648)· ὁ ἄλλος ἔφερνε πιὸ κοντά, στὴ μεγάλη καὶ δυνατὴ ὁμόδοξη χώρα, τὴ Ρωσία. Ἐδῶ πραγματικὰ θὰ τὸν συναντήσομε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1642.

Ρωσικὰ ἔγγραφα, προερχόμενα ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἀρχεῖο Παλαιῶν Πράξεων τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως (Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Drevnih Aktov SSSR-Moskva), τὰ ὁποῖα μνημονεύονται στὸ τεκμηριωμένο βιβλίο τῆς Ὄλγας Belobrova, βεβαιώνουν ὅτι ὁ Παρθένιος, ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου, ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου[64], βρισκόταν στὸ Κίεβο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1642· ἐκεῖ γνώρισε τὸν περίφημο μητροπολίτη Κιέβου Πέτρο Μογίλα (1633 - 1646)[65], μὲ τὸν ὁποῖο καὶ συζήτησε γιὰ ἐπίκαιρα στρατιωτικὰ θέματα τῆς ἐποχῆς (ἐχθροπραξίες Τούρκων καὶ Κοζάκων στὸ Ἀζὸφ τοῦ Καυκάσου), ἔξω δηλ. ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις[66].

Λίγο ἀργότερα, πάντα μέσα στὸ 1642, ὁ Παρθένιος μὲ ὀκταμελὴ συνοδεία ἔγινε δεκτὸς στὴ Μόσχα ἀπὸ ἐκκλησιαστικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἄρχοντες. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρω τὰ πρόσωπα ποὺ τὸν συνοδεύουν, γιατὶ πρόκειται καὶ γιὰ τοὺς ἄμεσους καὶ πιστοὺς συνεργάτες του ποὺ θὰ ἔπαιξαν κάποιο ρόλο κατὰ τὴν ταραγμένη ἀρχιερατεία του στὴ Λευκωσία. Εἶναι λοιπὸν ὁ ἀρχιμανδρίτης του Δωρόθεος, ὁ ἀρχιδιάκονος Παρθένιος, ὁ κελ(λ)άρης (οἰκονόμος) γέρων Γαβριήλ, ὁ παπὰς Σωφρόνιος, ὁ ὑπηρέτης γέρων Μακάριος, ὁ (πνευματικὸς πρόφανῶς) γιὸς τῶν ἀρχιεπισκόπων (ποίων;) ὀνόματι Δομέτιος (Demeška), ὁ ὑπηρέτης Ἰακωβάκης (Jakuško) καὶ ὁ διερμηνέας Oleška[67].

Πόσο χρόνο ἔμεινε στὴ Μόσχα ὁ Παρθένιος, δὲν γνωρίζω. Μνημονεύεται πάντως καὶ πάλι ἐκεῖ στὰ 1652 «γιὰ ζητεία» (συγκέντρωση χρημάτων ἀπὸ ἐλεημοσύνες)[68].

Στὴ δεκαετία ποὺ ἀκολούθησε (πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1662) πρέπει νὰ πέθανε ὁ Παρθένιος στὴ Μόσχα. Τὴν εἴδησι, ἣν ὀφείλομε στὸν γνωστὸ Κύπριο ἱερέα Νικόλαο - Ἀντώνιο Καλημέρα, ὁ ὁποῖος ἀπο-

---

64. Γιὰ τὴ μονὴ αὐτή, ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴ Λευκωσία, βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἐγγλεζάκης, "Ἀνέκδοτος σλαυονικὴ ἐπιστολή", σ. 11 - 12.

65. Γι' αὐτὸν καὶ τὴν περίφημη ὀρθόδοξη ὁμολογία του βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, «Μελέτιος Συρίγος (1586 - 1664)», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 54 (1971), 165 καὶ σημ. 19.

66. Belobrova, *Kiprskij Cikl*, σ. 16. Γιὰ τὰ γεγονότα στὸ Ἀζὸφ βλ. Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 221, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

67. Belobrova, *ὅ.π.*, σ. 87 - 88. Ἐδῶ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν Ρώσων ἀξιωματούχων ποὺ ὑποδέχθηκαν τὸν Παρθένιο καὶ τὴν ἀκολουθία του. Βλ. ἐπίσης Κύρρη, "Νέαι ἱστορικαὶ καὶ προσωπογραφικαὶ εἰδήσεις", σ. 98.

68. Belobrova, *ὅ.π.*, σ. 15 σημ. 33.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δεικνύεται «φίλος» τοῦ Παρθενίου, ὅταν ὁ τελευταῖος ἦταν ἀρχιεπίσκοπος στὴν Κύπρο. Τότε ὁ Καλημέρας τοῦ εἶχε ἐμπιστευθεῖ (δανείσει;) ἕνα σεβαστὸ ποσὸ χρημάτων, μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ τοῦ τὰ δώσει ὁ Παρθένιος σὲ προσεχὲς ταξίδι του στὴν Ἰταλία. Μεσολάβησε ὅμως ἡ μετάβαση στὴ Μόσχα τοῦ ἐκθρονισμένου ἀρχιεπισκόπου, "ivi lassò la sua vita". Περίλυπος ὁ Καλημέρας σχεδιάζει ταξίδι στὴ μακρινὴ πρωτεύουσα τῶν τσάρων μήπως καὶ βρεῖ τὸν θησαυρό του μέσα στὰ «κατάλοιπα» τοῦ Παρθενίου(!)[69].

Ἕνα ἀκόμη πρόβλημα χρειάζεται, νομίζω, νὰ ἀντιμετωπίσω. Τί ἔγιναν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Παρθενίου ποὺ ἔμειναν στὴν Κύπρο; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα μοῦ προκάλεσε μερικὲς ἐκπλήξεις. Ἰδοὺ τὰ σχετικὰ γεγονότα, σύμφωνα μὲ ἀνέκδοτη ἐπιστολή, ποὺ παρατίθεται πιὸ κάτω, τοῦ Giovanni Battista da Todi πρὸς τὸν Γραμματέα τῆς Προπαγάνδας Francesco Ingoli, ἀπὸ Λευκωσία, 25 Μαΐου 1641.

Πρῶτα πρῶτα μαθαίνομε ὅτι ὁ Χριστόδουλος, ὅταν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο, ἀφόρισε τοὺς αἴτιους τῆς ἐκθρονίσεώς του· ἀνάμεσά τους συμπεριλαμβανόταν καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Παρθενίου, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν παραδίδεται. Αὐτὸς λοιπὸν πέθανε κατὰ τὸ περασμένο ἔτος (τὸ 1640, προφανῶς ὅταν ἀρχιερατεύει ὁ Παρθένιος). Τὸν ἔθαψαν στὴ Λευκωσία· ἕνα χρόνο ἀργότερα, στὰ 1641, ἄνοιξαν τὸν τάφο γιὰ νὰ τοποθετήσουν ἕναν ἄλλο νεκρὸ «τοῦ ἴδιου οἴκου» (della sua casa). Τότε βρῆκαν τὸ σῶμα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Παρθενίου ὅπως τὸ εἶχαν θάψει, ἀναλλοίωτο, «σκληρὸ σὰν σίδερο, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τοῦ βγάλουν ἀκόμη καὶ μιὰ τρίχα». Αὐτό, κατὰ κοινὴ ἀντίληψη, ἀποδόθηκε στὸν ἀφορισμὸ ποὺ εἶχεν ἀπολύσει ὁ Χριστόδουλος[70]. Τὸ γεγονὸς προκάλεσε ἐντύπωση καὶ φόβο σὲ πολλούς, οἱ ὁποῖοι ἀναμένουν καὶ σὲ ἄλλα τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ.

Αὐτὸ ποὺ ἄμεσα προκύπτει ἀπὸ τὶς παραπάνω εἰδήσεις εἶναι ὅτι στὴν Κύπρο ὁ Παρθένιος εἶχε συνεργάτη τὸν ἀδελφό του, ὅτι ἡ οἰκογένειά του ἢ οἱ συγγενεῖς του παραμένουν στὸ νησὶ καὶ διατηροῦν δικό τους τάφο. Ὅλα αὐτά, καθὼς καὶ ἡ βεβαιότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ Παρθένιος κατευθύνθηκε στὴν Κύπρο γιὰ νὰ πάρει τὴν ἀρχιεπισκοπικὴ ἕδρα, ὅπως ἀνέπτυξα πιὸ πάνω, μὲ ὁδηγοῦν σὲ μιὰ πιθανὴ σκέψη: ὅτι ὁ Παρθένιος, ὁ δυναμικὸς μαθητὴς τοῦ Θ. Κορυδαλέως, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν Κύπριος. Μελλον-

---

69. Μᾶλλον ὅμως δὲν ἐπιχείρησε ἕνα τέτοιο ταξίδι στῆ Ρωσία· βλ. λεπτομέρειες στοῦ Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 174 - 176, 243.

70. Πρόκειται γιὰ πανελλήνια ἀντίληψη, ὅτι δηλ. τὸ σῶμα τοῦ ἀφορισμένου (ἢ καὶ τοῦ πολὺ ἁμαρτωλοῦ) νεκροῦ δὲν λειώνει παρὰ μόνο ὅταν λυθεῖ ὁ ἀφορισμός. Βλ. λῆμμα *ἀφορισμὸς* στὴ *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* (τοῦ Π. Δρανδάκη), τ. 6, ἔκδ. β', σ. 321 (γραμμένο ἀπὸ τὸν Θ. Παπακωνσταντίνου).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τικὲς ἔρευνες ἴσως ἐπαληθεύσουν τὴν ὑπόθεσή μου αὐτή.

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Giovanni Battista περιέχει καὶ ἄλλες πληροφορίες, τὶς ὁποῖες καὶ σχολιάζω στὶς σημειώσεις, ἀφοῦ παραθέσω τὸ κείμενο. Τὸ βρίσκομε στὸν ἴδιο τόμο τοῦ ἀρχείου τῆς Προπαγάνδας, ὅπου καὶ τὰ προηγούμενα ἔγγραφα: APF - SOCG, τ. 165, φ. 212r.

Λευκωσία, 25 Μαΐου 1641

| Illustrissimo e Reverendissimo Signore,

| Una gratissima sua fatta sotto il di 22 Xmbre mi capitò alli 3 del presente; |uedo come desidera io uada con il Padre Carlo a Cusadasci [71], per fondare | un hospitio di missionarij. Ho scritto al detto Padre che uenendo qua | facendoglj bisogno andarò uolontieri, si bene intendo li Padri Cappucini | habino preso una casa in quel luoco, oltre l' esserui un Padre di | S. Domeneco, di natione greco. Con tutto cio poco si perdera per | andare a uedere e certificarsi della uerita.

La risolutione | de dubij e le prouisioni non sono ancora comparsi; starò aspettando [72].

|L' anno passato morse il fratello di quel monaco Partenio, che | per fas et nefas si fece arciuesco, et hora hauendo uoluto sep- | pellire un altro della sua casa nel medemo luoco l' han | trouato conforme lo posero, duro, come ferro, senza poterli | cauare ne meno un pelo; questo ha causato gran spauento in molti, | perche, tutti una uoce dicentes, sia per la scomunica che Monsignor | Christodulo fulminò, quando fu leuato della sua dignita, | contro quelli che erano causa; et in altri ancora tuttauia | si uan uedendo l' effetti di detta scomunica.

Il sopra- | detto Partenio non si sa doue al presente si ritroui, essendo | quattro mesi che non si ha noua di esso [73].

Il signor Francesco | Notarà qui di Cipro, nostro amoreuole et antico seruo | di Vostra Signoria Illustrissima, deuotissimamente gli bagia le uesti; questo si attroua | al presente torcimanno per la natione Inglese e Ueneta [74].

| Non altro occorrendomi humilmente gli bagio la ueste, pre- | gandogli da nostro Signore ogni felicità.

Di Cipro in | Nicosia, il di 25 maggio 1641.

|Di Vostra Signoria Illustrissima e Reverendissima

| Humilissimo seruo

| fra Giovanni Battista da Todi

---

71. Ὁ μνημονευόμενος μισσιονάριος εἶναι ὁ Carlo da Palermo, μὲ ἕδρα τὴ Λάρνακα (Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 88 - 90, 216, 217)· γιὰ τὸν ξενώνα τῶν ἱεραποστόλων στὸ Κουσάντασι (τὴ γνωστὴ Scala Nuova ἢ Νέα Ἔφεσο) βλ. *αὐτόθι*, σ. 219 - 220.

72. Γιὰ τὶς «ἀμφιβολίες» καὶ τὰ αἰτήματα τῶν καθολικῶν μισσιοναρίων τῆς Κύπρου βλ. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 92 - 94 ἀρ. ἐγγρ. 52, 53.

73. Ἄλλη μία ἀπόδειξη γιὰ τὸ συνεχὲς ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων τῆς Προπαγάνδας σχετικὰ μὲ τὴ δραστηριότητα καὶ τὶς μετακινήσεις τοῦ Παρθενίου.

74. Ὁ Φραγκίσκος Νοταρὰς καὶ ἡ οἰκογένειά του εἶχαν ἀσπασθεῖ τὸν καθολικισμὸ (βλ. Τσιρπανλῆ, *ὅ.π.*, σ. 156). Τώρα μαθαίνομε ὅτι ὁ Φραγκίσκος προσέφερε τὶς ὑπηρεσίες του ὡς διερμηνέας στὴν παροικία (μᾶλλον στὸ προξενεῖο) τῶν Ἄγγλων καὶ τῶν Βενετῶν. Γιὰ τὴν ὕπαρξη ἄλλωστε βενετικοῦ καὶ ἀγγλικοῦ προξενείου στὴν Κύπρο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βλ. George Hill, *A History of Cyprus*, τ. 4, Cambridge 1952, σ. 63.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στὸ φ. 213ᵛ σημειώθηκε ἡ διεύθυνση τοῦ ἀποδέκτη:

All' Illustrissimo e Reverendissimo Signore e Patron Colendissimo Monsignor Francesco Ingoli, segretario della Sacra Congregatio de Propaganda Fide

Roma

Στὸ ἴδιο φ. (τὸ 213ᵛ) σημειώθηκε ἀπὸ ὑπάλληλο τῆς Προπαγάνδας καὶ ἡ ἀκόλουθη περίληψη τῆς παραπάνω ἐπιστολῆς:

Albornotius[75].

6. Nicosia di Cipro 25 maggio 1641. Il Padre Giovanni Battista da Todi, Minore Osservante.

- S' è offerto al Padre Carlo d' andar a Cussidasi, benche ui sia un Padre Domenicano con un hospitio di Capuccini. (Di questo non occorre trattar, perche s' è scritto che s' è supplito con li Capucini).

Che l' anno passato morì un fratello di quel Partenio, che per fas et nefas si fece Arcivesco di Cipro, e uolendo nel medemo luogo sepelir un altro, si è trouato il corpo di lui intiero, duro come ferro, senza poterli mouer un capello. Molti dicono esser effetto della scomunica fulminata da Monsignor Cristodolo contro quelli che gli leuarono la sua dignità.

E' questo caso presso li Greci tenuto per articolo di fede, che, chi muore scomunicato, il de lui corpo non si spaccia in ceneri, sin che non uien assoluto. Tanto si persuadono questa inuentione.

Στὸ ἴδιο ἀκόμη φ. (213ᵛ) συνάντησα καὶ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς συνεδρίας ὑπ' ἀρ. 280, μὲ ἡμερομηνία 9.IX.1641, τῆς Προπαγάνδας. Ἐδῶ ἀνακοινώνεται περιληπτικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τῆς 25.V.1641. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τὸ εἶχα ἐκδώσει παλαιότερα παίρνοντάς το ἀπὸ τὸ APF-Acta, τ. 14 (1640-1641), φ. 434ᵛ (βλ. Τσιρπανλῆ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα,* σ. 98-99 ἀρ. 55). Τώρα, μετὰ μάλιστα ἀπὸ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προσεκόμισα γιὰ τὸν Παρθένιο, ἡ ἔκδοση ἐκείνη δὲν μὲ ἱκανοποιεῖ· καὶ τὰ σχόλια ποὺ εἶχα κάμει γιὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐκθρονισμένου ἀρχιεπισκόπου (βλ. *αὐτόθι,* σ. 221) ὀφείλω νὰ παραδεχθῶ ὅτι ἦταν λανθασμένα[76]. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀκρίβειας θεωρῶ ἀπαραίτητο νὰ ἐπανεκδώσω τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, ποὺ εἶναι βέβαια τὸ ἴδιο εἴτε στὰ Acta, ὅ.π., εἴτε στὴ σειρὰ SOCG, τ. 165, φ. 213ᵛ (αὐτό, ἀντίγραφο ἀπὸ τὰ Acta):

Die 9 7mbris 1641. Congregatio 280. Coram Sanctissimo.

|26. Retulit eminentissimus d(ominus) Card(inalis) Albornotius fratrem | Parthenij, monachi, qui in Zacyntho | errores docebat, et qui archiepiscopatum Cypri | usurpauit Christodolo, archiepiscopo catholico, | excomunicatum a dicto Christodolo, et sic mor- | tuum et sepultum, post annum a | sepultura, repertum fuisse integrum | et durum ut ferrum, ita ut nec pilus | ei erui posset; idque accidisse Graecos dixisse, | quia obijt in excomunicatione; Graeci enim pro certo | habent excomunicatos iuste a suis praelatis non posse | dissolui unquam in cineres, nisi absoluantur ab excomunicatione.

75. Ὁ εἰσηγητὴς στὴ σχετικὴ συνεδρία καρδινάλιος (1630 - 1649) καὶ μέλος τοῦ Ἱεροῦ Συλλόγου τῆς Προπαγάνδας Aegidius Carillus Albornotius (Albornoz).

76. Δικαιολογημένες ἑπομένως καὶ οἱ ἀπορίες ποὺ διετύπωσε γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου ὁ Κύρρης, "Νέαι ἱστορικαὶ καὶ προσωπογραφικαὶ εἰδήσεις", σ. 179.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Θὰ ἦταν τὸ ὀλιγότερο ἀφέλεια νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι τὰ παραπάνω ἐξαντλοῦν τὰ θέματα ποὺ ἐθίγησαν. Καὶ τὰ ρωσικὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Βατικανοῦ (ἰδίως τῆς Προπαγάνδας) καὶ τὰ βενετικὰ ἀρχεῖα, ἂν ὄχι καὶ ἄλλες πηγές, δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ ὅσο χρειάζεται εἰδικὰ γιὰ τὸν Παρθένιο, γιὰ τὴ μαθητεία του κοντὰ στὸ Θ. Κορυδαλέα, γιὰ τὴν προσωπικὴ ἀκτινοβολία του στὴν πιθανὴ γενέτειρά του τὴν Κύπρο, γιὰ τὶς περιπέτειές του στὴ Ρωσία. Τὰ ὅσα ἐγράφησαν πρὶν ἔντεκα χρόνια ἐμπλουτίζονται σήμερα μὲ νέες σκέψεις καὶ μὲ νέα προσπάθεια ἑρμηνείας τῶν πράξεων δύο σημαντικῶν ἀρχιερέων τῆς Κύπρου, τοῦ Χριστοδούλου καὶ τοῦ Παρθενίου, τῶν ὁποίων ἡ σύγκρουση ὑπῆρξε ἀναπόφευκτη ὄχι μόνο στὸν τομέα τῶν προσωπικῶν φιλοδοξιῶν, ἀλλὰ κυρίως στοὺς ἰδεολογικοὺς - θρησκευτικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἴσως προσανατολισμούς τους.

Δὲν ἔκλεισαν τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ ζωὴ τοῦ «καλβινίζοντος» Παρθενίου, ἀπὸ τὴ μιά, τοῦ «φιλοκαθολικοῦ» Χριστοδούλου, ἀπὸ τὴν ἄλλη· ἀντιπροσωπεύουν δύο κόσμους διαφορετικούς, δύο ἰδεολογίες μοιραῖα ἀντίπαλες, ποὺ ἔχουν ὅμως κοινὲς ρίζες καὶ κοινὸ παρελθόν: τὴν ἀνατολικὴ ὀρθόδοξη παράδοση. Ἡ μόνη παρηγορία λοιπὸν τοῦ συγγραφέα τῆς μελέτης ἐτούτης εἶναι ὅτι ἐπιδίωξε νὰ ἐπανατοποθετήσει τὰ προβλήματα καὶ νὰ φωτίσει κάπως τὰ χαρακτηριστικὰ δύο πρωταγωνιστῶν τῆς κυπριακῆς ἱστορίας κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ
ΒΕΝΕΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ (1637)

Εἶχε τελειώσει ἡ διόρθωση καὶ τῶν δεύτερων δοκιμίων (Αὔγουστος 1984) τῆς μελέτης ποὺ προηγεῖται, ὅταν ἔφυγα γιὰ ἔρευνες στὴ Βενετία. Ἐκεῖ, στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο (Archivio di Stato di Venezia· στὸ ἑξῆς: A.S.V.) συμβουλεύθηκα, μὲ περισσότερη ἐπιμονή, τὴ σειρὰ Senato, Deliberazioni, Roma ordinaria (Secreta), ποὺ καὶ ἄλλοτε μοῦ εἶχε προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον[1]. Στὸ R. 38 (1637 - 1638), φ.44^r - 46^r (νεώτερη ἀρίθμηση, μὲ μολύβι, στὸ κάτω μέρος τοῦ φ. - παλαιὰ ἀρίθμηση, μὲ μελάνι, στὸ ἐπάνω δεξιὸ μέρος: φ. 13^r - 15^r) διάβασα τρία ἔγγραφα, δύο τοῦ Ἀπριλίου (τῆς 24 τὸ ἕνα - τὸ ἄλλο λίγες μέρες ἀργότερα) καὶ τὸ τρίτο τῆς 5 Μαΐου, ὅλα τοῦ ἔτους 1637.

Ποιά ἡ σημασία τους γιὰ τὸ θέμα τῆς μελέτης μας; Ἡ σπουδαιότητά τους νομίζω πὼς στοιχειοθετεῖται ἀπὸ τὶς παρακάτω διαπιστώσεις:

α) Γιὰ πρώτη φορὰ μαθαίνομε τὸ πλῆρες ὄνομα τοῦ πρώην μαθητῆ τοῦ Θ. Κορυδαλέως καὶ μετέπειτα ἀρχιεπισκόπου Κύπρου: *Paolo Partenio.* Καὶ τὸ σημαντικότερο, τὸν τόπο τῆς καταγωγῆς του: *Cipriotto.* Ἡ πιθανὴ σκέψη, ἑπομένως, ποὺ εἶχα διατυπώσει πιὸ πάνω (σ.103), ὅτι ἡ Κύπρος ἦταν ἡ πατρίδα τοῦ Παρθενίου, ἀποδεικνύεται σωστὴ καὶ μετατρέπεται σὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα (βλ. πιὸ κάτω τὰ ἔγγρ. Α' καὶ Γ').

β) Ἀποσαφηνίζεται ὁ μηχανισμὸς ποὺ κινήθηκε ἀνάμεσα στὴ Ρώμη, τὴ Βενετία καὶ τὴ Ζάκυνθο γιὰ τὴν ἐκδίωξη τοῦ «διακεκριμένου ὀπαδοῦ τῶν ψεύτικων δογμάτων τοῦ Σκορδιαλοῦ» *(stimato seguace de falsi dogmi del Scordialeo*: ἔγγρ. Α'). Δηλ. ἡ Congregatio de Propaganda Fide ἀπευθύνθηκε στὸν πατριάρχη τῆς Βενετίας[2], τὸν καρδινάλιο Cornaro[3], ὁ ὁποῖος, μὲ

---

1. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης*, σ. 392. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἂς διορθωθεῖ ἕνα τυπογραφικὸ λάθος: στὸν δεύτερο στίχο τῆς σελίδας, ἀπὸ κάτω, ἀντὶ 24.7.1637, διάβαζε 24.4.1637.

2. Οἱ σχέσεις Βενετίας - Ἁγίας Ἕδρας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀβεβαιότητα, καχυποψία ὡς καὶ ἀνοιχτὴ ἔχθρα. Ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1635 ὡς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1638 ἡ διπλωματικὴ ἐκπροσώπηση ἀνάμεσα στὰ δύο κράτη διακόπτεται· βλ. Ludovico barone von Pastor, *Storia dei Papi*, τ. 13, Roma 1961, σ 726 - 732. Ὁ μόνος τρόπος «διπλωματικῆς» ἐπικοινωνίας, ὅπως φαίνεται ἐδῶ, ἐπιτυγχάνεται μέσῳ τοῦ Βενετοῦ πατριάρχη, γιοῦ μάλιστα τοῦ πρώην δόγη Ἰωάννη Corner (1625 - 1629)· στὸν πατριάρχη δηλ. διαβιβάζονται τώρα τὰ παράπονα τῆς Προπαγάνδας καὶ σ' αὐτὸν πάλι δίδει τὶς σχετικὲς ἀπαντήσεις τὸ βενετικὸ Senato.

3. Federico Corner (πατριάρχης στὰ χρόνια 1631 - 1644)· βλ. Antonio Niero, *I patriarchi di Venezia*, Venezia 1961, σ. 121 - 126.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τὴ σειρά του, διαμαρτυρήθηκε στὴ βενετικὴ Γερουσία. Στὶς 24 Ἀπριλίου 1637 (ἔγγρ. Α΄) τὸ Senato ἐνημερώνει τὸν πατριάρχη ὅτι ὁ Παῦλος - Παρθένιος «τίθεται ὑπὸ παρακολούθηση» καὶ συγκεντρώνονται πληροφορίες γιὰ τὴ συμπεριφορά του, τὰ φρονήματά του καὶ τὶς ἐνέργειές του ποὺ θὰ ἔθιγαν τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἔγγραφο ποὺ ἀνατέμνει τὴ δύναμη τοῦ «Κράτους», καθὼς αὐτὸ παρεμβαίνει, μὲ ὅλο τὸ μυστικὸ ὁπλισμό του, σὲ ἀγαστὴ συνεργασία μὲ τὴν ἄλλη μορφὴ τῆς ἐξουσίας, τὴν Ἐκκλησία, γιὰ νὰ ἐλέγξει τὴ σκέψη καὶ τὴν πράξη τοῦ πολίτη. Δὲν θὰ περάσουν παρὰ ἐλάχιστες ἡμέρες (τὸ ἀργότερο ὡς τὶς 30 Ἀπριλίου 1637) γιὰ νὰ πάρει τὴν ὁριστική της ἀπόφαση ἡ Γερουσία (ἔγγρ. Β΄). Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ διατυπώσει καμιὰ συγκεκριμένη κατηγορία εἰς βάρος τοῦ Παρθενίου, φτάνει, ὡστόσο, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κύπριος καλόγερος ἀσπάζεται τὶς ἰδέες τοῦ Κορυδαλέως. Ἔτσι ὑποχρεώνεται νὰ ἐγκαταλείψει μέσα σὲ ἕνα μήνα τὴ Βενετία, ἐνῶ δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ πατήσει τὸ πόδι του σὲ κανένα μέρος τῆς βενετοκρατούμενης Ἀνατολῆς. Ἐνημερώνονται σχετικὰ οἱ βενετικὲς ἀρχὲς τῆς Ζακύνθου (ἔγγρ. Γ΄), τῆς Κέρκυρας, τῆς Κεφαλλονιᾶς καὶ τῆς Κρήτης. Ἡ «σκληρὴ» αὐτὴ ἀπόφαση, ποὺ θίγει τὸ κοινὸ αἴσθημα δικαίου, στὸ ὁποῖο ἡ Γαληνότατη Δημοκρατία ἔχει ἰδιαίτερη εὐαισθησία[4], ἀμβλύνεται κάπως ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς ἐπικυρώσεώς της. Σὲ δυὸ ψηφοφορίες ψήφισαν θετικὰ 67 ἢ 53,ἀρνητικὰ 17 ἢ 14 καὶ ἔρριξαν λευκὴ ψῆφο 69 ἢ 85 (ἔγγρ. Β΄). Οἱ τελευταῖοι ἀριθμοὶ εἶναι ἐνδεικτικοί, νομίζω, τῶν ἀμφιβολιῶν ποὺ αἰσθάνθηκαν τὰ μέλη τῆς Γερουσίας γιὰ τὴν καταδίκη κάποιου χωρὶς σαφὴ κατηγορία. Πάντως προέχει καὶ στὴν περίπτωσή μας ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα, δηλ. ἡ ἀκοίμητη φροντίδα τῆς Βενετίας νὰ μὴν ἀλλάξει τίποτε στὸν θρησκευτικὸ τομέα, οὔτε ὑπὲρ ἢ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων οὔτε ὑπὲρ ἢ κατὰ τῶν καθολικῶν. Ἡ στασιμότητα καὶ ἡ διατήρηση τῆς λεπτῆς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στοὺς ἑτεροδόξους ὑπηκόους της ἀπαρτίζουν τὸν χρυσὸ κανόνα τοῦ *"non si facciano novità"* τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου[5].

---

4. Ἦταν περίφημα τὰ βενετικὰ δικαστήρια γιὰ τὴν ἀμεροληψία τους, ἀπόηχο τῆς ὁποίας βρίσκει κανεὶς καὶ στὸ ἔργο τοῦ Σαίξπηρ· βλ. Frederic C. Lane, *Storia di Venezia*, 4η ἔκδ.,Torino 1978, σ. 318.

5. Ὁ τουρκικὸς κίνδυνος ἐπιβάλλει στὴ Βενετία τὴν καλυτέρευση τῶν σχέσεών της μὲ τὸν καθολικὸ κλῆρο καὶ τὸν Πάπα (πρβλ. τὴν παραχώρηση δικαιώματος στὴ Γαληνότατη τὸ 1637 - 1638 γιὰ συλλογὴ δεκάτης ἀπὸ τὸν λατινικὸ κλῆρο γιὰ τὰ ἔξοδα πολέμου κατὰ τῶν Τούρκων: Pastor, *ὅ.π.*, σ. 732 σημ. 4), ἀλλὰ καὶ τὴν προσέλκυση τοῦ ἑλληνικοῦ ὀρθόδοξου πληθυσμοῦ τῶν ἀποικιῶν (βλ. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, «Ἀπὸ τὴν φιλορθόδοξη πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή», *ΕΕΒΣ* 39 - 40 [1972 - 1973], 295 - 311, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

γ) Ἐπιβεβαιώνεται, μετὰ τὰ παραπάνω, ὅτι ὁ Παῦλος - Παρθένιος γιὰ κάποιο διάστημα ἔζησε στὴ Βενετία. Ἀποδεικνύεται ἐξ ἄλλου ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς βενετικῆς Γερουσίας, ὡς ἕνα σημεῖο, δύσκολα ἐφαρμόστηκε, γιατὶ ὁ Κύπριος μοναχὸς καὶ στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴν Κρήτη ἀποβιβάστηκε καὶ κατέστησε ἔντονη τὴν παρουσία του ἐκεῖ, ὥστε καὶ πάλι νὰ ἐπέμβει ἡ Προπαγάνδα.

Ἔκδοση τῶν ἐγγράφων. Ἀπὸ τὸ A.S.V. — Senato, Deliberazioni, Roma ordinaria (Secreta), R. 38 (1637 - 1638).

Α'

Ἀπόφαση γιὰ συλλογὴ πληροφοριῶν σχετικῶν μὲ τὰ φρονήματα καὶ τὶς πράξεις τοῦ Κυπρίου μοναχοῦ Παύλου - Παρθενίου, μαθητῆ τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως.

1637, Ἀπριλίου 24

|| (φ. 44ʳ ἢ 13ʳ)Adì XXIIIJ detto [MDCXXXVIJ, aprile]

Sauij del Consilio
Sauii di Terra Ferma

| Che per un secretario di questo Consilio sia mandato a legger al | signor Cardinale Patriarca Cornaro quanto segue:

|Monsignor Illustrissimo et Reuerendissimo,

Nella lettera scritta a Vostra Signoria Illustrissima et Reuerendissima | dalla Congregatione de Propaganda Fide, fatta perue - | nire da lei a publica notitia, si riconosce quello stesso | zelo uerso l' honor di Dio e della Religione, con il quale | furono sempre uniti gli instituti della Republica nostra; |la quale come ha inuigilato in tutti li tempi per le- | uare ogni pregiudicio et ogni seme di mala natura, | cosi nel particolare della persona di quel Partenio, | calogero, stimato seguace de falsi dogmi del Scordialeo, | seguendo l' ordinario della sua pietà la medesima Republica in | cose tali, intesosi anche il desiderio della predetta Con- | gregatione, si farà hauer l' occhio a' suoi andamenti | et con il farlo ben osseruare si procurerà d' hauerne le | più sicure informationi, e trouandosi alcuna cosa | si procederà con li rigori maggiori, et che saran neces- | sarij et desiderati dal Senato, per togliere ogni | effetto et sospetione di pregiudicio alla nostra santa | religione, nella quale ha posti li suoi saldi e primi | fondamenti la Republica, et si desidera in essa ueder sempre | più edificati li sudditi.

Questo tanto potrà Vostra Signoria Illustrissima et || (φ. 44ᵛ ἢ 13ᵛ) Reverendissima far peruenire a quei Signori della Congregatione | predetta, a confirmatione sempre maggiore della perfetta | volontà et pietà della nostra Republica.

| Et da mò sia preso che per il miglior modo, che parerà | al Collegio nostro, sia presa informatione così in questa | città come fuori del *calogero Paolo Partenio, Cipriotto,* | de' suoi sentimenti e dottrina, et di ciò che potesse ha - | uer operato o andasse operando a pregiudicio della catolica Religione.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

|L. SS.

|——— 98[6]
|——— 2 |Pauluzzi, secretario
|——— 3

Β'

Ὁ Παῦλος - Παρθένιος ἐκδιώκεται ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ ἀπὸ ὅλη τὴ βενετικὴ ἐπικράτεια.

1637, Ἀπρίλιος (μετὰ τὴν 24)

| Adi[7]

|Che per un secretario di questo Consilio sia mandato a leggere al | signor Cardinal Patriarca Cornaro quanto segue:

|Monsignor Illustrissimo et Reuerendissimo,

Nella lettera scritta a Vostra Signoria Illustrissima et Reuerendissima | dalla Congregatione de Propaganda Fide, fatta peruenire | da lei a publica notitia, si riconosce quello stesso zelo | uerso l'honor di Dio e della Religione,con il quale furono| sempre uniti gl'instituti della Republica nostra; la quale | come ha inuigilato in tutti li tempi per leuare ogni | pregiudicio et ogni seme di mala dottrina, così nel | particolare della persona di quel Partenio, calogero, se- | guace de falsi dogmi del Scordialò, le diremo, che | non attendendo la pietà della Republica in cose tali eccitamenti[8], | a qualche sentore de' suoi mali sensi, non preterniise | le diligenze necessarie; anzi doppo qualche lume mag - | giore volutosi penetrare più adentro si è deuenuto | in risolutione di commettergli, che nel termine di un || (φ. 45ʳ ἢ 14ʳ) mese non solo sia uscito fuori di questa città, ma di| tutto lo stato della Republica, nel quale non habbi a ritor- | nare, con l' ordine necessario a publici rappresentanti |in questa conformità,in che si useranno le diligenze | et rigori, che saranno necessarij et sono desiderati dal | Senato, per accertarsi, che sia tolto ogni effetto et | sospettione di pregiudicio alla nostra santa Religione, | nella quale ha posti li suoi saldi et primi fondamenti | la Republica, et si desidera in essa ueder sempre più edi - | ficati li sudditi.

Questo tanto potrà Vostra Signoria Illustrissima et Reuerendissima | far peruenire a quei Signori della Congregatione predetta, | a confirmatione sempre maggiore della pietà della | medesima Republica.

| Et da mò sia preso, che sia fatto sapere a Partenio | Paolo, calogero, d' ordine del Senato, che sotto pena | della publica indignatione, nel termine di mese uno | prossimo debba esser uscito non pure da questa città, | ma da tutto lo stato della Republica, da terra e da mar, | non douendo più in esso ritornare senza espressa | licenza del Senato.

| Et sia scritto al Zante, Corfù, Cefallonia et in Candia, | perche sia esseguita questa risoluta publica uolontà, | commettendo la diligenza necessaria a publici rappresentanti | per la propria uigilanza, affine che non s' introducesse | per alcuna maniera in alcun luoco del Leuante.

| ——— 67 ——— 53
| ——— 17 ——— 14
| ——— 69 ——— 85

---

6. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ πρῶτος ἀριθμὸς δηλώνει θετικὴ ψῆφο (de parte), ὁ δεύτερος ἀρνητικὴ (de non) καὶ ὁ τρίτος λευκὴ (non sinceri).

7. Δὲν προστέθηκε ἡ ἡμερομηνία· ἰσχύουν ὅμως τὸ ἔτος (MDCXXXVII) καὶ ὁ μήνας (aprile) ποὺ σημειώνονται στὸ ἐπάνω μέρος τῶν φφ. 44ᵛ καὶ 45ʳ (ἢ 13ᵛ - 14ʳ).

8. Διάβαζε ὀρθότερα: eccitanti.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γ'

Ἐντολὴ στὸν Βενετὸ Προνοητὴ τῆς Ζακύνθου νὰ παρακολουθήσει τὴ συμπεριφορὰ τοῦ «ἐπικίνδυνου», γιὰ τὶς ἰδέες του, Παύλου - Παρθενίου τοῦ Κυπρίου.

1637, Μαΐου 5

|| (φ. 45ᵛ ἢ 14ᵛ) Adi V detto [MDCXXXVIJ, maggio], in Collegio.

| Al Proueditor al Zante

|Corre qualche concetto, che quel *Paolo Partenio, calo-* |*gero Cipriotto,* imbeuuto della falsa dottrina del Scor - | dialeo possa hauer procurato di andarla spargendo | fra Greci con quell' offesa di Dio, che si renderia | insopportabile, et che dalla pietà della Republica non | pure non fù, né sarà mai tollerata, ma seueramente | castigati quelli che fossero rei di così graue colpa.

Volemo | però, che cautamente procuriate sincera informatione | de' andamenti di costui, douendo uoi far ogni diligenza | di cauarne il più certo di quello, che in effetto ne sia, || (φ. 46ʳ ἢ 15ʳ) ma con l' auuertenza che per auuentura da suoi emuli | non fosse procurato di insinuare cosa ingiusta o insusis- | tente, ma che in materia così gelosa et importante | si conseguiscano li lumi fondati et necessarij de' sensi | et operationi di costui, facendoci uoi poi peruenire | ogni particolare, che staremo attendendo quanto prima | et con desiderio, et douerà esser con uostro giuramento | e sottoscrittione di mano propria.

| ——— 21

| ——— 0 |Pauluzzi, secretario

| ——— 0

Στὸ ἀριστερὸ περιθώριο τοῦ φ. 46ʳ ἢ 15ʳ σημειώθηκε: con autorità del Senato uedila in da mò di ufficio fatto legger al signor Cardinale Cornaro del mese passato.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΑ ΓΑΛΛΙΚΑ ΠΡΟΞΕΝΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΠΕΡΙ ΚΥΠΡΟΥ (1661 - 1901)

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΚΑΙ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

ΑΝΝΑ ΛΟΙΖΙΔΟΥ

Οἱ σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν ἀποτελοῦν ἐπιστημονικὴ μελέτη γιὰ τὸ θέμα τῶν Γαλλικῶν Προξενικῶν Ἐγγράφων. Εἶναι ἁπλῶς ἀναφορὰ σὲ ἔρευνα ποὺ βρίσκεται στὰ πρῶτα της στάδια. Συνεπῶς δὲν κρίνω ἀκόμη σκόπιμο νὰ κάνω ὁποιοδήποτε ἱστορικὸ σχολιασμό.

Στὴν ἔρευνά μας ἐξετάζουμε τὰ Γαλλικὰ Προξενικὰ Ἔγγραφα ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1661 μέχρι τὸ 1901. Ἡ σειρὰ αὐτὴ τῶν ἐγγράφων εἶναι ἤδη ταξινομημένη βάσει τοῦ περιεχομένου καὶ κάθε σειρὰ βρίσκεται σὲ διαφορετικὰ ἀρχεῖα.

Ἔτσι ἔχουμε:

1) Τὰ Ἐμπορικὰ Προξενικὰ Ἔγγραφα ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1661 μέχρι τὸ 1793.

Στὴν ἴδια σειρὰ βρίσκουμε τὶς ἐπιστολὲς τῶν Γάλλων Ὑποπροξένων τῆς Κύπρου, τῶν καγκελλαρίων, τῶν βουλευτῶν, τοὺς λογαριασμοὺς τῆς "nation" καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν φόρων.

Συνολικά, ἡ πρώτη αὐτὴ σειρὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ 13.000 χειρόγραφες ἐπιστολές. Ἐπὶ πλέον ἔχουμε διάφορες ἐπιστολὲς ἑταιρειῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἐμπόριο τῶν Γάλλων στὴν Κύπρο καὶ ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1713 μέχρι τὸ 1817.

2) Ἡ δεύτερη σειρὰ Γαλλικῶν Προξενικῶν Ἐγγράφων καλύπτει περίπου τὴν ἴδια περίοδο, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1670 μέχρι τὸ 1791. Εἶναι γραμμένα ἀπὸ τοὺς ἴδιους προξένους ἀλλὰ τὸ περιεχόμενο δὲν ἀφορᾶ μόνο τὸ ἐμπόριο ἀλλὰ κυρίως τὴν κατάσταση στὴν Κύπρο, τὶς σχέσεις τῶν Γάλλων τῆς Κύπρου μὲ τὸν Πασὰ καὶ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη, τὶς σχέσεις τους μὲ τὸν Πρέσβη τῆς Γαλλίας στὴν Ὑψηλὴ Πύλη, μὲ τοὺς ἄλλους προξένους στὴν Κύπρο, μὲ τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς σχέσεις τῶν Τούρκων μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Κύπρου. Ἡ σειρὰ αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ 13 μεγάλους τόμους ἀνεκδότων χειρογράφων τὰ ὁποῖα θὰ ἀνέρχονται σίγουρα σὲ ἀρκετὲς χιλιάδες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

3) Ἡ τρίτη σειρὰ εἶναι ἡ συνέχεια της δεύτερης, ἀφοῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1792 καὶ φθάνει μέχρι τὸ 1901.

Ἐδῶ βρίσκουμε τὴν Πολιτικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν Ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία τῶν Γάλλων Προξένων στὴ Κύπρο. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχουν ἄλλοι 13 μεγάλοι τόμοι χειρογράφων ἐπιστολῶν.

4) Τέλος ὑπάρχει μιὰ τέταρτη σειρὰ ἐγγράφων ποὺ περιέχουν μόνο τὴν Πολιτικὴ Ἀλληλογραφία τῶν Γάλλων Προξένων στὴ Κύπρο.

Ἡ σειρὰ αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τουλάχιστο 5 μεγάλους τόμους. Λέω, τουλάχιστο, γιατὶ δὲν μπόρεσα ἀκόμη νὰ δῶ ἂν ὑπάρχουν κι' ἄλλοι.

Ἄρχισα νὰ μελετῶ τὴν πρώτη σειρὰ ἐγγράφων, δηλ. τὰ Ἐμπορικὰ Προξενικὰ Ἔγγραφα, διότι εἶναι τὰ πρῶτα ποὺ βρῆκα.

Τὰ κείμενα ἢ δὲν ἔχουν καμιὰ στίξη ἢ ἡ στίξη τους δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν πραγματική. Ὁρισμένα κείμενα εἶναι ἀρκετὰ δυσανάγνωστα καὶ πολλὲς φορὲς δύο ἢ τρεῖς λέξεις εἶναι γραμμένες σὲ μιά. Πολὺ συχνὰ ἡ φωνητικὴ κατάληξη ἀντικαθιστᾶ τὴ γραφή.

Οἱ τόνοι στὶς λέξεις εἶναι πολὺ σπάνιοι καὶ πολὺ πιὸ σπάνια τὰ κεφαλαῖα γράμματα. Οἱ σελίδες δὲν εἶναι ἀριθμημένες. Κάποτε ὅμως ἡ τελευταία λέξη μιᾶς σελίδας ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἑπομένης. Ἔτσι μποροῦμε νὰ βροῦμε πιὸ εὔκολα τὴ σειρὰ τῶν σελίδων.

Οἱ γραφεῖς, ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἶναι πέραν τῶν δύο σύμφωνα μὲ τοὺς γραφικοὺς χαρακτῆρες ποὺ συναντοῦμε, δὲν εἶναι ὅλοι τοῦ ἰδίου πνευματικοῦ ἐπιπέδου καὶ αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴ σύνταξη.

Τὰ ἀντίτυπα τῶν ἐπιστολῶν δὲν περιέχουν πάντα τὸ ἴδιο κείμενο καὶ κάποτε δίνουν περισσότερες πληροφορίες.

Γενικὰ τὰ ἔγγραφα βρίσκονται σὲ καλὴ κατάσταση χωρὶς πολλὲς μουντζοῦρες.

Μιὰ ποὺ ἀναφερόμαστε σὲ Προξενικὰ ἔγγραφα, θὰ ἤθελα νὰ κάνω σύντομη ἀναφορὰ σ' αὐτὰ τὰ Προξενεῖα.

Ὁ θεσμὸς τῶν Προξενείων ξεκίνησε στὶς χῶρες τῆς ἐγγὺς Ἀνατολῆς πρὶν ἀκόμα τὴν ἄφιξη τῶν Ὀθωμανῶν.Μικρὲς παροικίες δυτικῶν,κυρίως ἐμπόρων, σχημάτιζαν ὁμάδες μὲ βάση τὴν ἐθνικότητα τῶν μελῶν τους. Αὐτὲς οἱ ὁμάδες ὀνομάζονταν "nations" καὶ ἦταν ἐγκατεστημένες στὶς "Eschelles", δηλαδὴ σὲ μερικὰ λιμάνια καὶ πιὸ σπάνια σὲ μερικὲς ἐσωτερικὲς πόλεις. Κάθε "nation" ὅριζε τὸν ἀρχηγό της δηλ. τὸν Πρόξενο, ὁ ὁποῖος τὴν κυβερνοῦσε καὶ τὴν ἀντιπροσώπευε στὶς Τουρκικὲς Ἀρχές.

Στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, ὁ Πρόξενος τῶν πιὸ σημαντικῶν "Eschelles" ἔγινε βασιλικὸς ὑπάλληλος. Στὶς λιγότερο σημαντικὲς "Eschelles" ὁ Πρόξενος ἢ ὁ ὑποπρόξενος διοριζόταν ἀπὸ τὸν Πρέσβη καὶ καμιὰ φορὰ μάλιστα ἦταν ἰθαγενής. Σιγὰ - σιγὰ τὰ καθήκοντα τοῦ Προξένου ἔγιναν πιὸ σημαντικά. Εἶχε δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλει τὸ δίκαιο καὶ τὴν τάξη στὴ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γαλλικὴ παροικία, ἔκανε ἔρευνες ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ ἐμπόριο, ἦταν ὁ μεσάζων μεταξὺ τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν διαφόρων ἀρχῶν, ἀφ' ἑνὸς Γαλλικῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου Τουρκικῶν.

Τὸ 1664 ὁ Colbert προσπάθησε νὰ ἐπιβάλει τὴ διαμονὴ καὶ νὰ ἔχει ὑπὸ ἔλεγχο τὸ Προξενικὸ προσωπικό.

Τὸ 1685 καθορίζεται μὲ κάθε λεπτομέρεια ἡ δύναμη τῶν Προξενείων. Οἱ δύο βουλευτὲς τῆς "nation" ἔχουν καθῆκο νὰ τὴν ἀντιπροσωπεύσουν στὸν Πρόξενο.

Ὁ Pontchartrain μὲ ἕνα διάταγμά του τὸ 1691 μετατρέπει τοὺς Προξένους σὲ ἔμμισθους ὑπαλλήλους. Θεσπίζει τὸ δικαίωμα τοῦ "tonnelage" ποὺ στὴν ἀρχὴ εἶναι καθορισμένο, ὅμως μετὰ τὸ 1718 καθορίζεται βάσει τῆς ἀξίας. Συλλέγεται στὴ Μασσαλία καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν πιὸ σημαντικῶν Προξένων. Ὁ διορισμὸς τῶν Προξένων γίνεται ἀπὸ τὸν Ὑπουργό.

Τὸν 18ο αἰῶνα, ἡ καριέρα τῶν Προξένων διεξάγεται μὲ συστηματικὸ τρόπο. Στὸ τέλος τοῦ παλιοῦ καθεστῶτος ἀρχίζει μιὰ τελευταία ἀναδιοργάνωση τῶν Προξενείων. Οἱ "Eschelles" χωρίζονται σὲ τρεῖς κατηγορίες:

— Τὰ Ὑποπροξενεῖα
— Τὰ Προξενεῖα
— καὶ τὰ Γενικὰ Προξενεῖα.

Στὰ σημαντικὰ λιμάνια, ὁ Πρόξενος ἔχει βοηθοὺς τὸν Καγκελλάριο καὶ τὸ Δραγουμάνο.

Ὁ ρόλος τοῦ Καγκελλάριου εἶναι νὰ ἐκτελεῖ τὴν γραφειακὴ δουλειά, νὰ εἶναι ὑπεύθυνος τῶν ἀρχείων, τῆς ἀλληλογραφίας, τῶν λογαριασμῶν τῆς "nation" καὶ τοῦ Προξένου. Στὴν ἀρχὴ διορίζεται ἀπὸ τὸν Πρόξενο καὶ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους της "nation". Ὅμως τὸν 18ον αἰῶνα, στὶς σημαντικὲς "Eschelles" θεωρεῖται ὑπάλληλος τοῦ κράτους καὶ διορίζεται ἀπὸ τὸ βασιλιά.

Ὁ Δραγουμάνος εἶναι ἁπλῶς διερμηνέας ὁ ὁποῖος ὅμως μπορεῖ κάποτε νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸν Πρόξενο. Ἀκόμα καὶ μετὰ τὸ 1669 οἱ Δραγουμάνοι τῶν Προξενείων ἦταν συχνὰ ἰθαγενεῖς.

Λόγω τοῦ ὅτι βρίσκομαι ἀκόμη στὸ πρῶτο στάδιο τῆς δουλειᾶς μου, δηλαδὴ στὴν μεταγραφὴ αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν, δὲν εἶμαι σὲ θέση πρὸς τὸ παρὸν νὰ παρουσιάσω ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενό τους.

Πιὸ κάτω παρουσιάζω ὑπὸ μορφὴ παραρτήματος ὁρισμένα δείγματα ἐπιστολῶν.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Περίληψη τῆς Α΄ ἐπιστολῆς

Λάρνακα, 7 Αὐγούστου 1688.
Πρακτικὰ τῆς 27ης Σεπτεμβρίου 1687, ἀπόσπασμα τῶν ἀρχείων τῆς καγκελλαρίας, βάσει τοῦ ὁποίου:

— Ὁ Sauveur Marin ἐνάγει στὸ Balthazar Sauvan τὸν Mehemet Ali ὁ ὁποῖος, χρησιμοποιώντας βία, προσπάθησε νὰ τοῦ πάρει πίσω μιὰ ἀπόδειξη χρέους τοῦ 1684.

— Ὁ B. Sauvan ἔστειλε τὸ δραγομάνο του στὸ Mehemet Ali, γνωστὸ ὡς ἀρχηγὸ τῶν ἐπαναστατῶν, γιὰ νὰ τοῦ ἀποδείξει ὅτι ἔχει ἄδικο.

— Ὁ Mehemet Ali δὲν θέλησε νὰ ἀκούσει τίποτα καὶ ἀπείλησε ὅτι θὰ πάει στὸ σπίτι τοῦ Marin μὲ ὅλη του τὴν ὁμάδα γιὰ νὰ τὸν σκοτώσει καὶ νὰ τοῦ ληστέψει τὸ σπίτι.

— Ὁ Sauvan, συνοδευόμενος ἀπὸ τὴ "nation", συνάντησε τὸν Mehemet Ali στὸν ὁποῖον παρέδωσε τὴν ἀπόδειξη χρέους μὲ πολλὲς διαμαρτυρίες.

/1 Extraict des registres de la Chancellerie de France a Chipres.

/2 Auiourd'huy vingt septieme septembre mil six cents quatre vingt sept apres midy /3 estant compareu le Sieur Sauveur Marin, marchand françois resident en cette isle /4 de Chipres, par devant moy, Consul des nations françoises, angloise (et) hollandoise en /5 cette mesme isle, lequel nous ayant representé que ce matin estant venu chez /6 luy quelques janisseres de la trouppe de Mehemet Aga, dit Bojaioulou, qui est /7 arrivé cette nuict a ce village de Larnica, lesquels avec menaces qu'i luy ont /8 faict en luy demandant un tesqueret (et) coget qui avoit esté faict en faveur /9 dud(i)t Sieur Marin devant le Moulack de Nicossie le huictieme novembre /10 mil six cent huictante quatre, declarant par led(i)t tesqueret et cojet que le /11 d(i)t Mehemet Aga, sa femme (et) sa belle mere, soliderement doivent au d(i)t Sieur /12 Marin la somme de mille (et) soixante piastres, sur laquelle demande led(i)t /13 Sieur Marin ayant respondu qu'il estoit tout prest à rendre led(i)t tesqueret /14 (et) coget en mesme temps qu'il en sera satisfaict, lad(i)te responce ayant esté /15 rapportée par les dits janisseres aud(i)t Bojaioulou lequel, ayant d' abbord /16 faict metre son monde en armes pour venir attaquer led(i)t Sieur Marin a /17 main armée dans son domicille pour fere rendre aud(i)t Sieur Marin la /18 dite promesse. moy dit Consul, ayant esté advisé des emportaments dud(i)t /19 Mehemet Aga, dit Boiaioulou, et sachant de science asseurée qu' il est chef /20 des rebbelles de cette isle depuis environ un an

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

et connoissant ses emportem (en)ts, /21 pour eviter le desordre qu' il pourroit fere au(i)t Sieur Marin et generallement /22 a tous les françois j'ay envoyé audit Mehemet Aga, chef des rebelles, qui /23s' est logé par force chez le Sieur de S(ain)t Amand, un des nos marchands, /24 mon dragouman accompagné d' un autre des mes serviteurs pour luy /25 dire qu' i n' estoit pas bon de venir par force a demander des promesses qu' i /26 doit legitiment, et qu' il ya sur l' isle un moulack (et) des cadis /27 establis pour fere la justice tant aux turcs qu' au francs (et) que, s' il /28 pretend fere des semblables iniustices, le Consul (et) marchands seront /29 obligez de s' aller pleidre a la Porte. Toutes ces raisons bien entendues par//30 par le d(i)t Mehemet Aga, d(i)t Bojaioulou, il s' est mis a pester (et) jurer qu'i vouloit /31 incessemment sa promesse de mil soixante piastres qu' il doit aud(i)t Sieur Marin /32 sans esgard a aucune Justice, (et) que, a faute de ce fere (et) dans un heure, il /33 se porteroit, luy et toute sa trouppe des rebbelles, dans la maison dud(i)t Sieur /34 Marin pour l' assassiner (et) metre en pieces et metre sa maison au pillage, (et) /35 sy Monsieur le Consul s'y opposoit ou quelque autre marchand, il en feroit /36 de mesme. Et apres beaucoup des menaces qu'il a faict aud(i)t dragouman, /37 qui a esté obligé de se retirer pour venir advertir du desordre que cet /38 homme estoit resolu de fere sy led(i)t Sieur Marin ne luy rendoit ses /39 papiers, (et) ayant entendu que led(i)t Mehemet Aga, d(i)t Bioaioulou, solicité /40 par sa femme et sa belle mere comme soliderement obligez /41 de lad(i)te somme de piastres mil (et) soixante, il avoit jure de ne retoutner /42 de Lernica sans avoir lad(i)te promesse et coiet, cepandant voyant les /43 insolences dud(i)t Mehemet Aga, dit Bojajoulou, (et) ses consorts, moy dit /44 Consul, ayant faict assembler nos marchands et led(i)t Sieur Marin dans /45 ma Chambre d' Audience, lesquels tous assembléz, ayant faict entrer mon /46 droguemant pour leurs fere le rapport dece qu' il m' avoit deja dict /47 sy dessus, un chacum ayant dict son opinion, on a truvé a propos que /48 moy dit Consul (et) toute l' assemblée tant des marchands que capitaines /49 nous porterions a la maison ou est logé led(i)t Bojajoulou, ce qu' ayant /50 faict a quatre heures apres midy, l' ayant truvé avec sa trouppe, /51 je luy aurois rappresenté par l' organe de mon droguement l' iniustice /52 qu' il pretendoit fere en voulant obliger led(i)t Sieur Marin de luy rendre /53 ses papiers sans payer. Et croiant qu' il m' eust une response raisonnable, /54 il m'a faict connoistre devant tous nos Messieurs signéz cy apres /55 qu' il n'y avoit pas tant des raisonnaments dans cette affere, qu' il pretendoit /56 absolument satisfere sa femme (et) luy porter la d(i)te promesse (et) coiet, /57 (et) que ne le faisant pas il continueroit de poursuivre le desordre qu' il /58 avoit commencé envers led(i)t Sieur Marin.

Entendant toutes ces raisons (et) /59 que les mienes n' estoient pas receues aupres dud(i)t rebelle, apres luy avoir//60 lui avoir rapresenté le tort qu' il a-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

voit dans ladite affere, pour eviter un malheur /61 j' ay deputé deux des nos marchands pour informer led(i)t Sieur Marin /62 de toute chose et qu' il falloit remetre la susd(i)te promesse (et) coget de mil (et) /63 soixante piastres boulée par led(i)t Mehmet Aga, sa femme (et) sa belle mere. /64 Ce que ayant faict led(i)t Sieur Marin me les ayant envoyéz a la maison dud(i)t /65 Bojaoulou ou j' estois encore avec la nation, je les ay consignéz entre les mains /66 dud(i)t Boiajoulou, luy ayant faict les protestations des touts les emoluments, /67 je dis evenements qui pourront arriver, (et) ayant reconneu son boul /68 et celuy de sa femme (et) de sa belle mere, il les a mis dans son jurdan 5 69 en nostre presence. Et pour estre la verité, nous Consul, marchands (et) /70 capitaines avons signé la presente pour servir a qui de droit (et) /71 ordonné a nostre Chancellier d' enrregistrer led(i)t verbal.

Faict (et) publié /72 dans nostre maison consulere l' an (et) jour susd(i)t signé a l' original:

/73 B. Sauvan, Consul, Feau, Deputé, Louis Martin, Jean Roman, /74 Philippes Touche, And(re) S(ain)t Amand, Jean Fouquier, Charles /75 Guilhermy, Aubert, A. Savy, Blaize Pistre, Jean B(aptiste) Ginestet.

/76 Collationné par moy Chanc(ellie)r soubsig(né)
/77 (signature). D. Janna Chan(cellie)r

/78 Nous Balthazar Sauvan Cons(eill)er du Roy, Consul /79 pour sa Majesté tres chrestienne, pour sa M(ajes)té britanique (et) /80 les seretissimes Estats de Nederlant en cette isle (et) royaume de Chipres /81 certiffions (et) attestons a tous qu' il appartiendra que M(onsieu)r Dominique /82 Janna qui a signé le present verbal est nostre Chancellier aux escrip(tu)res//83 (et) signatures duquel pleine (et) entiere foy est adjoutée tant en jugement /84 que dehors en foy de quoy nous avons signé ces presentes, y faict /85 apposer le seel royal accoustumé, donné a Chipres, Lernica, /86 du septieme aoust mil six cent quatre vingt huict.

/87 (signature) B. Sauvan, Consul

/88 1687
/89 Chipres le 27e septemb(re)
/90 Verbal pour le S(ieu)r Sauveur
/91 Marin marchand contre Mehemet
/92 Aga.

Περίληψη τῆς Β' Ἐπιστολῆς

Λάρνακα, 14 Ἀπριλίου 1690.

Ὁ νέος Πρέσβης, M. de Chasteauneuf, δὲν ἔχει ἀκόμη ἀπαντήσει στὶς ἐπιστολὲς τοῦ B. Sauvan σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα ποὺ προκαλοῦν οἱ ἐπαναστάτες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὁ πρώην Πρέσβης, Girardin, τοὺς εἶχε συμβουλεύσει νὰ εἶναι προσεκτικοὶ μαζί τους καὶ τοὺς πληροφόρησε ὅτι εἶναι χειρότεροι στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὁ B. Sauvan ἀναγκάστηκε νὰ ἀναφέρει σὲ πρακτικὰ τὴν κακὴ συμπεριφορά τοῦ κουρσάρου καπετάνιου Isnardon, ὁ ὁποῖος ἔφθασε σ' αὐτὴ τὴν "Eschelle" μὲ σκοπὸ νὰ πουλήσει Τούρκους σκλάβους ποὺ εἶχε στὸ πλοῖο του. Ὁ Πρόξενος ἐλπίζει ὅτι θὰ πληρωθεῖ τὶς 100 ὀκάδες μετάξι ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ δώσει.

/1 Messieurs,

/2 Les rebelles de cette isle nous inquietent souvant. /3 j'en escrivis a feu Monsieur Girardin pour y /4 metre quelque remede. Sa responce fut qu' en /5 Contantinople estoient plus rebbelles qu' icy, me /6 reccomandant que par nos prudences d' esvitter /7 le mieux qu' il nous seroit possible les vexations /8 d' iceux; ce que nous avons fait.

Je me suis /9 donné l' honneur d' escrire souvant a Monsieur /10 de Chasteauneuf, nostre nouveau Ambassadeur, /11 néayant fait aucune responce jusques au jourd' huy, /12 ne doutant nullement qu' il ne nous escrive de la /13 mesme façon que feu Monsieur Girardin.

/14 Par le capp(itai)ne Guilhermy les comptes nationnal /15 de l' année derniere vous seront envoyés et par /16 iceux vous verrés comme la nation est angagée de /17 quatre cents dix piastres desquelles en avons pris /18 cent cinquante sur ce presant vaisseau. Nous /19 liquiderons le reste sur les bastiments qui sont//20 en Syrie et Pallestine.

/21 Le 27e du moins passé arriva dans ce port le /22 vaisseau capp(itai)ne Isnardon armé en cours pour faire /23 rachapt de douze esclaves turcs qu'il avoit. /24 Son procedé qui n'a pas esté honneste nous a donné /25 beaucoup de peines et obligés de faire un verbal /26 contre luy que trouverés sy inclus, esperant, Dieu /27 aydant, que les cent ocques soye que nous avons /28 estés forcés de donner qu' elles nous seront payées /29 avec fort peu de perte. J'y employeray tous mes /30 soings, et par le capp(itai)ne Guilhermy vous serés /31 advertis au juste de toutte chose, vous priant, /32 Messieurs, de faire en sorte que ces corsaires ne /33 viennent plus nous inquieter soubs preteste qu' ils /34 diesent que presantement ne sont plus corsaires /35 mais bien vaisseau de guerre de sa M(ajes)té.

Le S(ieu)r /36 Feau Deputté est a Limasso pour faire le prix des /37 cottons ce qui est cause qu' i ne peut pas signer /38 la presante.

Je vous souhaitte, Messieurs, toutte /39 sorte de bon - heur et prospetitte puis que je /40 vous suis soubmission

/41 Messieurs

/42 Vostre tres humble et tres
/43 obeissant serviteur.

/44 (signature). B. Sauvan, Consul.
/45 De Larneca en Chipres le 14e avril 1690.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Περίληψη τῆς Γ' ἐπιστολῆς

Λάρνακα, 14 Ἀπριλίου 1690.
Πρακτικὰ τῆς προηγούμενης ἐπιστολῆς ποὺ ἀναφέρουν ὅτι ὁ κούρσαρος Isnardon ἔμεινε πέντε μέρες στὸ λιμάνι, παρ' ὅλες τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Προξένου, ὅτι ὁ Mehemet Ali ἀγόρασε τοὺς δώδεκα Τούρκους σκλάβους καὶ ὅτι ἀνάγκασε τὸν Πρόξενο νὰ τοὺς πληρώσει στὸν Isnardon δίνοντας 100 ὀκάδες μετάξι.

/1 Jour du mois d' avril, nous Balthazar Sauvan, Con (seill)er du /3 Roy, Consul pour sa Majesté en cette isle (et) royaume /4 de Chipres, et marchands composant la nation françoise /6 par l' arrivée du cap(itai)ne Isnardon avec son vaisseau armé / 7 en cours quy, aprez avoir mouillé en cette plage des /8 Salines le vingt septiesme du passé au poste des bastiments /9 Marchands, envoya sa chalouppe a bord de la barque /10 S(ain)t Fransçois Xavier commandée p(ar) capp(itai)ne Sebastien /11 Sauvaire ou, ayant laissé deux lettres, sçavoir l' une /12 pour le douanier et l' autre pour l' Aga du chasteau, quy /13 leur furent rendeues par le d(it) capp(itai)ne Sauveur nostre /14 insçeu et sans nous avoir rien particippé, nous /15 auroient obligez de luy envoyer dire de se tirer de la /16 au plus viste, en luy representant les dangers auxquels /17 il exposoit la nation. Mais luy, ne faisant aucun /18 cas de nos ordres, s' obstina a demurer en cette ditte plage, /19 et ayant mis a terre un esclave turc des le mesme jour /20 de son arrivée, lequel s' en alla au mesme instant a /21 Nicosie voir Mehemet Aga, dit Boyagioglou, chef des /22 rebelles de cette isle, de la part et avec des lettres /23 d' autres esclaves turcs au nombre de douze qu' il avoit /24 dans son bord. Led(it) Mehemet Aga seroit venu le /25 vingt neufiesme du passé en ce dit lieu de Larnica /26 pour moyenner le rachapt desdits douze esclaves, ce /27 quy nous a mis dans la mecessitté d' envoyer vers luy /28 avec des presents sellon la coustume qu' il a estably et qu' il /29 contraint par force de suivre, lesqueles presents se /30 montent environ la somme de soixante piastres, et a /31 de plus donne suget audit Mehemed Aga de nous /32 demander en prest cent oqcues de soye pour contribuer /33 a faire la somme de mil six cents piastres pour le /34 rachapt desdits esclaves qu' il pretendu delivrer, /35 nous payer lesdittes soyes. /36 Cependent comme c' est un rebelle quy a le pouvoir en /37 main et capable de tout entreprendre, il fut deliberé /38 par assemblee tenus le trantiesme du passé que pour /39 evitter de plus grands maux dont la nation estoit /40 menacée, on presteroit audit Boyagioglou lesdittes /41 cent ocques soyes quy ont esté livrées et reveues par /42 led(it) capp(itai)ne Isnardon, lequel se servant de l' hautoritté /43 dud(it) rebelle a exigé de nous une attestation touchant /44 le prix des soyes. Et apres avoir diversses fois exposé /45 la nation a recevoir des grandes avanies de la part /46 desdits rebelles qui ne cherchent que des pretextes pour /47 avoir suget de manger de l' argent et faire des viollences, /48 nous meprisant et

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

tous les ordres que luy avons donné /[49] pour le bien et l' interest du commerce, se mit a la voille /[50] le premier du courent, laissant la nation endebours des /[51] dittes cent ocques soyes qui peut etre ne seront jamais /[52] payées par led(it) rebelle.

C' est ce qui nous a obligé /[53] a dresser le present procez verbal pour en estre envoyé /[53] un extrait a la Chambre du Commerce de Marseille /[55] affin de prevenir les malheurs qui pourroient /[56] arriver en cette eschelle par l' abord des corsaires quy//[57] quy est tout a fait contraire au bien et a l' advantage /[58] du commerce, et avoir recours pour lesdittes soies et /[59] presents en procedant contre quy et par devant qu' il /[60] appartiendra.

Et avons signé: Balthazard Sauvan, Consul, /[61] Feau, Deputté, Jean Fouquier, André S(ain)t Amand, Charles Guilhermy, /[62] Courey et Briguier, François Loup, Bruno Ravelli, Nicolas /[63] Ambrozin, home Bontasey, ainsin a l' original.

/[64] Extrait des registres de la Chancellerie du
/[65] Consulat de France en Chipres colla(tionné)
/[66] par noy Chancellier sous signé:
/[67] J. Bap(tis)te Ginestet, Chanc(ellier).

/[68] Nous Balthazar Sauvan, Con(seille)r du Roy, Consul/[69] pour sa Mejesté tres chrestienne en cette isle et /[70] royaume de Chipres, certiffions et attestons a tous /[71] qu' il appartiendra que M(onsieu)r Jean Bap(tist)e Ginestet qui /[72] a signé l' extrait cy dessus est nostre Chanc(ellier) aux /[73] escrittures et signattures, duquel pleine et entiere foy est /[74] ad joutée tant en jugement que dehors, en temoin de quoi /[75] nous avons signé ses presentes et a icelles fait apposer /[76] le seel rojal accotumé, donné a Lernica en Chipres, le /[77] quatorziesme jour du mois d' avril mil six cents quatre vingt /[78] et dix.

/[79] (signature). B. Sauvan, Con(sul).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1834-1863)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΟΥΛΕΣ

Περισσότερο πολιτικὴ καὶ λιγότερο οἰκονομικὴ ἤ ἄλλη σκοπιμότητα ὑπῆρξε τὸ οὐσιαστικὸ κίνητρο ποὺ ὤθησε τη Βαβαρικὴ Ἀντιβασιλεία στὴν ἀπόφαση γιὰ τὴν ἵδρυση Ἑλληνικῶν προξενείων στὸ ἐξωτερικό[1]. Ἰδιαίτερη προσοχὴ ὅμως δόθηκε στὴν ἀνάγκη τῆς παρουσίας διπλωματικῆς ἐκπροσώπησης τοῦ πρώτου Ἑλληνικοῦ κράτους στὰ ἐδάφη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ μάλιστα σὲ περιοχὲς ὅπου ἀνθοῦσε ὁ ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἐφαρμόστηκε καὶ στὴν περίπτωση τῆς Κύπρου, ὅπου τὰ σχέδια τῆς Ἀντιβασιλείας προέβλεπαν τὴν ἵδρυση ὑποπροξενείου στὴ Λάρνακα, τὸ κυριότερο ἐμπορικὸ λιμάνι τοῦ νησιοῦ, στὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε, κατοικοῦσε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς μικρῆς ἀριθμητικὰ ἀλλὰ δυναμικῆς Εὐρωπαϊκῆς παροικίας[2].

Τὸ ὑποπροξενεῖο τῆς Λάρνακας, ποὺ ὑπάγονταν στὸ προξενεῖο τῆς Σμύρνης καὶ στὴν Ἑλληνικὴ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινούπολης, ἱδρύθηκε μὲ εἰδικὸ διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας στὶς15 Σεπτεμβρίου 1934 καὶ τὸν ἑπόμενο μήνα ὀρκίστηκε ἐπίσημα ὁ πρῶτος Ἕλληνας ὑποπρόξενος Δημήτριος Φραγκούδης[3]. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ νεοδιορισθεὶς ὑποπρόξενος, ἀφοῦ ὀρκίστηκε πίστη στὸν Ὄθωνα, διαβεβαίωνε ταυτόχρονα ὅτι δὲν ὑπῆρξε μέλος μυστικῆς ἑταιρείας ἄγνωστης πρὸς τὴν κυβέρνηση. Θὰ πρέπει νὰ δοῦμε τὴ δήλωση αὐτὴ ὡς συνέπεια τοῦ φόβου ποὺ ἐνέπνεαν στοὺς κρατοῦντες οἱ ἄγνωστης προέλευσης ἑταιρεῖες, ἤδη ἀπὸ τὴν Καποδιστριακὴ περίοδο· οἱ περισσότερες ὅμως ἀπὸ αὐτὲς ἦταν προπάντων ὁμάδες δυσαρεστημένων ἀπὸ τὴν κυβέρνηση πολιτῶν καὶ εἶχαν ἀσήμαντη πολιτικὴ ἐπιρροή.

Ἡ ἀπόφαση γιὰ διορισμὸ ὑποπροξένου στὴ Λάρνακα δὲν σήμαινε ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀποδοχή της ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τῆς Κωνσταντινούπολης, πολὺ περισσότερο ποὺ τὸ Ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν

---

1. Τὸν Φεβρουάριο 1830 εἶχε ὑποβληθεῖ πρόταση στὸν Ἰ. Καποδίστρια γιὰ ἵδρυση Προξενείου στὴν Κύπρο, ποὺ ὅμως δὲν καρποφόρησε (Ἀρχεῖο Καποδίστρια, Κέρκυρα, Γ. Ἀντζελάτος στὸν Καποδίστρια, 22.2.1830).

2. George Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge, 1952, τόμ. 4, σ. 70.

3. Ἀρχεῖο Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν (Α.Υ.Ε.) /ΚΥ/37/12, Ὀκτώβριος 1834.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δὲν προνόησε νὰ ἐξασφαλίσει ἐκ τῶν προτέρων τὴ συγκατάθεση τῆς Πύλης. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ κατάσταση στὴν Κύπρο, ὅπως διαμορφώθηκε μετὰ τὶς ἐξεγέρσεις καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα στὸ νησὶ - ἰδιαίτερα τοῦ Νικολάου Θησέως τὸν Μάρτιο 1833 καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἰωαννίκιου τὸν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου χρόνου - στὰ ὁποῖα Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμάνοι στράφηκαν κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς κακοδιοίκησης, ἐπηρέασαν τοὺς Τούρκους ἀρνητικά. Ἡ ἀρνητικὴ στάση τῶν Ὀθωμανῶν συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὰ ἀμέσως ἑπόμενα χρόνια[4]. Τὸ 1836 οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐγκρίνει τὴν ἵδρυση στὸ ἔδαφος τῆς Αὐτοκρατορίας ὅλων τῶν προξενείων καὶ ὑποπροξενείων τῆς Ἑλλάδας ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑποπροξενεῖα τῆς Σάμου καὶ τῆς Λάρνακας. Μιὰ προσπάθεια τοῦ Ἕλληνα πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη Κ. Ζωγράφου νὰ ἐπιτύχει τὴ συγκατάθεση τῶν Τούρκων, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Ρώσου ὁμόλογού του Μπουντιένεφ, κατέληξε ἐπίσης σὲ ἀποτυχία[5].

Παρὰ τὶς δυσκολίες, ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνηση προχώρησε στὴ διοικητικὴ καὶ γραφειοκρατικὴ διάρθρωση τοῦ ὑποπροξενείου. Οἱ ὑποπρόξενοι καὶ οἱ προξενικοὶ πράκτορες ἦταν βέβαια κατὰ κανόνα ἄμισθοι ἀλλὰ δικαιοῦνταν τὰ δικαιώματα ἀπὸ λιμενικὰ τέλη, «διαμονητήρια» καὶ τέλη χορήγησης τῶν διαβατηρίων, ἐνῶ σπάνια ἔπαιρναν ἔκτακτες ἐπιχορηγήσεις[6]. Μόνο οἱ δαπάνες τῆς λειτουργίας τοῦ ὑποπροξενείου βάραιναν τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ καὶ ἦταν ἐνδεικτικὸ καὶ ἐδῶ τὸ πνεῦμα τῆς οἰκονομίας, χαρακτηριστικὸ τῶν Βαβαρῶν, ποὺ πρυτάνευσε στὸν καθορισμὸ τῶν ἐξόδων τῆς πρώτης Ἑλληνικῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς στὴ Μεγαλόνησο. Στὸ μεταξὺ τὸ 1837 ὁ Δ. Φραγκούδης παραιτήθηκε ἀπὸ τὴ θέση του γιὰ νὰ ἀναλάβει προξενικὸς πράκτορας τῆς Μεγάλης Βρετανίας στὴ Λεμεσό. Ἀντικαταστάτης του διορίστηκε ὁ Δημήτριος Μαργαρίτης, ὁ ὁποῖος ὅμως - ὅπως καὶ ὁ προκάτοχός του - μὴ μπορώντας ἀκόμη νὰ πάει στὴν Κύπρο παρέμεινε στὴν Ἀθήνα ὡς ἀποσπασμένος στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν.

Μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1843 καὶ τὴν ἀνάληψη τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν ἀπὸ τὸν πρωθυπουργὸ Ἰωάννη Κωλέττη τὸ 1844, οἱ πιέσεις τῆς Ἑλληνικῆς κυβέρνησης πρὸς τὴν Πύλη ἐντάθηκαν.

> «*Δεν ἔπαυσα νὰ ἐπιμένω παρὰ τῷ Ὑπουργῷ τῶν Ἐξωτερικῶν* (τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας») - ἔγραφε στὸν Κωλέττη ὁ τότε Ἕλληνας πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Μ. Ἀργυρόπουλος.

---

4. Α.Υ.Ε. ΚΥ/37/12/1835, Ι. Ρίζος πρὸς Κ. Ζωγράφο, 31/12/1835.
5. Ὅ.π.
6. Α.Υ.Ε. ΚΥ/37/12/, 31.12.1834 καὶ ΚΥ/37/12, 1854 *(passim)*.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

«Πάντοτε μοι ἔλεγεν ἢ μοι ἐμήνυεν ὅτι δὲν εἶχεν ἀκόμη ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἡ πρότασις καὶ νὰ ἔχω ὑπομονήν. Σήμερον (Ἰούλιος 1845) *μοι εἶπε σχεδὸν καθαρῶς ὅτι πρὸς τὸ παρὸν δὲν γίνεται. Ἐσυζήτησα τὸ πρᾶγμα πολλαπλῶς καὶ τῷ ἔκαμα παρατηρήσεις δυνατὰς ὡς πρὸς τὸ παράλογον τῆς ἀρνήσεως, ἀλλ' εἰς μάτην. Μὲ διαφόρους τροπολογίας ἐπέμενεν ὅτι εἶναι καλὸν νὰ ἀναβληθῆ πρὸς τὰ παρόν»*[7].

Λίγους μῆνες ὅμως ἀργότερα οἱ Τοῦρκοι αἴρουν καὶ τὶς τελευταῖες ἀντιρήσεις τους. Ὁ δρόμος ἦταν πιὰ ἀνοικτός. Ὁ Ἕλληνας ὑποπρόξενος ἔφτασε στὴ Λάρνακα στὶς 19 Ἰουνίου 1846[8]. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς Μεγαλονήσου ἦταν δύσκολο νὰ περιγραφεῖ, ἐνθουσιασμός, τὸν ὁποῖο ὁ Μαργαρίτης δὲν μπόρεσε νὰ *«περιστείλει»*, ὅπως γράφει, γιὰ νὰ μὴ προκαλέσει τοὺς Τούρκους[9]. Ἐξάλλου ἡ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὶς ἐπίσημες Ὀθωμανικὲς ἀρχὲς τῆς Κύπρου ὑπῆρξε ἀπογοητευτικὴ γιὰ τὸν Ἕλληνα ὑποπρόξενο. Σ' αὐτὸ ἀναμφίβολα συντέλεσε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Δ. Μαργαρίτης δὲν ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ τὸ εἰδικὸ βεράτι ἀναγνώρισής του (ἐκτελεστήριο) ἀλλὰ μόνο μὲ ἁπλὸ γράμμα τοῦ Μεγάλου Βεζίρη πρὸς τὸν Διοικητὴ τῆς Κύπρου Χασὰν πασά[10]. Ἀκόμη, οἱ διπλωματικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία δὲν ἦταν καὶ τόσο καλές. Ἔτσι ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Ἕλληνα ὑποπρόξενου στὴ Λάρνακα πρόκυψε τὸ πρόβλημα τοῦ χαιρετισμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς σημαίας ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχές. Οἱ Τοῦρκοι μὲ τὸ πρόσχημα τῆς μὴ ἐπίσημης ἀναγνώρισης τοῦ διορισμοῦ τοῦ Μαργαρίτη, ἀρνήθηκαν παρὰ τὶς ἔντονες διαμαρτυρίες τοῦ τελευταίου. Ἡ κατάσταση μεταβλήθηκε κάπως ὅταν στὶς 6 Ἰουλίου ἔγινε ἐπίσημη ὑποδοχὴ τῶν Ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν ἀπὸ τοὺς προξένους ὅλων τῶν Εὐρωπαϊκῶν χωρῶν καὶ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Τούρκου τοποτηρητῆ, ἐνῶ ἡ ἑλληνικὴ σημαία, σύμφωνα μὲ τὶς ἀναφορὲς τοῦ Μαργαρίτη, *«ἀνεπετάχθη εἰς τὴν φίλην καὶ συγγενῆ ταύτην χώραν μετὰ μουσικῶν ὀργάνων καὶ κανονιοβολισμῶν»* - ἀλλὰ ἀπὸ τὰ συμμαχικὰ πλοῖα καὶ μόνον. Λίγες μέρες νωρίτερα εἶχε προηγηθεῖ ἐθιμοτυπικὴ συνάντηση τοῦ Μαργαρίτη μὲ τὸν Χασὰν πασά, ποὺ ἔδρευε στὴ Λευκωσία, πόλη μὲ πληθυσμὸ τότε 18.000 κατοίκους καὶ ποὺ ἀπεῖχε ὀκτὼ ὧρες ἀπὸ τὴ Λάρνακα· ὅπως ἀνέφερε ὁ Ἕλληνας ὑποπρόξενος, ὁ πασὰς τὸν δέχτηκε μὲ τὴν τυπικὴ Ὀθωμανικὴ φιλοφροσύνη[11].

---

7. Ὅ.π. 37/12/1845, Μ. Ἀργυρόπουλος πρὸς Ἰ. Κωλέττη, 4.7.1845.
8. Ὅ.π. 37/12/1846, Δ. Μαργαρίτης πρὸς Μ. Ἀργυρόπουλο, 19.7.1846.
9. Ὅ.π.
10. G. Hill, ὅ.π., σ. 69.
11. Α.Υ.Ε. 37/12/1846, Δ. Μαργαρίτης πρὸς Ἰ. Κωλέττη, 20.7.1846.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἡ ἄφιξη διπλωματικοῦ ἐκπροσώπου τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας στὴν Κύπρο, ἦταν ἑπόμενο νὰ προκαλέσει τεράστια συγκίνηση στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμὸ τῆς Μεγαλονήσου. Ὁ Μαργαρίτης τὸ τονίζει αὐτὸ στὶς ἀναφορές του καὶ προσθέτει ὅτι κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ὑποδοχῆς οἱ Ἕλληνες τῆς Λάρνακας *«εὐθύμων καθ' ὅλην ἐκείνην τὴν ἡμέραν καὶ νύκτα μὲ φωτοχυσίες καὶ χορούς»*, παρὰ τὸν προφανὴ κίνδυνο νὰ ἐκτεθοῦν στὶς Ὀθωμανικὲς ἀρχὲς τῆς πόλης[12]. Ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνηση ὅμως ἐπέστησε τὴν προσοχὴ τοῦ ὑποπρόξενου στὸ νὰ ἀποφεύγει τὶς ὑπερβολικὲς ἐκδηλώσεις πρὸς χάριν τῆς οὐσίας. Περισσότερο ψύχραιμοι οἱ προϊστάμενοί του στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν διέβλεπαν, ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ παρουσία τῶν Ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν στὴν Κύπρο ἦταν σπουδαιότερη ἀπὸ τὴν ὅποια σημασία ποὺ θὰ εἶχε ὁ τυπικὸς χαιρετισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς σημαίας. Τοὺς ἴδιους ἐνδοιασμοὺς γιὰ τὸ μέλλον τῶν σχέσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου τῆς Κύπρου μὲ τὶς τοπικὲς Ὀθωμανικὲς ἀρχὲς ἐξέφραζε ἀπὸ τὴν πλευρά του καὶ ὁ πρεσβευτὴς Ἀργυρόπουλος, ὁ ὁποῖος σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Μαργαρίτη ὑπογράμμιζε:

> *«... νὰ προσέχητε μὴ δίδοντες τὴν παραμικρὰν αἰτίαν δυσαρέσκειας εἰς τὰς τοπικὰς ἀρχὰς ἢ ὑπερβολικοῦ θάρρους εἰς τοὺς ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν σας ὑπηκόους τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος* (τοῦ Ὄθωνα), *ἢ ματαίων ἐλπίδων εἰς ὁμογενεῖς μὴ ἔχοντας τὰ προσόντα τῆς Ἑλληνικῆς ἰθαγενείας»*[13].

Ἀναφέρθηκε ἤδη ὅ,τι ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν ὁμογενῶν στάθηκε δύσκολο νὰ περισταλεῖ. Σὲ ὅτι ἀφορᾶ «τοὺς ὑπηκόους τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος» τοῦ βασιλιᾶ Ὄθωνα, αὐτοί, σύμφωνα μὲ τοὺς πρώτους πρόχειρους ὑπολογισμοὺς τοῦ Μαργαρίτη δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς ἑκατό[14]. Ὁ ἀριθμὸς κρίνεται μᾶλλον μικρὸς καὶ ἀνάμεσά τους θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκονταν καὶ μερικοὶ ἀπὸ τὶς πολλὲς χιλιάδες Κυπρίων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συρρεύσει στὴν Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια καὶ ἀφοῦ ἀπέκτησαν τὴν Ἑλληνικὴ ὑπηκοότητα ἐπέστρεψαν στὴν Κύπρο, ὅπου ὅμως κατὰ τὸ 1831 οἱ Ὀθωμανικὲς ἀρχὲς ὑποχρέωσαν τοὺς περισσότερους νὰ ἐπανέλθουν στὸ πρώην καθεστὼς τοῦ ραγιᾶ πληρώνοντας χαράτσι. Στὸν ὑποπρόξενο Μαργαρίτη εἶχαν δοθεῖ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ ὁδηγίες γιὰ ἐπέκταση τῆς προξενικῆς προστασίας καὶ σ' αὐτούς, πρᾶγμα πού, ὅπως ἦταν ἑπόμενο, προκαλοῦσε διαρκεῖς καὶ ἔντονες προστριβὲς μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ διοίκηση. Πάγια ἐξάλλου τακτικὴ τῶν Τούρκων ἦταν νὰ ὑποτιμοῦν συστηματικὰ τὸ κύρος τοῦ Ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ συντέλεσαν καὶ τὰ

12. Ὅ.π. 37/12/1846, Δ. Μαργαρίτης πρὸς Μ. Ἀργυρόπουλο, 19.7.1846.
13. Ὅ.π. 37/12/1846, Μ. Ἀργυρόπουλος πρὸς Δ. Μαργαρίτη, 10.8.1846.
14. Α.Υ.Ε. 37/12/1846, Δ. Μαργαρίτης πρὸς Μ. Ἀργυρόπουλο, 19.7. 1846.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σφάλματα τακτικῆς τοῦ ἴδιου τοῦ Μαργαρίτη, ἰδίως σὲ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων Κυπριακῆς καταγωγῆς[15].

Ὡστόσο ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ οἱ δραστηριότητες τοῦ Ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου ἄρχισαν νὰ ἀποδίδουν τοὺς πρώτους καρπούς. Μετὰ λίγους μῆνες διορίστηκε ἄμισθος προξενικὸς πράκτορας τῆς Ἑλλάδας στὴ Λεμεσό, τὸ δεύτερο σὲ σημασία λιμάνι τοῦ νησιοῦ[16]. Παράλληλα συζητήθηκε ὁ διορισμὸς προξενικοῦ πράκτορα καὶ στὴν πρωτεύουσα τῆς Κύπρου Λευκωσία καὶ μάλιστα προτάθηκε ὁ Γάλλος πρόξενος στὴν πόλη Adolphe Laffon, ποὺ ὅμως δὲν ἔγινε ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν διότι δὲν ἦταν Ἕλληνας ὑπήκοος[17]. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ χρησιμότητα τῆς ὕπαρξης τοῦ Ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου στὴν Κύπρο, ἐκφράστηκαν ἐπιφυλάξεις. Ἔτσι τοὐλάχιστον ἰσχυρίζεται ὁ Βρετανὸς ὑποπρόξενος στὴ Λάρνακα Niven Kerr, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ λίγοι Ἕλληνες ὑπήκοοι ποὺ ζοῦσαν στὴν Κύπρο, εἶχαν σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἐξασφαλισμένη τὴν προστασία τοῦ Γαλλικοῦ προξενείου[18]. Ἰδιαίτερα ἡ φιλελληνικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Γάλλου προξένου στὴ Λάρνακα Goepp, ἐξαίρεται ἐπανειλημμένα στὶς ἀναφορὲς τοῦ Μαργαρίτη, ὁ ὁποῖος τονίζει ἀκόμη, ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή του στὴν Κύπρο, οἱ ἐκεῖ ὑπήκοοι Ἕλληνες προτιμοῦσαν τὴ Γαλλικὴ προστασία ἀπὸ τὴ Ρωσικὴ καὶ αὐτὸ κρίνεται σημαντικό. Ὁ Μαργαρίτης ὅμως ὑπογράμμιζε, καὶ δικαιολογημένα, ὅτι ἡ σύσταση τοῦ Ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου στὴν Κύπρο εἶναι καὶ χρήσιμη καὶ μακροπρόθεσμα ἀξιόλογη ὄχι μόνο ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, τῆς ὁποίας ἡ σπουδαιότητα ἦταν προφανής, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ διότι θὰ ἐνθαρρύνει τὶς ἐμπορικὲς ἐπαφὲς μὲ τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Οἱ προβλέψεις αὐτὲς ἦταν κάπως ὑπερβολικὰ αἰσιόδοξες διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἑλλάδα δὲν ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα, τοὐλάχιστον μέχρι τὸ τέλος τῆς Τουρκοκρατίας, τὸ ἐμπόριο τῆς Κύπρου ἦταν μᾶλλον περιορισμένης σημασίας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδας στὴ Σμύρνη Θεόδωρου Ξένου ποὺ ἀφοροῦσε τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850[19].

15. George Hill, ὅ.π. σ. 70.

16. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μαργαρίτη, Μιχαὴλ Μαργαρίτης ὡς τὸ 1850. Κατόπιν ὁ Δημήτριος Τριχάνης ὡς τὸ 1856, ὁ ὁποῖος ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Δ. Νικολαΐδη· ὁ τελευταῖος ἀσκοῦσε καὶ καθήκοντα διδασκάλου τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνικοῦ σχολείου. Βλ. Ε. Μπελιᾶ, "Ἑλληνικὰ Προξενεῖα εἰς τὴν Τουρκοκρατουμένην Κύπρον (1834-1878)', *Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου - (Λευκωσία 14-19.4.1969)*, Λευκωσία, 1973, σ. 253. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Νικολαΐδη τὸ 1861 προτάθηκε κάποιος Νικόλαος Χαλήλ, πρώην Ὀθωμανὸς ὑπήκοος, τοῦ ὁποίου ὁ διορισμὸς δὲν ἔγινε δεκτός.

17. Α.Υ.Ε. ΚΥ/37/12/1846, Δ. Μαργαρίτης πρὸς Ἰ. Κωλέττη, 11.11.1846.

18. G. Hill, ὅ.π. σ. 69.

19. Α.Υ.Ε. ΚΥ/37/11/1857, Θ. Ξένος στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν 12/5/1857.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σὲ ὅτι ἀφορᾶ τὸ ἴδιο τὸν Ἕλληνα ὑποπρόξενο στὴν Κύπρο, δὲν ἔπαψε τὶς διαμαρτυρίες του γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θέση του παρέμεινε ἄμισθη - πράγμα ποὺ ἦταν καὶ ὁ κανόνας, ὅπως προαναφέρθηκε - καὶ αὐτὸ ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ συντέλεσε στὴν ὑποβολὴ τῆς παραίτησής του στὶς 22 Ὀκτωβρίου 1848.

Ὕστερα ἀπὸ 14 μῆνες, τὸν Ἰανουάριο 1850, ὁ ἀντικαταστάτης τοῦ Μαργαρίτη, Φίλιππος Βάρδας, ἔφτανε στὴ Λάρνακα, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθῆκες ἀπὸ τὸν προκατοχό του. Ἡ διπλωματικὴ διευθέτηση τοῦ θέματος «Μουσούρου» (Ἰανουάριος 1847), εἶχε βελτιώσει τὶς Ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ νέος ὑποπρόξενος νὰ τύχει τῆς καθιερωμένης ἐπίσημης ὑποδοχῆς ἀπὸ τὶς Ὀθωμανικὲς ἀρχὲς τῆς πόλης. Ἀνάλογη βέβαια ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀνταπόκριση τῶν ὁμογενῶν:

> «*Ἡ αὐθόρμητος ἔκφρασις τῶν πατριωτικῶν αἰσθημάτων*» - ἔγραφε ὁ Βάρδας στὸν Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀν. Λόντο - «*καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ λαοῦ τούτου, εἶναι κατὰ πάντα πρωτοφανὴς εἰς ἐμέ, καθ' ὅτι ἐξ ἄλλων που μερῶν δὲν εὗρον τὸν ἐμφάμιλλον αὐτοῦ*»[20].

Ἕνα ἀσήμαντο περιστατικὸ μὲ τὸν καδῆ τῆς Λάρνακας, ὁ ὁποῖος τὸν ἐπέπληξε, ἐπειδὴ ὁ Βάρδας ἀμέλησε νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ, κατὰ τὴν καθιερωμένη συνήθεια, δὲν ἐπηρέασε τὶς προσπάθειες τοῦ Ἕλληνα ὑποπρόξενου νὰ βελτιώσει τὶς σχέσεις του μὲ τὸν νέο διοικητὴ τοῦ νησιοῦ Ἀμποὺλ Λατίφ πασᾶ καὶ ἀκόμη νὰ πυκνώσει τὶς ἐπαφὲς τοῦ ὑποπροξενείου μὲ τὴν Ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Κύπρου, τὴν ὁποία στὴν πλειονότητά τους ἀποτελοῦσαν οἰκογένειες ἐμπόρων καὶ πλοιάρχων. Τὰ ὅποια ὅμως θετικὰ ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Φιλίππου Βάρδα διέκοψε ἀπότομα ἡ κήρυξη τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶχε σοβαρὲς συνέπειες γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι ποὺ ζοῦσαν στὴν Κύπρο, ἀκολουθώντας, ἴσως καὶ χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν, τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων τοῦ Ὄθωνα, πῆραν ἀμέσως τὸ μέρος τῆς Ρωσίας· μεγάλες προσωπογραφίες τοῦ Τσάρου Νικολάου Α', πλαισιωμένες ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ σημαία, κοσμοῦσαν τὰ ἑλληνικὰ καφενεῖα τῆς Λάρνακας καὶ χρειάστηκε ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἕλληνα ὑποπρόξενου, ὕστερα ἀπὸ διάβημα τῶν συναδέλφων του, γιὰ νὰ ἀπομακρυνθοῦν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ καχυποψία τῶν Τούρκων. Ἡ, ἀναμενόμενη, ἐπίσημη διακοπὴ τῶν Ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, μετὰ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἤπειρο, καὶ τὴν εἴσοδο ἑλληνικῶν στρατευμάτων στὶς περιοχὲς αὐτὲς τὸν Μάρτιο 1854, ὑπῆρξε καὶ τὸ πρόσχημα γιὰ νὰ διαταχθεῖ τὸν ἑπόμενο μῆνα ἡ ἀπέλαση τῶν περισσοτέρων Ἑλλήνων Κυπριακῆς καταγωγῆς

20. Ὀ.π. ΚΥ/37/12/1849, Φ. Βάρδας πρὸς Ἀ. Λόντο 7.1.1850.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀπὸ τὴν Κύπρο, ἀπέλαση τὴν ὁποία ἀπέτυχαν νὰ ἀποτρέψουν οἱ ὑποπρόξενοι τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας. Λίγο ἀργότερα, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν πραγμάτων, καὶ ὁ Φίλιππος Βάρδας ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θέση του καὶ νὰ καταφύγει στὴν Ἑλλάδα[21]. Μόλις περὶ τὸ τέλος Δεκεμβρίου 1855, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν Ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐπέστρεψε στὴν ἕδρα του, ἐνῶ στὸ διάστημα τῆς ἀναγκαστικῆς ἀπουσίας του, ἡ ἐκπροσώπηση τῶν Ἑλληνικῶν συμφερόντων στὴν Κύπρο εἶχε ἀνατεθεῖ, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν παλιὰ πρακτική, στὸν Φιλέλληνα ὑποπρόξενο τῆς Γαλλίας A. Laffon[22].

Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Φιλίππου Βάρδα στὴ Λάρνακα συνέπεσε καὶ μὲ τὴν ὑπογραφὴ νέας ἐμπορικῆς συνθήκης ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία (25 Μαΐου 1855), ἡ ὁποία, ὅπως πιστευόταν, θὰ βελτίωνε τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν. Οἱ νέες αὐτὲς προοπτικὲς ἀλλὰ καὶ μία σειρὰ ἄλλοι λόγοι, ὤθησαν τὸν Ἕλληνα ὑποπρόξενο νὰ ζητήσει μὲ ἀναφορά του στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τὴν μετατροπὴ τῆς Ἑλληνικῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς στὴν Κύπρο σὲ προξενεῖο. Σὲ ἄλλη ἀναφορά του μὲ τὸ ἴδιο θέμα πρὸς τὸν τότε Ἕλληνα πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη Ἀ. Κουντουριώτη τὸν Ἀπρίλιο 1856, ὁ Βάρδας ἔγραφε:[23].

> *«Ἡ νῆσος αὕτη... εἶναι μία τῶν μειζόνων νήσων τῆς Μεσογείου κατοικουμένη ὑπὸ 120.000 χιλιάδων ὀρθοδόξων χριστιανῶν καὶ ὑπὸ 40.000 Ὀθωμανῶν....[24] Ἰδιαιτέρα τιμὴ θὰ εἶναι ἡ παρουσία Ἑλληνικοῦ προξένου, τὸν ὁποῖον θέλουν σέβεσθαι καὶ τιμοῦν ὑπὲρ πάντα ἄλλον πρόξενον ὡς ὁμογενῆ καὶ ὁμόδοξον ἀντιπρόσωπον τῆς Ἑλλάδος, μεθ' ἧς ἐλπίζουσι νὰ ἑνωθῇ ἡ πατρὶς των ὅταν ἡ Θεία Πρόνοια εὐδοκήσει καὶ αἱ κραταιαὶ τῆς Εὐρώπης Δυνάμεις ἐγκρίνουν τὴν συμπλήρωσιν τοῦ μεγάλου ἔργου τὸ ὁποῖον ἀνεδέχθησαν, τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος, ὑπὲρ τῆς ὁποίας καὶ οἱ δυστυχεῖς Κύπριοι καὶ πολλὰ ἔπραξαν καὶ πολλὰ ἔπαθον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος.*

---

21. Ὅ.π. ΚΥ/37/12/1854.

22. Ὅ.π. ΚΥ/37/12/1856, Φ. Βάρδας στὸν Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Μ. Ποτλῆ, 12.1.1856.

23. Ὅ.π., Φ. Βάρδας πρὸς Ἀ. Κουντουριώτη, 14.1.1856. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ Βάρδας συμπλήρωνε 21 χρόνια στὴ διπλωματικὴ ὑπηρεσία.

24. Τὸ 1865. Δέκα χρόνια νωρίτερα ὁ τότε ὑποπρόξενος Δ. Μαργαρίτης ἔδινε τοὺς ἑξῆς ἀριθμούς: «Χριστιανοὶ Ὀρθόδοξοι» 88.000, Ὀθωμανοὶ 28.000, Μαρωνίτες 1.000, Λατίνοι 500 καὶ Ἀρμένιοι 200. Βλ. Θ. Παπαδοπούλλου, *Social and Historical Data on Population, (1570-1881)*, Λευκωσία, 1965, σ. 67.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Διότι ἐνταῦθα εἰς Κύπρον ὅπου κατοικοῦσι ὡς προαίρηται 40.000 Ὀθωμανοὶ ἀπαιτεῖται ἀναγκαίως ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδος νὰ ἔχῃ ἀνωτέραν βαρύτητα καὶ ἰσχὺν τῆς τοῦ ὑποπροξένου διὰ νὰ ὑπερασπίζηται ἐντονότερον καὶ ἀξιοπρεπέστερον τὰ συμφέροντα τῶν Ἑλλήνων, νὰ ἐπεκτείνει εὐχερέστερον καὶ αὐξάνει ἐπὶ μᾶλλον τὴν ἠθικὴν ἐπιρροὴν τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τοῦ τόπου τούτου καὶ νὰ καθίσταται πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ βαθμοῦ του σεβαστότερος καὶ εὐϋπολημπτότερος παρὰ ταῖς ἐπιτοπίοις Ὀθωμανικαῖς καὶ λοιπαῖς προξενικαῖς ἀρχαῖς....

Διότι ... ἀφ' ἧς διωρίσθην ἐν Κύπρῳ πλεῖστοι νέοι Κύπριοι ἐφοίτησαν καὶ φοιτῶσι τὰ Γυμνάσια τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σύρου καί τινες ἤδη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον προήχθησαν, ἐνῶ πρὸ τῆς ἐνταῦθα ἐπελεύσεώς μου σπανιώτατοι ἦσαν οἱ εἰς Ἑλλάδα πρὸς ἐκπαίδευσιν ἀποστελλόμενοι»....[25]

Ἐπίσης ὁ Βάρδας ὑπογράμμιζε ὅτι οἱ περισσότεροι διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι ξένων κρατῶν στὴ Λάρνακα εἶχαν βαθμὸ προξένου, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ «*ὁμόφυλοι ὑπήκοοί*» τους ἦταν ἀριθμητικὰ κατώτεροι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Γιὰ διάφορους λόγους ὅμως ἡ μετατροπὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου σὲ προξενεῖο καθυστέρησε μέχρι τὸν Νοέμβριο 1878, χρονιὰ ποὺ ἡ Μεγαλόνησος παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸν Σουλτάνο στὴ Μεγάλη Βρετανία. Ἔγιναν ὅμως διορισμοὶ προξενικῶν πρακτόρων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Λεμεσό, ὅπου προϋπῆρχε, στὴν Πάφο[26] καθὼς καὶ στὴ Λευκωσία· ἐκεῖ διορίστηκε ὁ Σταῦρος Ἐπαινετὸς ὁ ὁποῖος - ὅπως καὶ ὁ Δημήτριος Μαργαρίτης - μᾶς ἄφησε ἀξιόλογες στατιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Κύπρου[27]. Ἐπίσης συζητήθηκε καὶ ἡ περίπτωση διορισμοῦ Ἕλληνα προξενικοῦ πράκτορα στὴν Κερύνεια (1861), παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἑλλαδικὴ παρουσία στὴν κωμόπολη αὐτὴ ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη καὶ ἡ ἐμπορική της κίνηση ἀσήμαντη. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐγκατεστημένων Ἑλλήνων στὴν Κύπρο διέμενε στὴ Λάρνακα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑκατὸ ἀτόμων ποὺ βρῆκε στὸ νησὶ ὁ πρῶτος ὑποπρόξενος Μαργαρίτης αὐξήθηκε κάπως μετὰ τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου. Οἱ περισσότερες Ἑλληνικὲς οἰκογένειες, κυρίως ἐμπόρων, πλοιάρχων καὶ πλοιοκτητῶν ἀπὸ τὴ νησιωτικὴ ἰδιαίτερα Ἑλλάδα, διέμεναν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Λάρνακα, στὴ Λεμεσό καὶ τὴ Λευκωσία. Στὴ Λάρνακα λειτουργοῦσε, ἄ-

---

25. Γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας ὑπῆρξε καὶ οἰκονομικὴ συνεισφορὰ τῶν Κυπρίων. Βλ. Ν. Κυριαζῆ, *Ἡ Παιδεία ἐν Λάρνακι*, *Κυπριακὰ Χρονικὰ* 6 (1929), σ. 290.

26. Ὁ Σ. Ζιμπουλάκης ἀπὸ τὶς 24 Ἀπριλίου 1856.

27. Γιὰ τὸ ἔτος 1961. Σὲ συνολικὸ πληθυσμὸ 165.000, οἱ Χριστιανοὶ ἦταν 120.000 καὶ οἱ Μωαμεθανοὶ 44.000, Πρβ. Θ. Παπαδόπουλλος ὅ.π. σ. 71.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γνωστο ἀπὸ πότε, ἐμπορικὴ λέσχη γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὑπηκόους, πιθανῶς κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀντίστοιχης ποὺ εἶχε ἱδρυθεῖ στὴ Σύρο τὸ 1829 ἐπὶ Καποδίστρια. Ἀπὸ τὸ 1854 ἄρχισε ἐπίσης τὴ λειτουργία του τὸ μικτὸ ἐμποροδικεῖο[28] στὸ ὁποῖο συμμετεῖχαν ἐκτὸς ἀπὸ Ὀθωμανοὶ καὶ ἐκπρόσωποι τῶν Εὐρωπαϊκῶν παροικιῶν τῆς Κύπρου· τρεῖς Αὐστριακοὶ δύο Γάλλοι καὶ ἕνας Ἄγγλος, ἐνῶ πιθανώτατα ἀπὸ ἀμέλεια τοῦ Βάρδα, δὲν ὑπῆρχε ἐκπρόσωπος τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητας -τοὐλάχιστον ὡς τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1860. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν παιδιῶν τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας, ἂν καὶ στὴν Κύπρο λειτουργοῦσαν Ἑλληνικὰ σχολεῖα, εἶχε προσληφθεῖ δάσκαλος ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ὁ ὁποῖος μισθοδοτοῦνταν ἀπὸ τὴν κοινότητα καὶ διέμενε στὸ κτίριο τῆς Μητρόπολης Λάρνακας[29].

Ἡ ἐμπορικὴ κίνηση τοῦ νησιοῦ διεξαγόταν μέσω τῶν γειτονικῶν κυρίως λιμανιῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ὅπως ἡ Χάϊφα, ἡ Γιάφφα, ἡ Τρίπολη, ἡ Ἰσκεντεροὺν (Ἀλεξανδρέττα) καὶ τέλος ἡ Βηρυττός. Γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ πόλη ὑπῆρχε συγκοινωνία ἀπὸ τὴ Λάρνακα μὲ ἐπιβατικὰ πλοῖα τοῦ Αὐστριακοῦ Lloyd, μιὰ φορὰ τὸν μήνα. Ὑπῆρχε ἀκόμη καὶ συγκοινωνία μὲ λιμάνια τῆς Συρίας ἀπὸ γαλλικὸ πλοῖο τρεῖς φορὲς τὸν μήνα[30]. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Κύπρου διεξαγόταν μὲ τὴν Ἰταλία καὶ προπάντων τὴ Γαλλία. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ γαλλικὴ παρουσία - παραδοσιακὴ ἄλλωστε στὸν χῶρο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς - ἦταν ἐμφανὴς καὶ ἔντονη καὶ οἱ σχέσεις τῶν Γάλλων μὲ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο πολὺ καλές, σὲ βαθμὸ ποὺ ὁ Γάλλος προξενικὸς πράκτορας Laffon πρώην γιατρὸς τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ Πασᾶ τῆς Αἰγύπτου, νὰ προταθεῖ γιὰ προξενικὸς πράκτορας τῆς Ἑλλάδας στὴ Λευκωσία.

Ἴσως αὐτὴ ἡ κάπως ὑπερβολικὴ σύνδεση τῆς Ἑλλαδικῆς παροικίας τῆς Κύπρου μὲ τοὺς διπλωματικοὺς πράκτορες ξένων δυνάμεων, νὰ εὐθύνεται καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σχέσεις της μὲ τὸ Ἑλληνικὸ ὑποπροξενεῖο νὰ μὴν γίνουν ποτὲ ἰδιαίτερα στενές. Παράλληλα, οἱ μᾶλλον ἐκτεταμένες διοικητικὲς καὶ δικαστικὲς δικαιοδοσίες τοῦ ὑποπροξενείου πάνω στὰ μέλη τῆς παροικίας, ἦταν ἐπόμενο νὰ προκαλέσουν διχογνωμίες καὶ προστριβές. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1857 εἶχαν ἀρχίσει νὰ στέλνονται στὸ προξενεῖο τῆς Σμύρνης, στὴν Ἑλληνικὴ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλὰ καὶ ἀπ' εὐθείας στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν στὴν Ἀθήνα, ἀναφορὲς μελῶν τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητας, ποὺ καταφέρονταν κατὰ τοῦ ὑποπρόξε-

28. Μέσα στὰ πλαίσια τῶν διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ διοικητῆ τῆς Κύπρου Ταλάτ Ἐφέντη τὸ 1841, ὅπως προβλεπόταν ἀπὸ τὸ Τανζιμάτ.

29. Α.Υ.Ε ΚΥ/37/12/1857.

30. G. Hill, ὅ.π. σ. 71.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νου Φ. Βάρδα γιὰ σοβαρὲς παραλείψεις στὰ καθήκοντά του, ἀλλὰ καὶ γιὰ προσωπικὴ ἀνικανότητα[31]. Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σοβαρὲς κατηγορίες ἦταν ὅτι ὁρισμένοι ὑπάλληλοι τοῦ ὑποπροξενείου ἦταν Ὀθωμανοὶ ὑπήκοοι καὶ ἐντελῶς ἀκατάλληλοι γιὰ τὸ ἔργο τους, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ ὑποπροξενεῖο νὰ ὑπολειτουργεῖ καὶ νὰ χάσει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων, ἀλλὰ καὶ τῶν ὁμογενῶν. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς αὐτὲς ὁ Φίλιππος Βάρδας καταγγελόταν ὅτι,

> «.... *ὅλως περὶ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀξιοπρεπείας ἀδιαφορῶν, πλεῖστα μὲν ἐποίησε πρὸς καταισχύνην ἡμῶν τῶν ὑπ' αὐτοῦ κυβερνωμένων, ἰδίως δὲ μεγίστην ἀφορμὴν χλεύης καὶ καγχασμῶν ἔδωκεν εἰς τὴν ἐνταῦθα κοινωνίαν, ἀναπεταννύων κατὰ τὸ δοκοῦν τὴν ἱερὰν ἐθνικὴν ἡμῶν σημαίαν χάριν φίλου του τινὸς ὑπηκόου Ὀθωμανοῦ, τὸ ἴδιον ὄνομα ἑορτάζοντος καὶ ἐπὶ τιμῇ Ἕλληνος τινὸς υἱὸν γεννήσαντα. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἐννοεῖται βεβαίως ὅτι καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Βασιλικὸν Ὑποπροξενικὸν Γραφεῖον, ὑπὸ τοιούτων διευθυνόμενον, στερεῖται πάσης ἀρετῆς καὶ φιλοκαλίας, βρίθον, παρὰ τὰς νομικὰς διατάξεις, καπνοσυρρίγων καὶ ἀργιλέδων, ὄζον ἀπὸ τὰ πυκνὰ τοῦ καπνοῦ νέφη τοῦ ὑποπροξένου, τοῦ βοηθοῦ καὶ τῶν εἰσερχομένων*»[32].

Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες ἀναφορὲς μὲ παρεμφερὲς περιεχόμενο, τὶς ὁποῖες ὑπέγραφαν πολλοὶ πλοίαρχοι καὶ ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν ἀκόμη καὶ φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, ποὺ ζητοῦσαν τὴν ἄμεση ἀντικατάσταση τοῦ Βάρδα, «*ὅστις οὐδεμίαν ξένην γλῶσσαν εἰδώς*», μὲ «*ἐκπαιδευμένον καὶ ἱκανὸν τινα ἄνδρα*»[33]. Ὁ τελευταῖος ἀπὸ τὴν πλευρά του, σύμφωνα καὶ μὲ τὴ γνωστὴ τότε πρακτική, φρόντιζε νὰ στέλνονται στὸ Ὑπουργεῖο ἀναφορὲς ὀπαδῶν του μὲ ἀκριβῶς ἀντίθετο περιεχόμενο. Ἴσως καὶ αὐτὲς νὰ συντέλεσαν στὸ νὰ μπορέσει νὰ διατηρήσει τὴ θέση του μέχρι τὴν Ἔξωση τοῦ Ὄθωνα. Ὁ νέος Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδας, Π. Καλλιγὰς ἀντικαθιστώντας, κατὰ τὴν συνήθεια τῆς ἐποχῆς, ὅλα τὰ στελέχη τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τὸν ἀπέλυσε καὶ στὴ θέση τοῦ ὑποπρόξενου στὴ Λάρνακα διόρισε κάποιο Μάρκο Βουτσίνο[34], πρόσωπο ποὺ φαίνεται πὼς εἶχε μικρὴ ἐκτίμηση ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας τῆς Κύπρου. Ὁ διορισμὸς του προκάλεσε τὴν ἔντονη ἀντίδραση τῶν μελῶν της, ἀντίδραση ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ μακροσκελὴ ἀναφορὰ στὸ Ὑπουργεῖο, μὲ τὴν ὁποία ζητοῦσαν ἀπὸ τὴν Προσωρινὴ Κυβέρνηση νὰ ἀ-

31. Βλ. Α.Υ.Ε. ΚΥ/37/12/1858, 1860, καὶ ἑπόμενα ἔτη.

32. Α.Υ.Ε 37/12/1857. Ἀναφορὰ Ἑλλήνων τῆς Κύπρου στὸ Ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 15/9/1857.

33. Ὅ.π.

34. Α.Υ.Ε. 37/12/1863, (30.9.1863).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κυρώσει τὸν διορισμὸ τοῦ Βουτσίνου καὶ νὰ παραμείνει στὴ θέση τοῦ ὑποπρόξενου ὁ Φίλιππος Βάρδας...[35].

Ἡ ἀναφορὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου εἰσακούστηκε ὡς πρὸς τὸ πρῶτο σκέλος. Ὁ διορισμὸς τοῦ Βουτσίνου ἀνακλήθηκε. Νέος ὑποπρόξενος διορίστηκε προσωρινά, καὶ γιὰ δεύτερη φορά, ὁ Δημήτριος Μαργαρίτης· ὁ διορισμός του ἔμελλε νὰ παραταθεῖ ὥς τὸ 1866, δηλαδὴ δύο χρόνια μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Γεωργίου Α' στὴν Ἑλλάδα.

Συνοπτικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ διπλωματικὴ παρουσία τῆς Ἑλλάδας στὴν Κύπρο κατὰ τὴν Ὀθωνικὴ περίοδο ὑπῆρξε ἀποδοτική, στὸ μέτρο βέβαια τοῦ τότε ἐφικτοῦ καὶ ἀνάλογη μὲ τὴ σημασία τῆς Κύπρου τόσο ἀπὸ οἰκονομικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη. Γιὰ λόγους γεωγραφικοὺς ἀλλὰ καὶ καθαρὰ οἰκονομικοὺς ἡ σημασία τῆς Κύπρου γιὰ τὴν Ἑλλάδα παρουσιάζεται, γιὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζεται, μειωμένη τοὐλάχιστον σὲ σχέση μὲ τὶς, προσφορώτερες γιὰ τὸ ἐμπόριο, εὔφορες καὶ πλησιέστερες πρὸς τὴ χώρα περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Αὐτὸ ὅμως - ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς περιορισμένες, εἶναι ἀλήθεια, πληροφορίες ποὺ μᾶς παραδίδονται ἀπὸ τὶς ἀρχειακὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς - δὲν στάθηκε στὸ ἐλάχιστο ἀνασταλτικὸς παράγοντας στὴν πάγια πολιτικὴ τῆς ἑκάστοτε κυβέρνησης τῆς Ὀθωνικῆς περιόδου καὶ φυσικὰ καὶ ἀργότερα, νὰ ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασία στὴ διαρκὴ καὶ ἐμφανὴ παρουσία τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους ἀνάμεσα στὸν ἀλύτρωτο Ἑλληνισμὸ τῆς Μεγαλονήσου. Βρισκόμαστε, στὴν ἐποχὴ τῆς παντοδυναμίας τῆς πολιτικῆς τῆς «Μεγάλης Ἰδέας» ποὺ κυριάρχησε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα καὶ κατὰ τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 20ου.

Ἡ γενικότερη παρουσία τῆς Ἑλλάδας στὴν Κύπρο, κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ὄθωνα, παρὰ τὶς ἀντικειμενικὲς καὶ ἀναπόφευκτες ἀδυναμίες τοῦ νεαροῦ Ἑλληνικοῦ κράτους, ἀποτέλεσε τὸν πρῶτο, ἀδύναμο ἴσως, ἀλλὰ δυναμικὸ κρίκο στὴν ἀλυσίδα τῶν μετέπειτα ἐπαφῶν ἀνάμεσα στὸν ἀλύτρωτο Ἑλληνισμὸ τῆς Μεγαλονήσου καὶ τὴν Ἑλλάδα, ἐπαφῶν ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐνισχυθοῦν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βρετανοκρατίας, ποὺ ἐπακολούθησε.

---

35. Ὅ.π. 16.11.1863. Ἀναφορὰ Ἑλλήνων τῆς Κύπρου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Προσωρινῆς Κυβέρνησης τῆς Ἑλλάδος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Βασιλικὸν Ἑλληνικὸν Προξενεῖον Κύπρου
ἀριθ. 11

Εν Κύπρῳ *τῇ 19/31 Ἰουλίου 1846*

Πρὸς τὴν Βασιλικὴν Ἑλληνικὴν Πρεσβείαν
εἰς Κωνσταντινούπολιν

Κύριε Πρέσβυ!

Τῆς 19ης παρελθόντος Ἰουνίου, ἀφήχθην εἰς τῆν νῆσον ταύτην. Ἡ ἔλευσίς μου προὐξένησε ταραχὴν καὶ δυσαρέσκειαν εἰς τοὺς ἐντοπίους Ὀθωμανούς. Τὴν 23ην ἰδίου ὁ κύριος Πρόξενος τῆς Γαλλίας διηύθυνε διὰ τοῦ διερμηνέως του τὸ ἐκτελεστήριὸν μου πρὸς τὸν ἐν Λευκωσίᾳ Σατράπην διὰ νὰ μ' ἀναγνωρίσῃ πρῶτον καὶ ἀκολούθως νὰ τὸν ἐπισκεφθῶ κατὰ τὴν ἐθιμοταξίαν. Ἐπιφορτίσθη ταυτοχρόνως ὁ διερμηνεὺς νὰ ζητήσῃ παρὰ τοῦ ἰδίου Σατράπου καὶ διαταγὴν ὅπως τὸ φρούριον Λάρνακος τιμήσῃ τὴν σημαίαν μας εἰς τὴν ὕψωσίν της μὲ 21 κανο(νιο)βολισμοὺς κατὰ τὴν τοπικὴν συνήθειαν, ἀλλ' ὁ Σατράπης τὴν μὲν ἀναγνώρισιν παρεδέχθη τὸν δὲ χαιρετισμὸν ἀπεποιήθη, προφασιζόμενος ὅτι ἐπιθυμεῖ πρῶτον νὰ τὸν ἐπισκεφθῶ.

Τὴν 26ην Ἰουνίου μετέβην εἰς Λευκωσίαν, ἀλλ' εἴτε ἐκ προφάσεως εἴτε ἐπὶ σκοποῦ, ὁ Σατράπης ἔλλειπεν εἰς πλησιόχωρον τινα ἐξοχὴν πρὸς διασκέδασιν. Τὴν 30ην μοῦ ἀνήγγειλε τὴν ὑποδοχὴν καὶ κατὰ τὴν ὀθωμανικὴν ἐθιμοταξίαν μ' ἐδέχθη φιλοφρονέστατα, μὲ τὴν ἀσιατικὴ ἐκείνην μεγαλοπρέπειαν ἀπένειμεν τὰς ἀνηκούσας τιμὰς εἰς τὸν βαθμόν μου. Ὁ Σατράπης ὀνομάζεται Χασὰν πασᾶς γέννημα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁμιλεῖ τὴν γλῶσσαν μας, εἶναι ἀρκετὰ εὐγενὴς καὶ εὐπροσήγορος ὅ,τι δὲ πρὸς αὐτὸν ἐπρότεινα ἐδέχθη προθύμως. Περὶ χαιρετισμοῦ τῆς Σημαίας δὲν τοῦ ἀνέφερον ἀπ' εὐθείας, εἰς τὴν ἐπιστροφήν μου ὅμως εἰς Λάρνακα ἔγραψα πρὸς αὐτὸν περὶ τῆς ἀνυψώσεως τῆς σημαίας, παρακαλῶν αὐτὸν νὰ εὐαρεστηθεῖ νὰ διατάξῃ τὸν Φρούραρχον νὰ τιμήσῃ αὐτὴν κατὰ τὴν ἐπικρατούσαν συνήθειαν. Μοῦ ἀπήντησεν ὅτι λόγοι ἰσχυροὶ τὸν ἐμποδίζουν νὰ κάμῃ τοῦτο, ὡς ἐκ τῶν ἐπισυναπτομένων ἀντιγράφων τῆς ἐπισήμου ἀλληλογραφίας μας ἐξάγεται.

Ἐν τούτοις τὴν προσδιορισθείσαν ἡμέραν ἕκτην τοῦ τρέχοντος μηνὸς ἡ εὐκλεὴς σημαία μας ἀνεπετάχθη εἰς τὴν φίλην καὶ συγγενὴ ταύτην χώραν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μετὰ μουσικῶν ὀργάνων καὶ κανονιοβολισμῶν. Ὅλοι οἱ πρόξενοι τῶν φιλικῶν δυνάμεων παρευρέθησαν εἰς τὴν τελετήν. Ἡ ὑποδοχὴ ἔγινεν εἰς τὸ κατάστημα τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου, τὸ δὲ ἑσπέρας ὁ κύριος Th. Goepp Πρόξενος τῆς Γαλλίας ἔδωσεν γεῦμα πρὸς τιμὴν τῆς Α.Μ. τοῦ Σεβαστοῦ Ἡμῶν Ἄνακτος. Συνδαιτημόνες ἦσαν οἱ τῆς Ἀγγλίας καὶ Σαρδηνίας πρόξενοι ὁ Τοποτηρητὴς τοῦ Σατράπου καὶ ἄλλοι πολλοί. Τὴν στιγμὴν τῆς ἀνυψώσεως τῆς Σημαίας ὅλα τὰ Προξενεῖα, τὸ Φρούριον καὶ τὰ ἐν τῷ λιμένι παρευρεθέντα πλοῖα ἀνεπέτασαν τὰς σημαίας των μέχρι τῆς ἑσπέρας. Οἱ δὲ ὁμογενεῖς Ἕλληνες καὶ μὴ εὐθύμων καθ' ὅλην ἐκείνην τὴν ἡμέραν καὶ νύκτα μὲ φωτοχυσίας καὶ χορούς.

Ἐστάθη ἀδύνατον νὰ περιστείλλω τὴν ὁρμὴν καὶ ἐνθουσιασμὸν τῶν ἐνταῦθα ὁμογενῶν μὴ Ἑλλήνων, οἵτινες κατὰ δυστυχίαν ἐκτίθενται μὲ βλάβην τῶν συμφερόντων αὐτῶν, ὥστε μία ἀπὸ τὰς προφανεῖς αἰτίας τῆς ἀποποιήσεως τοῦ Χαιρετισμοῦ τῆς Σημαίας μας ὑπῆρξε καὶ ἡ συγκίνησις τὴν ὁποίαν οἱ κάτοικοι ὁμογενεῖς ἠσθάνθησαν ἀφῆς ὥραν ἀφίχθην.

Ὁ κύριος Goepp Πρόξενος τῆς Γαλλίας φιλοτιμήθη εἰς τὴν περίστασιν ταύτην διὰ τὴν ἔντιμον ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Ἑλλ(ηνικοῦ) τούτου Προξενείου, ὥστε ἐζήτει νὰ πέμψῃ ἐπίτηδες πλοῖον εἰς Βηρυτὸν καὶ νὰ προσκαλέσει τὸ ἐκεῖ σταθμεῦον Γαλλικὸν Βασιλικὸν πλοῖον νὰ μεταβῇ ἐνταῦθα διὰ νὰ λαμπρύνει τὴν ἑορτήν, καὶ βιάζει εἰς τὸν Σατράπην νὰ κάμῃ τὸ χρέος του, ὡς εἰς παρομοίας περιστάσεις ἔγινε καὶ διὰ τὰ νεοσύστατα Προξενεῖα τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Σαρδηνίας. Ἀλλὰ τὸ περιστατικὸν τοῦτο ἔφερε καὶ ἀργοπορίαν ὡς πρὸς τὴν ὕψωσιν τῆς Σημαίας καὶ σκάνδαλον εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ τόπου, ἕνεκα τούτου καὶ τὸ ἐμπόδισα, ἀναλογιζόμενος ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἐλεύσεώς μου ἐνταῦθα ἦτο ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ Προξενείου, ὥστε μένει ἤδη εἰς τὴν Σεβαστὴν Κυβέρνησιν τῆς Α.Μ. νὰ ἀποφασίσῃ ὅ,τι ἐγκρίνει, (πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ ἀναφέρομαι σήμερον) περὶ τοῦ χαιρετισμοῦ τῆς σημαίας μας.

Οἱ ἐνταῦθα ὑπήκοοι Ἕλληνες εἶναι ὀλιγάριθμοι, μόλις ἀπαριθμοῦνται καθ' ὅλην τὴν Νῆσον ἑκατὸν ἄτομα. Ἦτο πολλοὶ περισσότεροι, ἀλλ' ἡ ἔλλειψις Ἑλληνικῆς προστασίας τοὺς ὑποχρέωσε νὰ ἐπιστρέψουν πάλιν ὑπὸ τὴν Ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀρχαῖοι στρατιῶται, φέρουν πληγὰς καὶ ἀσθενείας τακτικάς, ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν πρὸ πολλῶν ἐτῶν πληρόνουν χαράτζιον διότι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸν τόπον νυμφευθέντες. Τοὺς τοιούτους θέλω ὑπερασπισθεῖ κατὰ τὰς ὁποίας ἔλαβον ὁδηγίας ὅσον δύναμαι.

Ἡ σύστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου εἰς τὴν νῆσον ταύτην ἐμπορικῶς καὶ πολιτικῶς θεωρουμένη εἶναι πολλοῦ λόγου ἀξία, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον νὰ διατηρηθῇ, ἄνευ μισθοῦ, εἴτε ἐπιμισθίου, μὲ κάποιαν ἀξιοπρέπειαν.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οἱ ἐνταῦθα κύριοι Πρόξενοι τῶν ξένων Δυνάμεων ἔχουν ἀδροὺς μισθοὺς καὶ ἐπιμίσθια, ὥστε δύνανται νὰ φυλάττωσι τὸ εἰς τὴν θέσιν των ἀπαιτούμενον σέβας. Ἐγὼ πρὸς τιμὴν τοῦ Σεβ(αστοῦ) Ἡμῶν Ἄνακτος καὶ τῆς Ἑλλ(ηνικῆς) σημαίας ὑποχρεώθην νὰ κάμω ἔκτακτα τινὰ ἔξοδα, τὰ ὁποῖα θέλω καθυποβάλλη ἀκολούθως ὑπ' ὄψιν τῆς Σεβ(αστῆς) κυβερνήσεως, πεπεισμένος ὅτι θέλει ἐγκρίνει αὐτά. Ταυτοχρόνως θέλω ἐκθέσει καὶ τὴν κατάστασιν τῶν κατοίκων, προϊόντων, κινήσεως τῆς Ναυτιλίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς Ἑλληνικῆς διὰ νὰ κρίνῃ ὡς ἐκ τούτου ἡ Σεβ(αστή) Κυβέρνησις ὁποία ἡ ἀνάγκη καὶ ὠφέλεια τοῦ Προξενείου τούτου.

Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ εἶμαι
τῆς Υ.Ε. κύριε Πρέσβυ

Εὐπειθέστατος
(υπογρ.) *Δ. Μαργαρίτης*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

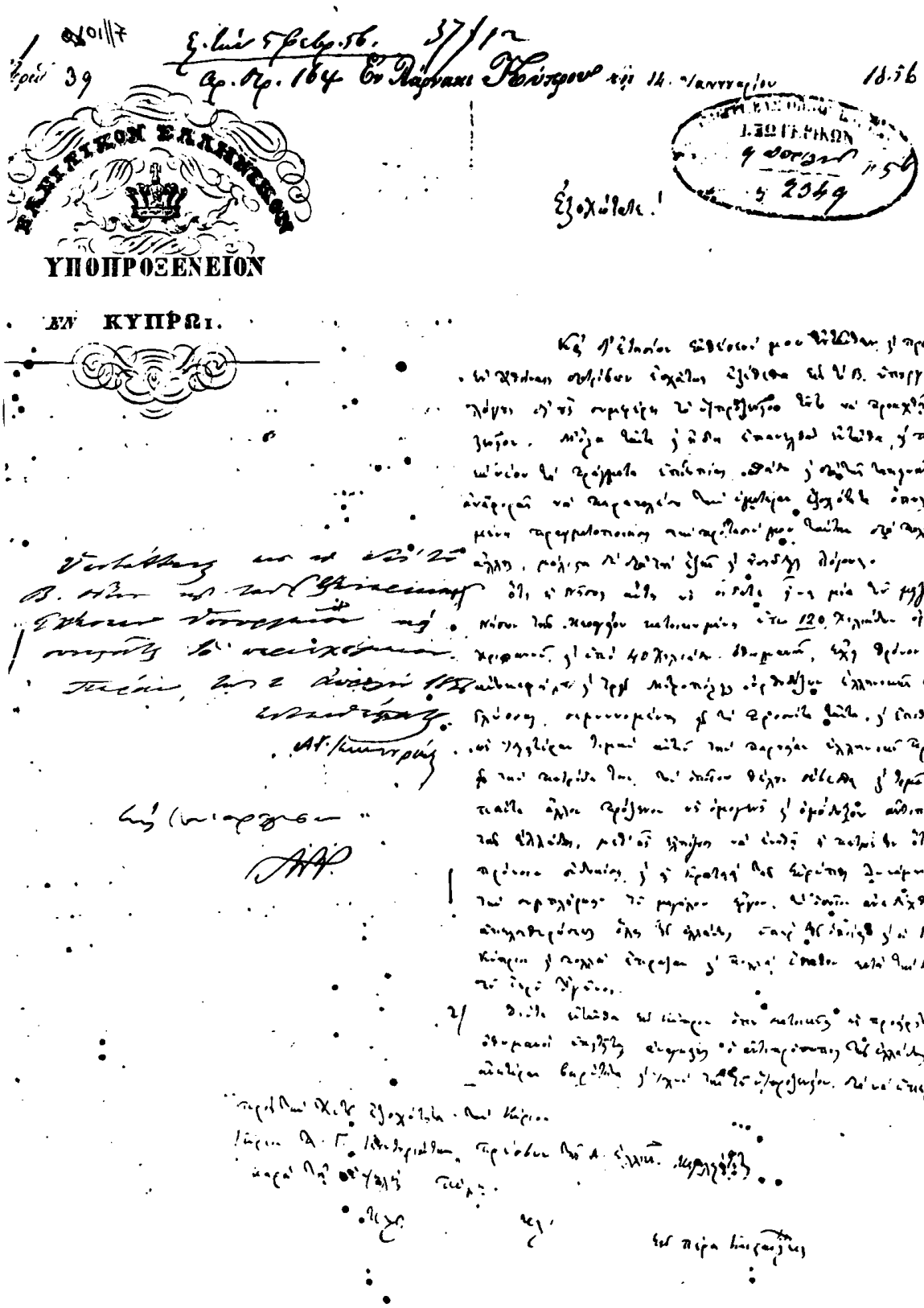

Ι. Ἡ πρώτη σελίδα ἐγγράφου τοῦ Φ. Βάρδα πρὸς τὸν Ἕλληνα Πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη Ἀ. Γ. Κουντουριώτη.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

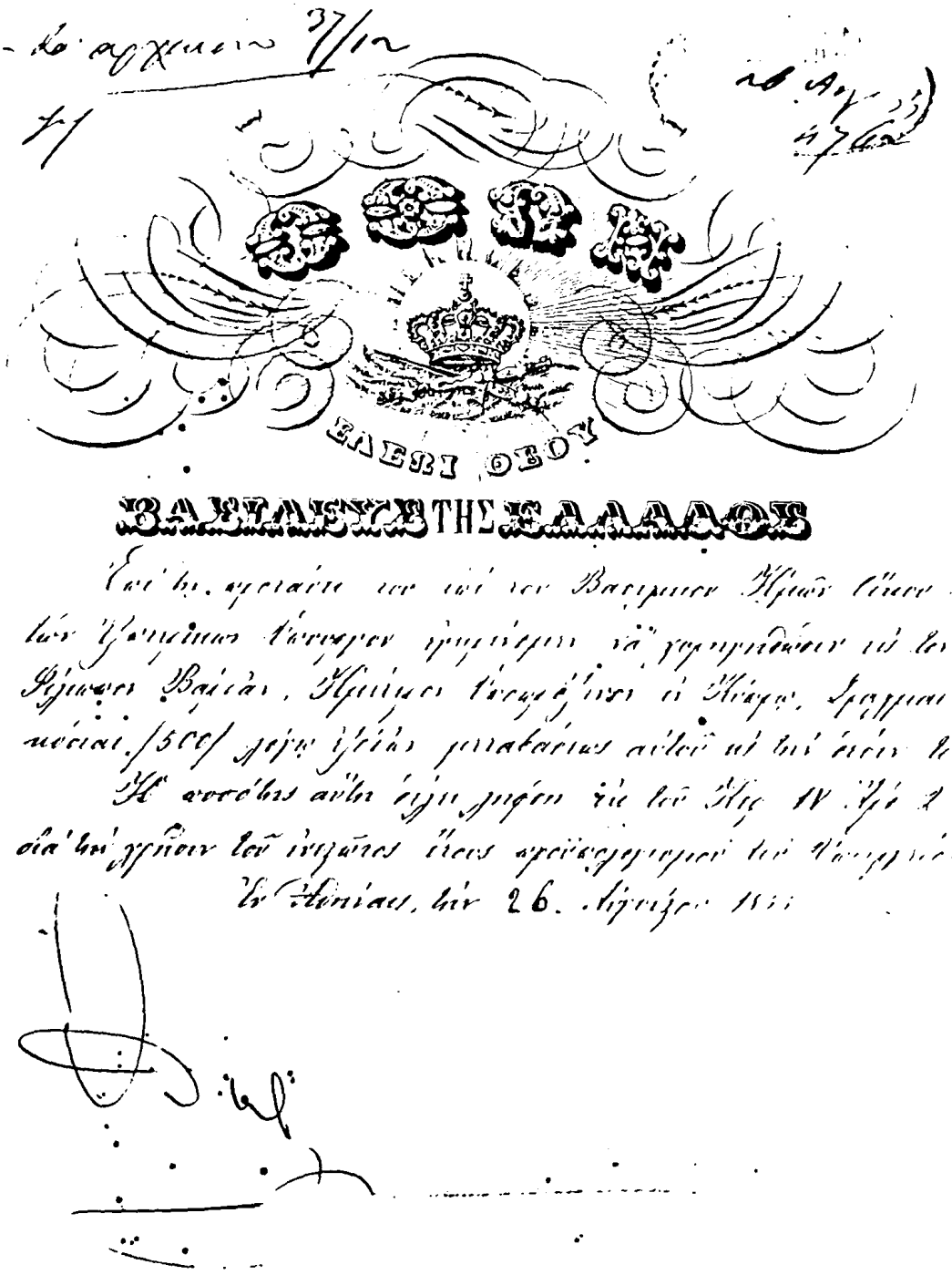

II. Διάταγμα τοῦ Ὄθωνα σχετικὰ μὲ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου τῆς Κύπρου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

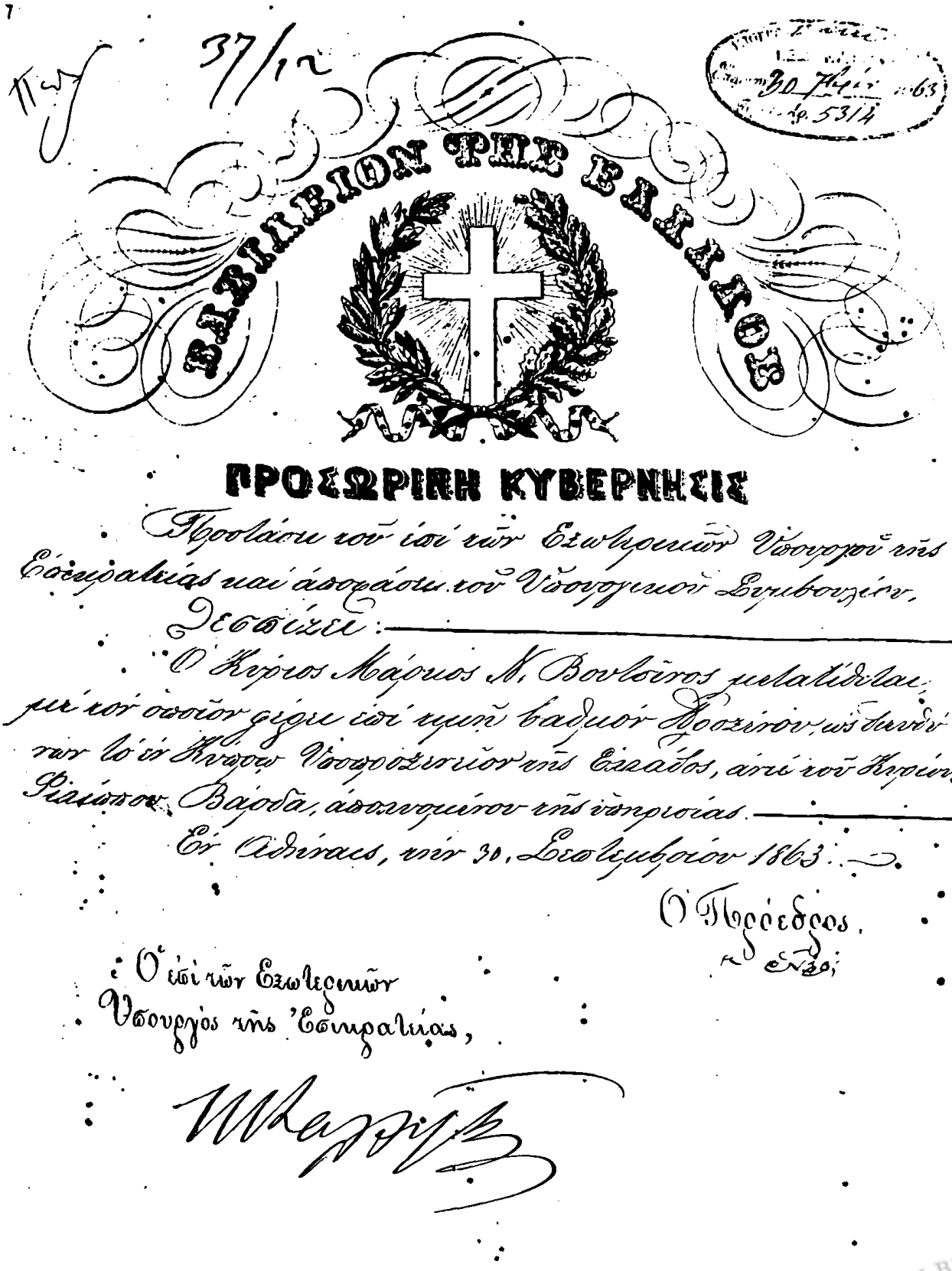

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ

Προλάσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργοῦ τῆς Ἐπικρατείας καὶ ἀποφάσει τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου.

Θεσπίζει:

Ὁ Κύριος Μάρκος Ν. Βουτσῖνος μεταπίθεται μὲ τὸν ὁποῖον φέρει ἐπὶ τιμῇ βαθμὸν Ἀρχιτόνου, ὡς δεινδύνων τὸ ἐν Κύπρῳ Ὑποπροξενεῖον τῆς Ἑλλάδος, ἀντὶ τοῦ Κυρίου Φιλίππου Βάρδα, ἀπολυομένου τῆς ὑπηρεσίας.

Ἐν Ἀθήναις, τὴν 30. Σεπτεμβρίου 1863.

Ὁ Πρόεδρος.

Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργὸς τῆς Ἐπικρατείας,

III. Τὸ ἔγγραφο τοῦ διορισμοῦ τοῦ Μ. Βουτσίνου στὸ Ὑποπροξενεῖο τῆς Κύπρου ἀπὸ τὴν Προσωρινὴ Κυβέρνηση μετὰ τὴν Ἔξωση τοῦ Ὄθωνα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΜΕΝΕΛΑΟΣ Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Δὲν ἐπεβίωσαν δυστυχῶς Κύπριοι ἐκ τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας, διὰ νὰ δυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν τὴν διάλεκτόν των ἐκ τοῦ στόματός των. Θὰ περιορισθῶμεν κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν γραπτὴν ἀπόδοσιν, ὥστε ἡ ἐξέτασις τῆς διαλέκτου θὰ εἶναι ἱστορική.

Ἡ περίοδος τῆς τουρκοκρατίας διήρκεσεν ἐν Κύπρῳ ἀπὸ τοῦ 1571 μέχρι τοῦ 1878. Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἔχομεν πληθώραν κειμένων, τὰ ὁποῖα βοηθοῦν σχεδὸν εἰς πλήρη μελέτην τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου ἀπὸ πάσης πλευρᾶς. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ποικίλα: χρονογραφίαι, βίοι ἁγίων, ποιήματα, παντοῖα σημειώματα καὶ ἐπιγραφαί, συμφωνητικά, προικοσύμφωνα, διαθῆκαι, καταγραφαὶ περιουσιακῶν στοιχείων, ἐπιστολαί, πρακτικά. Μεγαλυτέραν σημασίαν διὰ τὴν μελέτην τῆς διαλέκτου ἔχουν, ὡς εἰκός, τὰ κείμενα τῶν ἁπλοϊκωτέρων.

Γενικῶς τὰ κυπριακὰ κείμενα τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας περιλαμβάνουν τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὰ βιβλία τῆς Βενετίας, ὅπως τὸ *Περὶ ἡρώων, στρατηγῶν, φιλοσόφων, ἁγίων καὶ ἄλλων ὀνομαστῶν ἀνθρώπων, ὅπου ἐβγήκασιν ἀπὸ τὸ νησὶ τῆς Κύπρου* τοῦ Νεοφύτου Ροδινοῦ καὶ ἡ *Ἱστορία χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου* τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ· εἰς τὴν ἐκκλησιαστικήν, ὅπως αἱ ἀκολουθίαι τῶν ἁγίων, αἱ ἐγκύκλιοι, τὰ εὐχολόγια καὶ οἱ νομοκάνονες· εἰς διαφόρου βαθμοῦ μεικτὴν μετὰ τῆς διαλέκτου γλῶσσαν, ὅπως ποιήματα, ἰατροσόφια, λαϊκαὶ πράξεις καὶ σημειώματα.

Ἡ μελέτη τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας καθίσταται εὐχερεστέρα διὰ δύο λόγους: Πρῶτον δὲν εἶναι ἀπομεμονωμένη· ἔχομεν κείμενα πρὸς διαχρονικὴν ἐξέτασιν πρὸ αὐτῆς καὶ μετ' αὐτήν. Δεύτερον εἶναι πρόσφατος· ἄρα λογικῶς δὲν διαφέρει καὶ πολὺ τῆς διὰ στόματος σήμερον φερομένης.

Εἶναι αὐτονόητον ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ ἱστορικὴ ἐξέτασις τῆς γλώσσης στηρίζεται εἰς γραπτὰ μνημεῖα, πρέπει νὰ ἔχωμεν κείμενα ἀκριβῆ καὶ χρονολογημένα. Ἐκ τοιούτων κειμένων θὰ ληφθοῦν οἱ τύποι καὶ θὰ χρονολογηθοῦν τὰ φαινόμενα, τοὐλάχιστον ἡ πρώτη γραπτὴ μαρτυρία των. Ἐὰν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δὲν ἔχωμεν τὸ πρωτότυπον τοῦ διαλεκτικοῦ κειμένου, ἀλλὰ μεταγενέστερον ἀντίγραφον, ὑπάρχει καὶ ἡ πιθανότης νεώτεροι τύποι τῆς διαλέκτου τοῦ ἀντιγραφέως νὰ παρεισέφρησαν εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον.

Δυστυχῶς τὰ κυπριακὰ διαλεκτικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας δὲν ἔτυχον γλωσσικῆς φροντίδος· ἐχρησιμοποιήθησαν κυρίως δι' ἄντλησιν πληροφοριῶν καὶ παρημελήθη ἡ γλωσσικὴ σημασία των. Πλὴν τούτου σημαντικὸν μέρος τούτων, κυρίως κωδίκων, παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτον. Συχνάκις οἱ ἐκδόται ἠλλοίωσαν διαλεκτικοὺς τύπους τῶν κειμένων καὶ εἰσήγαγον κοινότερον ἢ σημερινὸν διαλεκτικὸν τύπον, ἀποδίδοντες τοὺς παραδιδομένους εἰς ἀδυναμίαν περὶ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ γραφέως. Οἱ Κύπριοι λέγοντες σήμερον *χακ̌ῆς, ππαχ̌ᾶς, χ̌χ̌ύλλος, σπίδκι̯α, χωρκόν,* ἀδυνατοῦν νὰ πιστεύσουν ὅτι οἱ πρόγονοί των ἔλεγον ἄλλο τι, ὅπως *χακῆς, παχι̯ᾶς, χχύλλος, σπίδι̯α, χωργόν.* Οὕτως ὁ R.M. Dawkins εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἐκδόσεώς του τοῦ *Χρονικοῦ* τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ πιστεύει εἰς τὴν ὕπαρξιν εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Κυπριακὴν διάλεκτον τῶν οὐρανικῶν φθόγγων *κ, χ* και *γ* καὶ συνιζήσεως τοῦ τύπου *πιθάρι̯α - πιθάρκα,* την ὁποίαν δὲν ἀποδίδει καλῶς ὁ χρονογράφος. Ὁ Σῖμος Μενάρδος εἰς τὴν ἔκδοσίν του τοῦ *Θρήνου τῆς Κύπρου* εἰσάγει σημερινοὺς τύπους, ὅπως *σταντάρκα* ἀντὶ *σταντάργα, κουφερκιασμένοι* ἀντὶ *κουφερτιασμένοι, ἐβγκαρμένα,* ἀντὶ *ἐβγαρμένα, ἀρματωσιὰν* ἀντὶ *ἀρματωχιάν, φορησιὲς* ἀντὶ *φορηχιές, βλάμπουρον* ἀντὶ *φλάμπουρον.* Μεταγενέστεροι ἐκδόται μεταβάλλουν τύπους ὅπως *σπίδι̯α* εἰς *σπίδκι̯α, λοαργάζω* εἰς *λοαρκάζω.* Καὶ ὅμως, ὡς θὰ ἴδωμεν, οἱ τύποι οὗτοι εἰς τὴν Κυπριακὴν διάλεκτον εἶναι σχεδὸν πρόσφατοι.

Ἔχω ἀποδελτιώσει πάντα τὰ πρόσφορα κείμενα τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας. Ὅμως, ἐπειδὴ ταῦτα δὲν εἶναι ἄμοιρα τῶν ἀναφερθεισῶν ἀνωτέρω ἐλλείψεων, χρησιμοποιῶ διὰ τὴν σύντομον αὐτὴν ἀνακοίνωσιν κείμενα ἐκ χειρογράφων, τὰ ὁποῖα εἶδον ὁ ἴδιος. Τὰ κείμενα ταῦτα εἶναι:

1. *Διήγησις εἰς τὸν θρῆνον τοῦ αἰχμαλωτισμοῦ τῆς εὐλογημένης Κύπρου.*

Τὸ ᾆσμα ἀνήκει εἰς τὸ τέλος τοῦ ΙΣτ' αἰῶνος, ἀλλὰ παραδίδεται διὰ χειρογράφου μεταγενεστέρου.

2. *Ἱστορία τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο.*

Τὸ ᾆσμα ἀνήκει εἰς τὸ τέλος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἀλλὰ παραδίδεται ἐπίσης διὰ χειρογράφου μεταγενεστέρου.

3. *Ἆσμα Χακηγεωργάκη δραγομάνου.*

Ἀνήκει εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Ἐπειδὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξετάσω λεπτομερῶς τὴν Κυπριακὴν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διάλεκτον κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, οὐδὲ ἀναμένεται τοιοῦτόν τι, θὰ ἀναφέρω μόνον ὀλίγα φαινόμενά της, κυρίως φωνητικά, τὰ ὁποῖα τὴν διαστέλλουν τὴν συνήθους Ἑλληνικῆς.

Α' Φωνηεντισμὸς

Ἕνεκα τῶν συνεκφορῶν καὶ τῶν ἐκ τούτων φαινομένων ἀρχικὸν φωνῆεν ἐθεωρήθη ὡς κινητόν, ὥστε ἀποκόπτεται, ἀποκαθίσταται εἰς τὴν θέσιν ἄλλου ἢ ἐμφανίζεται ἔνθα οὐδὲν φωνῆεν ὑπῆρχε πρότερον. Τὰ φαινόμενα ταῦτα ὑποστηρίζονται καὶ ὑπὸ τῆς σημερινῆς Κυπριακῆς διαλέκτου.

1. Ἀποκοπὴ φωνηέντων

εἰς τὸν *θρῆνον τῆς Κύπρου: ἐγὼ 'θθυμοῦμαι, εἰς τὲς 'κοσέξι, τὴν 'λεμοσύνην, δὲν μολογοῦν, Νέστορας 'νομασμένος, ξαγκωνιασμένους, ξωμακρυσμένη, πιδεξιωσύνην, 'πὸ την βαῖναν 'πὸ κάτω, τὸν ρίζουν, 'ρωτοῦν τον, κι ἐστέκαν 'σφαλισμένοι, δὲν τὴν σφαλῶ, τὴν πόρταν 'φίννω.*

εἰς τὴν *Ἱστορίαν τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο: 'γκαρεύγει, νὰ μολογοῦσιν, εἰς τὸ σσωκάστελλον, 'πὸ δά, 'πὸ κεῖ, 'πὸ λλόγου του, νὰ τὸν ποσπάσουσιν, 'ποὺ τὰ κακά, 'ποὺ λλόγου του.*

εἰς τὸ *Ἄσμα Χακηγεωργάκι: 'ποὺ τρεῖς μεργές.*

2. Ἀποκατάστασις φωνηέντων εἰς τὴν θέσιν ἄλλων

εἰς τὸν *Θρῆνον τῆς Κύπρου: ἀγκαρδιακές, ν' ἀθθυμηθῇς, τ' ἀμμάτια, ἀξάγκωνα, ἄξαμον, ἀξανακτυποῦν, ἀξαπολοῦσιν, τ' ἀρφανά, ὀλπίδες.* Ἐπέκτασις ἐκ τῶν αὐξήσεων μαρτυρεῖται αὐτόθι εἰς τύπους, ὅπως *δὲν ἐγνωρίζουσιν, καὶ ἔτζι τοὺς ἐγράφει, νὰ σοῦ τοὺς ἐζητήσω, νὰ τὸν ἐμνημονεύουσιν ἂν τὴν ἐπαραδώσουν, γιὰ νὰ τοὺς ἐσκλαβώννῃς, νὰ 'χεν ἐστείλειν, πῶς τὴν ἐστερεώννουν, νὰ τὴν ἐφάγουν, νὰ τὴν ἐφυλάξουσιν.* Ἡ ἐμφάνισις ἡ εἰς ρηματικὰς συνεκφορὰς δὲν μαρτυρεῖται εἰσέτι. Ρηματικὴ αὔξησις ἡ μαρτυρομένη αὐτόθι διὰ τύπων ὅπως *ἤρχουνταν, ἤφερεν,* δὲν ἐπεβίωσεν εἰς τὴν Κυπριακὴ διάλεκτον.

εἰς τὴν *Ἱστορίαν τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο: ἀγκαλέσαν τον, ἀγκαλέστησαν, ἀγκαλιοῦσαν, 'ς τ' ἀμμάτια, ἀπού 'καμεν, ὁποὺ τὴν ἐξουσίαν του.* Ἐπέκτασις ε ἐκ τῶν αὐξήσεων μαρτυρεῖται αὐτόθι εἰς τύπους, ὅπως *ὅλα νὰ ἐγραφθοῦσι, νὰ τὸν ἐμαζουλίσουν, νὰ τὸν ἐμαρτυρήσῃ, νά 'χεν ἐππέσειν, νὰ τὸν ἐρημάξουσιν, νά 'χεν ἐσκάσειν, νὰ μὲν τὸν ἐσκοτώσουν, νάεν ἐσφάξειν,* καὶ ἐκ τῶν ἀντωνυμιῶν εἰς τύπους, ὅπως *τὰ ἐδικά του πάθη, τοὺς ἐδικούς.* Ρηματικοὶ τύποι αὐτόθι ἔχουν τὴν αὔξησιν εἰς τὴν θέσιν ἄλλου φωνήεντος, ὅπως *ἐγόρασεν, ἔμοννεν, ἐπόμεινεν, ἐποσπάστην.*

3. Ἐμφάνισις φωνήεντος ἔνθα δὲν ὑπῆρχε πρότερον φωνῆεν

Ἡ ἐμφάνισις αὐτὴ γίνεται κατ' ἀναλογίαν, ἐπειδὴ ἡ λέξις ἐκλαμβάνεται ὡς ἀποκεκομμένη.

εἰς τὸν *Θρῆνον τῆς Κύπρου: ἀγρωνίζουσιν, ἀκτυποῦν, ἀπέζευσαν,*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀργάκιν, 'ς τοὺς ἐγκρεμνούς, ὀμπρούμουττα.

εἰς τὴν *Ἱστορίαν τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο: ἀγρωνίζει, ἀγρωνισθῆκαν.*

εἰς τὸ *Ἄσμα Χακηγεωργάκι: δὲν τ' ἀγλησμονῶ.*

2. Τροπὴ φωνηέντων

Ἡ τρρπὴ τῶν φωνηέντων ὀφείλεται κυρίως εἰς ἀφομοίωσιν πρὸς τὸ περιβάλλον των, φωνηεντικὸν ἢ συμφωνικόν, καὶ εἰς συνεκδρομὰς ἢ γενικεύσεις εἰς τὰ συνθετικὰ ἢ τὰ καταληκτικὰ τῶν λέξεων.

εἰς τὸν *Θρῆνον τῆς Κύπρου: νὰ κιλαδοῦσιν νὰ ξηχειμωνιάσουν, ὀμπρούμουττα, παναγύριν, πολομοῦσαν, πολομοῦσιν, τουλουππισμένα, χενώννουσιν, ψόμαν.*

εἰς τὴν *Ἱστορίαν τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο: ἂν μοῦ βουθήσ' ὁ λογισμός, βουργά, γλυκοξηφώτιν, ἐξηβαρκαρίστησαν, ἐξήλειψεν, ἔρκουνται, ἔρκουνταν, μιτά μας, μιτά του, ξηλειμμένη, θέννα ξηπλερώσῃ, ξηφάντωσες, ἐννὰ παρπατοῦσιν, νὰ παρπατοῦμεν, 'ποὺ τὰ κακά, 'πὸ σοῦ 'πουν, προύμουττα, Χρυσομαλαντρῖναν, ψόματα.*

Τὸ προθεματικὸν *ξη-* ἀντὶ *ξε-* εἶναι σταθερὸν εἰς τὴν Κυπριακὴν διάλεκτον ἀπὸ τῆς περιόδου τῆς φραγκοκρατίας. Ὁ τύπος *'ποὺ* τῆς προθέσεως *ἀπό*, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται εἰς τὴν *Ἱστορίαν τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο*, ἀλλ' οὐχὶ καὶ εἰς τὸν *Θρῆνον τῆς Κύπρου* δὲν ἐπεβλήθη ἀκόμη εἰς ὅλα τὰ κυπριακὰ ἰδιώματα εἰς βάρος τοῦ τύπου *'πό*.

3. Συνίζησις

Ἡ συνίζησις εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἶναι φαινόμενον παλαιόν· μαρτυρεῖται καλῶς καὶ εἰς τὴν Κυπριακὴν διάλεκτον τῆς περιόδου τῆς φραγκοκρατίας.

Ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νέα Ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐτυποποιήθησαν παράγωγα θηλυκὰ ὀνόματα εἰς *-έα* καὶ *-ία*. Αἱ δύο αὗται τάξεις παραγώγων συνυπάρχουν καὶ ἀλληλοεπηρεάζονται. Ἀλλαχοῦ ἐπιδίδει ἡ μία καὶ ἀλλαχοῦ ἡ ἄλλη. Ἐν τῇ μεσαιωνικῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ ἐπικρατεῖ ἡ τάξις παραγώγων ὀνομάτων εἰς *-ία*, ὡς καὶ ἐν τῇ πλείστῃ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ, καὶ τοῦτο κατὰ τὴν γνώμην μου οὐχὶ ἕνεκα ἀρχομένης συνιζήσεως, ἀλλ' ἕνεκα φωνολογικῆς συμπτώσεως.

Ἡ συνίζησις ἐν τοῖς κειμένοις γίνεται δήλη διὰ τοῦ τονισμοῦ καὶ τῆς ἐμφανίσεως συμφώνων ἐν αὐτῇ. Ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ φαίνεται ὅτι σύμφωνον πρὸ τοῦ φωνηεντικοῦ μετ' *ι* συμπλέγματος ὑφίσταται οὐράνωσίν τινα. Ἡ πρώτη μαρτυρία ταύτης ἐν τοῖς κειμένοις εἶναι ἡ τροπὴ τοῦ *σ* εἰς *χ*, οἷον *κρασία, κραχία*. Ἄλλα φαινόμενα τῆς οὐρανώσεως ταύτης εἶναι ἡ παράτασις συμφώνου, ἰδίᾳ τοῦ *λ* καὶ τοῦ *ν*, ἡ τροπὴ τοῦ *τσ* εἰς *κκι* καὶ ἡ περαιτέρω οὐράνωσις διὰ δασύτητος τῶν οὐρανικῶν φθόγγων. Κατὰ ταῦτα ὁ λεγόμενος τσιτακισμός, τοῦ ὁποίου ἀναζητεῖται εἰσέτι ἡ αἰτία καὶ ἡ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χρονολογία,θὰ ἴδωμεν περαιτέρω ὅτι σχετίζεται πρὸς τὴν συνίζησιν.

Ὑποστηρίζεται συνήθως ὅτι ἡ συνίζησις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ὀφείλεται εἰς ταχεῖαν προφοράν. Νομίζω καὶ πάλιν ὅτι ὀφείλεται καὶ αὕτη εἰς φωνολογικὴν τυποποίησιν, ὅτι δηλαδὴ κατὰ *τοῦ μικροῦ, τῶν μικρῶν* ἐτυποιήθη καὶ *τοῦ μικροῦ καραβιοῦ, τῶν μικρῶν καραβιῶν* ἀντὶ *τοῦ μικροῦ καραβίου, τῶν μικρῶν καραβίων.* Ἡ κατ' ἀναλογίαν φωνολογικὴ ἐπίδρασις ὑπῆρξε μεγάλη ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ. Ἡ συγκοπὴ τῶν οὐδέτερων ὀνομάτων εἰς *-ιον* ὑπῆρξεν, ὡς νομίζω, κυρίως φωνολογικὴ ἐξομάλυνσις, ἤτοι κατὰ τὸ *πράγματα - πρᾶγμα* ἐλέχθη καὶ *χωράφι-α - χωρά-φιν.* Ὁμοίως, θεωρηθέντος τοῦ πληθυντικοῦ *-ια* ὡς φωνολογικοῦ στοιχείου, ἐλέχθη καὶ ἑνικὸς ἄνευ τοῦ *ι,* οἷον *ἀμπέλ-ια - ἀμπέλ, κουδούν-ια - κουδούν,* καὶ ἡ συγκοπὴ αὕτη ἐγενικεύθη ἐν ταῖς βορειοελληνικαῖς διαλέκτοις. Ἐν τῇ Ποντικῇ διαλέκτῳ κατὰ τὸν φωνολογικὸν τονισμὸν τῆς ληγούσης ἐν τῇ γενικῇ ἐλέχθη καὶ *τοῦ παιδὶ* ἀντὶ *τοῦ παιδίου.* Ἐκ τοῦ πληθυντικοῦ *οἱ μερέες - μερὲς* ἐλέχθη καὶ ἑνικὸς ἐν τῇ Κρητικῇ διαλέκτῳ *ἡ μερέ.* Ἐπίσης φωνολογικὰ στοιχεῖα ἐκ τῶν ὀνομάτων μεταφέρονται καὶ ἐν τοῖς ἐπιθέτοις, ὡς ἐν τοῖς ποντικοῖς *τοῦ βαθίου,* ὅθεν ὁ *βαθίος.*

Παραδείγματα τῶν ἀναφερθέντων φαινομένων ἐν τοῖς κυπριακοῖς κειμένοις τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας εὑρίσκονται τὰ ἀκόλουθα:

εἰς τὸν *Θρῆνον τῆς Κύπρου:*

α') τροπὴ *σ* εἰς *χ: ἀλουχιά, ἀπλυχιά, ἀρματωχιάν, ἐκκληχιά, ἐκκληχιές, κοραχιά, κοράχια, κραχιά, τῆς Λευκωχιᾶς, 'νακατωχιά, παχιᾶδες, παχιᾶς, τρεμουχιασμένην, φορεχιές.*

β') παράτασις συμφώνων: *ἐκαταλλυοῦσαν, πετραχήλλια, τελλειωμένη, τραχήλλια, θεμωννιασμένοι, παβγιούννια.* Καὶ σήμερον ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ οἱ οὐρανικοὶ φθόγγοι λ̯ καὶ ν̯ προφέρονται ὡς παρατεταμένοι.

γ') ἐμφάνισις στοιχείου κατόπιν *π,* οἷον *ἐπγιάσασιν, καταπγιασμένοι, πγιάννει, νὰ πγιοῦν, νὰ πγῶ, ἔνθα το γ* φαίνεται ὅτι ἀποδίδει *γι, χαρκουπγιασμένα,* κατόπιν *ρ,* οἷον *τ' ἀννοικτάργια, βουνάργια, κελλάρια, κεργιά, μαστοργιάν, μεργιάν, ἔτζι μοιργιολογοῦνταν, περιστέργια, φούργιαν, χέργια,* κατόπιν *β,* οἷον *βγιαστικά, παβγιούννια,* κατόπιν *δ,* οἷον *δγιαβάζει,* καὶ κατόπιν *μ,* οἷον *κι ἐστίμνιασά το.* Διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανίζεται αὐτόθι καὶ ἀπουράνωσις φθόγγου *γ̯* κατόπιν *ρ,* οἷον *ἀργάκιν, μοιργολόγια, μοιργολογικά, ταιργάζει, ταιργασμένοι, φουργοσύνην,* ἥτις ὀφείλεται εἰς διφθογγοποίησιν τῆς συνιζήσεως καὶ ἰδιαιτέραν ὑπερωικὴν προφοράν, οἷον *ἀργυακιν - ἀργῦ-άκιν - ἀργάκιν.* Ἀνάλογος προφορὰ ἐνεφανίσθη καὶ ἐν Κρήτῃ, εἰς ἣν ὀφείλονται τύποι, οἷον *μερ̯ὰ - μερά, χωρ̯ὸ - χωργό,* καὶ ἐν Μάνῃ εἰς ἣν ὀφείλεται ἡ ἐπένθεσις ἐν συνιζήσεσιν, οἷον *μερ̯ὰ - μερ̯ά.* Ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω τύπων ἐν τῷ *Θρήνῳ τῆς Κύπρου,* ἡ ἀπουράνωσις τῆς συνιζή-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σεως κατόπιν τοῦ *ρ* συμβαίνει ἐν ἄλλαις θέσεσιν, ἀλλ' οὐχὶ εἰσέτι καὶ ἐν ταῖς καταλήξεσιν, αἵτινες διατηροῦνται ὡς φωνολογικὰ στοιχεῖα. Ὁ αὐτόθι τύπος *κάτεργια* ἀντὶ *κάτεργα* ἐδημιουργήθη ἀκριβῶς ἐκ συγχύσεως πρὸς τὸ φωνολογικὸν στοιχεῖον τῆς καταλήξεως. Ἡ φωνολογικὴ αὐτὴ ἰδιομορφία ἐσῴζετο μέχρι προσφάτως ἐν τῷ ἰδιώματι Κερυνείας. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1682 εὑρίσκεται καὶ τὸ πρῶτον παράδειγμα ἀπουρανώσεως ἐν καταλήξει ἐν τῷ τύπῳ *χωργοῦ*. Ἐν τῷ *Θρήνῳ τῆς Κύπρου* εὑρίσκεται καὶ τὸ πρῶτον παράδειγμα τροπῆς *τ* εἰς *δ* πρὸ συνιζήσεως ἐν τῷ τύπῳ *σπίδια*, ἥτις ὀφείλεται εἰς ἰδιαιτέραν προφορὰν τῆς συνιζήσεως.

Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Κυπρίου ἡγουμένου Κοσινίτζης Θεοκλήτου τοῦ 1632 ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον στοιχεῖον *γι* καὶ κατόπιν *τ*, οἷον *τετγια, τετγιος*.

εἰς τὴν *Ἱστορίαν τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο*:

α') τροπὴ *σ* εἰς *χ*: *ἐφτακόχες, κουμάχια, κραχιά, 'ς τῆς Λευκωχιᾶς, παχιᾶδες, παχιαλλίκιν, παχιᾶν*.

β') παράτασις συμφώνων: *τέλλεια*.

γ') ἐμφάνισις στοιχείου κατόπιν *π*, οἷον *ἐπγιάσασιν, κάπγοι, κάπγοια, ὄπγοι, νά 'χασιν πγεῖν, νὰ τὸν πγερώσουν, πγιάννει, πγοιά, ταπγιά, ψιλοκοπγές*, κατόπιν *ρ*, οἷον *θεργιόν, κεργιά, κριτήργια, λιθάργια, Μεσαργιάν, μνουχάργια, τῆς στεργιᾶς, φλουργιά, χωργιά, ψάργια*, καὶ μετ' ἀπουρανώσεως καὶ πάλιν μόνον ἐν μὴ φωνολογικοῖς καταληκτικοῖς, οἷον *ἐλοάργασέν τα, ἐταίργαζεν, καθάργα* ὡς ἐπίρρημα, *λοαργάζω, νὰ μοῦ τὰ λοαργάσῃς, νὰ ταιργάζω*, κατόπιν *μ* οἷον *συμνιακόν*. Αὐτόθι εὑρίσκονται καὶ τύποι μετὰ τροπῆς *τ* εἰς *δ*, οἷον *σπίδια, τέδοιαν*.

εἰς τὸ *Ἄσμα Χακηγεωργάκι*:

ἐμφάνισις πλέον κανονικῆς ἀπουρανώσεως κατόπιν *ρ* καὶ ἐν φωνολογικοῖς στοιχείοις, οἷον *ἀσκεργοῦ, δεφτέργα, μεργάν, τζατίργα, χαπάργα, χέργα, χωργά*.

Περαιτέρω τὸ συμφωνικὸν σύμπλεγμα *ργ* ἐτράπη ἐν τῇ προσφάτῳ Κυπριακῇ διαλέκτῳ εἰς *ρκ* πιθανὸν κατὰ τουρκικὴν ἐπίδρασιν. Τὸ πρῶτον παράδειγμα τῆς τροπῆς ταύτης εὑρίσκεται ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο* ἐν τῷ τύπῳ *κάτερκον*, παρὰ τὸν ὁποῖον ὑπάρχει τουρκικὸν δάνειον *kadirga*. Παρόμοιοι τύποι εὑρίσκονται ἐν τῷ *Ἄσματι Χακηγεωργάκι*, οἷον *Κυρκάν, νὰ ταιρκάσουν, χέρκα*.

Περὶ τὸ τέλος τῆς τουρκοκρατίας ἐμφανίζεται λειτουργοῦσα ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ μία τάσις ἐμπροσθιώσεως. Κατὰ ταύτην ἡ οὐράνωσις μετεκινήθη ἐμπροσθιώτερον, ὥστε τὸ οὐρανικὸν *κ* ἐσχηματίσθη εἰς τὰ φατνία, ὡς προφέρεται σήμερον ἐν Πάφῳ καὶ Δωδεκανήσῳ, καὶ ἀνεπτύχθη ἡμίκλειστος φθόγγος *dj* καὶ *tj* ἐν ταῖς συνιζήσεσι. Ἡ ἐμπροσθίωσις

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διατηρεῖται εἰσέτι ἐν Πάφῳ, ἀλλ' ἐν τῇ ἄλλῃ Κύπρῳ ἀνεπτύχθη παλίνδρομος τάσις οὐρανώσεως, εἰς ἣν ὀφείλεται ἡ ἐμφάνισις συμφωνικοῦ στοιχείου *gi* καὶ *ki* ἐν ταῖς κυπριακαῖς συνιζήσεσι. Παραδείγματά τινα τῶν φαινομένων τούτων ἐκ τῆς νῦν διαλέκτου εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

μολύβγια - μολύβdια - μολύβgια,
πόδγια - πόδdια - πόδgια,
καλάθχια - καλάθτια - καλάθκια,
χωράφχια - χωράφτια - χωράφκια.

Οἱ ἐν τούτοις οὐρανικοὶ φθόγγοι δὲν ἔπαθον ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ περαιτέρω οὐράνωσιν μετὰ συριστικότητος, ὡς τὸ *κι* καὶ τὸ *χι*, διότι ἀπετέλουν ἀλληλόφωνα τῶν φατνιακῶν *di* καὶ *ti* καὶ ἑπομένως ἦσαν ἀλλοῖοι τούτων. Οὐχὶ ὀρθῶς λοιπὸν οἱ ἐρευνηταὶ ταυτίζουσι τοὺς ἐν ταῖς συνιζήσεσιν ἡμικλείστους τούτους φθόγγους πρὸς τοὺς ἁπλοῦς οὐρανικούς.

Β' Συμφωνισμὸς

1. Τελικὸν *ν*

Ἡ Κυπριακὴ διάλεκτος ἔχει πάντοτε ἐν εὐρυτάτῃ χρήσει τὸ τελικὸν *ν*. Τοῦτο ἐνισχύθη ἐκ τῆς διατηρήσεως ἐν τῇ Κυπριακῇ τῆς παλαιᾶς ἐπιτάξεως τῶν ἀδυνάτων τύπων τῶν προσωπικῶν ἀντωνυμιῶν καὶ ἀπετέλεσε φωνολογικὸν στοιχεῖον διακρίσεως τῶν λέξεων κατὰ τὰς συνεκφοράς. Ἡ σποραδικῶς ἐκ τῶν κειμένων μαρτυρουμένη καὶ καθολικὴ σήμερον ἀφομοίωσις τούτου πρὸς ἀκολουθοῦν διαρκὲς σύμφωνον ἀποτελεῖ ὅμοιον φωνολογικὸν στοιχεῖον. Παράδειγμα ἀφομοιώσεως τελικοῦ *ν* εὑρίσκεται ἐν τῇ *Ἱστορία τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο* τὸ *ἄλ λέγουσιν*.

2. Τὰ ἠχηρὰ διαρκῆ σύμφωνα *β, δ, γ*

Τὰ σύμφωνα ταῦτα πάσχουσι σήμερον ἐν κυπριακοῖς ἰδιώμασι, σποραδικῶς ἐκπίπτοντα καὶ τρεπόμενα. Ἐν τῷ *Θρήνῳ τῆς Κύπρου* εὑρίσκεται μόνον ἡ παλαιὰ ἀναλογικὴ σίγησις τοῦ *γ* ἐν τῷ *ὀλίγον*, οἷον *λλιάκιν, ὅτι 'λλιάναμεν, τώρα 'λλιωθῆκαν, λλιωμένοι*, καὶ τοῦ *δ* ἀναλογικῶς ἐν τῷ *διοῦν*. Ἡ αὐτόθι συγκοπὴ τοῦ *ποττὲ δὲν ἔν* εἰς *ποττ' ἔν νὲν* εἶναι βιαία. Ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο* σιγᾶται ἀναλογικῶς *γ* ἐν τοῖς *κι ἐπῆαν, λλίον, ὅσοι μετά του 'πήασιν* καὶ ἀναλογικῶς *δ* ἐν τοῖς *τοῦ 'διεν, τὰ 'διοῦσαν, ἐδίαν προδιοῦσιν*. Ἡ αὐτόθι συγκοπὴ καὶ κρᾶσις τοῦ *ποὺ δὲν ἔχαν* εἰς *πὸν ἔχαν* εἶναι ἐπίσης βιαία. Ὁ αὐτόθι τύπος *βουργὰ* ἀντὶ *γοργὰ* ἐμφανίζει ἀνομοιωτικὴν τροπήν. Αἱ εἰς μεγάλον βαθμὸν ἐκπτώσεις καὶ τροπαὶ τῶν συμφώνων τούτων, ὡς πρόσφατοι, δὲν μαρτυροῦνται ἐν τοῖς κειμένοις τῆς τουρκοκρατίας. Οὐδαμοῦ εὑρίσκομεν τύπους οἷον *πδιν* ἀντὶ *πόδιν, γουλειὰ* ἀντὶ *δουλειά*.

Ἀφοῦ τὸ *γ* ἐξέπιπτεν ἔν τισιν ἀναλογικῶς μεταξὺ φωνηέντων, ἐθεωρήθη κινητὸν στοιχεῖον, ὥστε ἀνεπτύσσετο μεταξὺ φωνηέντων καὶ ἔνθα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

δὲν ὑφίστατο τὸ πάλαι. Παραδείγματα ἐμφανίσεως *γ* μεταξὺ φωνηέντων ἐκ τοῦ *Θρήνου τῆς Κύπρου* ἔχομεν, οἷον *καγίκιν, νὰ κλαίγῃ·* ἐκ τῆς *Ἱστορίας τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο,* οἷον *βογηθούς, δασκαλοποιγητᾶδες, νὰ διγηγοῦμαι, νὰ διγηγοῦνται, καγημένοι, τοῦ ποιγητοῦ, χακῆ Ῥαφαγήλης, Χωραγῖτες.* Ἐν τῷ *Ἄσματι Χακηγεωργάκι* εὑρίσκεται χειλικὸν *β* ἐξ ἀφομοιώσεως πρὸς γειτονικὸν χειλικὸν φωνῆεν ἐν τῷ *λοβάργασεν.*

Ἡ Κυπριακὴ διάλεκτος ἀνήκει εἰς τὰς διαλέκτους, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζουσιν ἀνάπτυξιν συμφώνου ἐν τοῖς καταληκτικοῖς *-εύω* καὶ *-αύω.* Ἡ ἀνάπτυξις αὕτη ὀφείλεται εἰς παλαιὰν προφορὰν τοῦ *υ* ὡς κλειστοῦ *ü,* οἷον *χορεύω - χορέüω - χορεύω* καὶ *χορέüει - χορέγει* καὶ κατὰ συμφυρμὸν *χορεύγω.* Παραδείγματα τοιαύτης ἀναπτύξεως ἐκ τοῦ *Θρήνου τῆς Κύπρου* ἔχομεν, οἷον *νὰ δοξεύγῃς, ἐθάβγαν, ἔριβγεν, καύγουν, κόβγουσιν·* ἐκ τῆς *Ἱστορίας τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο,* οἷον *'γκαρεύγει, κι ἐδουλεῦγαν, ἔνευγεν, ἐκανίσκευγεν, ἐσώρευγεν, κι ἐτουρκεῦγαν, παρά 'καυγεν, κόβγομεν, νά 'χεν παιδεύγει, εἰς ὅλα 'πίστευγέν τους, σωρεύγει.*

3. Τὰ ἄηχα διαρκῆ σύμφωνα *φ,θ,χ*

Τὰ σύμφωνα ταῦτα ἔν τισι κυπριακοῖς ἰδιώμασι σήμερον πάσχουσι μεγάλως, ἐξασθενούμενα εἰς βαθεῖαν δασύτητα ἢ τρεπόμενα. Αἱ παθήσεις αὗται, ὡς πρόσφατοι, δὲν μαρτυροῦνται ἐν τοῖς κειμένοις. Οὐδαμοῦ εὑρίσκομεν τύπους, οἷον *hωράhιν, hέλω, χέλω, χάλασσα.*

4. Παρατεταμένα σύμφωνα

Ἡ Κυπριακὴ διάλεκτος ἀνήκει εἰς τὰς λεγομένας διπλωτικὰς διαλέκτους. Τὰ λεγόμενα διπλᾶ σύμφωνα δὲν εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι διπλᾶ κατὰ τὴν προφοράν, ἀλλὰ παρατεταμένα. Παριστάνονται κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν διπλῶν διὰ διττογραφίας, ὥστε εἶναι εὔκολον νὰ διαπιστωθῇ ἡ ἱστορικὴ ὕπαρξις αὐτῶν ἐκ τῶν κειμένων. Εἷς ἐκ τῶν λόγων ἐνισχύσεως τούτων πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ ἀνάγνωσις, ὡς τῶν θρησκευτικῶν κειμένων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Καὶ εἰς τὰς ἡμέρας μας ἀκόμη οἱ Κύπριοι ὠνόμαζον τὸν ἐν Κύπρῳ Ἕλληνα πρόξενον *Παππᾶν,* ἐπειδὴ ἔβλεπον τὸ ὄνομα αὐτοῦ γραφόμενον διὰ δύο *πп,* καὶ οἱ μαθηταὶ τῆς πρώτης τάξεως ἀνεγίνωσκον ἐν τῷ ἀλφαβηταρίῳ *κόττα* καὶ *κοκκοράκι* διὰ τὴν διττογραφίαν.

Παραδείγματα παρατεταμένων συμφώνων, ὑποστηριζόμενα καὶ ὑπὸ τῆς σήμερον λαλουμένης διαλέκτου, ἐκ τοῦ *Θρήνου τῆς Κύπρου* εἶναι: *ν' ἀθθυμηθῇς, ἐγὼ 'θθυμοῦμαι, ἐδάκκαεν, κόκκαλα, λάκκον, σάκκους, ἀννέλλιν, Ἀπρίλλιον, κάγκελλα, καλλύτερα, καρδοῦλλα ,καστέλλιν, κοπέλλιν, λλιάκιν, λλίγον, λλιωμένοι, γιὰ λλόγου της, μακελλεμένοι, μωρούλλικα, ξεμαλλισμένη, παλληκαράκια, πολλύν, πτωχούλλικα, σπιτόπουλλον, χριστιανούλλικους, τ' ἀμμάτια, δημμένοι, κι ἐκρεμμάσαν, καμμοῦν, κρυμμένος, ξηλειμμόν, ξηραμμένη, πικραμμένοι, ῥιμμένα, ἀγριώννουντον, ἀννοι-*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κτά, ἀννοικτάριν, ἄννοιξιν, ἄφιννεν, βγαίννουν, γιαννιτζάρους, ἐκατέβαιννεν, ἐσήκωννες, κι ἐφορτώννασιν, μπαίννει, πγιάννει, νὰ σβήννουσιν, σκοτώννουσιν, στήννουσιν, νὰ χάννουν, ἀππέξω, ἀππέσσω, ἐππέσασιν, τουλουππισμένα, ἔσσω, νησσίν, τοῦ νησσιοῦ, γληγορύττερα, ὀμπρούμουττα, πλιόττερα, ποττέ, δὲν τὸ 'φφορᾶτον· ἐκ τῆς *Ἱστορίας τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο: κριθθάρια, ἐξίκκιν, κκέλης, κοκκίνην, Μπακκῆ Ὀσμάνη, ὀκκάδες, Τζικκίνην, γιὰ λλόγου τους, ἐβούλλωσαν, μεγαλλύτερα, παχιαλλίκιν, εἰς τὸ σσωκάστελλον, σφονγγελλᾷ τον, τοῦ χχύλλου, ξηλειμμένη, προκομμένοι, βγαίννει, κι ἐσκότωννεν, κατεβαίννει, κερδαίννω, πγιάννει, σηκώννεται, χάννει, καππικῆς, νά 'χεν ἐππέσειν, σαρράφην, ἔσσω, λυσσιασμένος, νησσίν, ζιαφέττια, προύμουττα, ρουχφέττια, τταμίνια, τταχρίριν, ττελπίζην, χοκέττια.*

5. Συμφωνικὰ συμπλέγματα

Ἡ τροπὴ τῶν συμπλεγμάτων *ρθ* εἰς *ρτ* καὶ *ρχ* εἰς *ρκ* ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τῆς περιόδου τῆς φραγκοκρατίας. Παραδείγματα ταύτης ἐκ τῆς *Ἱστορίας τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο* εὑρίσκομεν, οἷον *ἄς ἔρτουσιν, ἄς ἔρτωμεν, ἤρταμεν, ἤρτεν, νά 'ρτετε, ἄρκεψαν, ἔρκουνται, ἔρκουντον.* Οἱ Κύπριοι νομίζουσιν ὅτι τοιοῦτοι τύπου ἀνήκουσι καὶ εἰς τὴν κοινὴν νεοελληνικήν, ὥστε τοὺς χρησιμοποιοῦν καὶ σήμερον εἰς τὰ κείμενά των. Ἀπὸ τῆς περιόδου τῆς φραγκοκρατίας εἶναι ἐπίσης γνωστὴ ἡ τροπὴ τοῦ συμπλέγματος *ρσ* εἰς *ρτσ*, ἡ ὁποία διατηρεῖται μέχρι σήμερον. Ἀνωτέρω εἴδομεν καὶ τὴν τροπὴν τοῦ ἠχηροῦ συμπλέγματος *ργ* εἰς *ρκ*. Κατ' ἀναλογίαν ἤρχισαν νὰ τρέπωνται καὶ τὰ ἠχηρὰ συμπλέγματα ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ, οἷον τὸ *βγ* εἰς *βg*, τὸ *βδ* εἰς *βd*, τὸ *γδ* εἰς *γd*, ἀλλ' ἐν προσφάτοις χρόνοις, ὥστε δὲν ἀντιπροσωπεύθησαν ἐν τοῖς κειμένοις. Μόνον ἐν τῷ *Ἄσματι Χακηγεωργάκι* εὑρίσκομεν τὸ παράδειγμα *κόβκε*. Τύποι, οἷον *βκάλλω, ἀβdέλλα, γdίν, πέρdικα,* εἶναι λίαν νεώτεροι.

Ἓν ἄλλο χαρακτηριστικὸν φαινόμενον τῆς νῦν Κυπριακῆς διαλέκτου εἶναι ἡ ἠχηροποίησις πρώτου διαρκοῦς συμφώνου ἐν συμπλέγματι μετ' ἠχηροῦ διαρκοῦς, ἡ ὁποία ὀφείλεται εἰς ἀφομοίωσιν. Οὕτω καταγράφονται σήμερον τύποι, οἷον *θρουμπὶν - δρουμπίν, φραμὸς - βραμός, φλαοῦνα - βλαοῦνα, φνίδιν - βνίδιν, χρίζω - γρίζω, χλιὸν - γλιόν, ἄχνη - ἄγνη.* Τοιοῦτοι τύποι ἀγνοοῦνται ὑπὸ τῶν κειμένων τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας. Μόνον ἐν τῇ *Διηγήσει Θεονίτζας καὶ Ἀθανασάκη* τοῦ τέλους τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εὑρίσκομεν τύπους, οἷον *ν' ἀλαβρώσης, χογλασμένη.*

6. Οὐράνωσις

Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἡ οὐράνωσις συνδέεται πρὸς τὴν συνίζησιν. Οὕτω, προσλαμβάνοντες, τὸ πρῶτον ἐν συνιζήσεσιν, οὐρανικὴν δασύτη-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τα, ὁ φθόγγος *κι̯* μεταβαίνει πρὸς *ǩ*, ὁ φθόγγος *χι̯* πρὸς *χ̌* καὶ ὁ φθόγγος *γι̯* πρὸς *γ̌*. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξέλιξις ἐν τῇ Κρητικῇ διαλέκτῳ. Ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ ἀκολουθοῦσι τὴν πορείαν αὐτὴν καὶ οἱ νέοι φθόγγοι *χι̯* καὶ *κκι̯*, οἱ ἐκ *σ* καὶ *τσ* προελθόντες ἀντιστοίχως, δασυνόμενοι εἰς *χ̌* καὶ *ǩǩ*. Οἱ τύποι τῆς νῦν Κυπριακῆς διαλέκτου *κραχ̌ιὰ* καὶ *παπούǩǩια* ἀληθῶς προέρχονται ἐκ τῶν ἐν κειμένοις μαρτυρουμένων τύπων *κραχιὰ* καὶ *παπούκκια*. Ὅτι οἱ τύποι οὗτοι ἀποτελοῦσιν ἁπλῶς ἀπόδοσιν προφορᾶς *χ̌* καὶ *ǩǩ* ἀντιστοίχως, ὁμοίας πρὸς τὴν σήμερινήν, ὡς θέλει καὶ ὁ R.M. Dawkins, δὲν εἶναι ἀληθές. Ὁ φθόγγος *γι̯* δὲν προσέλαβε δασύτητα ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ, διότι ἐν αὐτῇ κατὰ τὴν πρὸ συμπλέγματος μετ' *ι* οὐράνωσιν ἐξησθενώθη καὶ εἶτα ἐτράπη εἰς *γι̯*, ἤτοι ἐλέχθη λογι̯-α καὶ εἶτα λόγι̯α. Ὁμοίως τὸ *ζ* ἐν τῇ αὐτῇ θέσει, τὸ ὁποῖον ἀνεμένετο νὰ τραπῇ εἰς *γι̯* καὶ εἶτα νὰ δασυνθῇ εἰς *γ̌*, ἐξέφυγεν τὴν ἐξέλιξιν αὐτήν, παραταθέν ἁπλῶς. Κατὰ ταῦτα ἡ μετὰ τοῦτο συνίζησις ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ εἶναι *ζγι̯*, οἷον *μαζγι̯ά*, ὁ δὲ τύπος *μαζ̌ι̯ὰ* εἶναι πρόσφατος κατ' ἀναλογίαν.

Ὁ ἑλληνικὸς οὐρανικὸς φθόγγος *κι̯*, ἔστω καὶ ἂν προσέλαβε συριστικότητά τινα ἐκ τῶν συνιζήσεων, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, παρέμεινε καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς φραγκοκρατίας ἀλληλόφωνον τοῦ *k* καὶ δὲν ἐταυτίσθη πρὸς ἀνάλογον ξένον συριστικὸν φθόγγον, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται διὰ *τζ*. Ὁ τύπος *βολίκιν* ἐκ τοῦ γαλλικοῦ *volige* δὲν ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν, διότι συνεξέδραμε πρὸς ἑλληνικὸν καταληκτικόν. Διὰ πρώτην φορὰν εὑρίσκομεν σύμπτωσιν κατὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἑλληνικῶν οὐρανωμένων φθόγγων πρὸς τοὺς ξένους συριστικοὺς ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τοῦ μακαρίτου Μᾶρκο*, ἤτοι ἑλληνικὰ *ἑφτακόχες*, *κραχιά*, *Λευκωχιᾶς*, παρὰ τὰ ξένα *δεφτίχιν*, *ρουχφέττια*, ἑλληνικὸν *κακοριζικὲς* παρὰ τὰ ξένα *καππικῆς*, *τταχριρκῆς*, *χακῆ Ῥαφαγήλης*, *χοκέττια*, ἑλληνικὸν *κοκκίνην* παρὰ τὰ ξένα *κκιορβακῆδες*, *κκιφλίκια*, ἑλληνικὰ *στρογγυλισμένος*, *σφονγγελλᾷ* παρὰ τὰ ξένα *Μεγιτανγγῆν*, *σιγγίλιν*. Τὸ φαινόμενον τοῦτο δὲν μαρτυρεῖ ἀπαραιτήτως ὅτι οἱ οὐρανικοὶ φθόγγοι ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ κατέληξαν τότε εἰς πλήρως συριστικούς, οἷοι προφέρονται σήμερον. Φαίνεται ὅτι οἱ ξένοι φθόγγοι προεφέροντο ὑπό τινων Κυπρίων ὡς οἱ ἰδικοί των οὐρανικοὶ φθόγγοι, οἵτινες διετήρουν εἰσέτι τὴν ταυτότητά των, ὡς μαρτυρεῖται σήμερον ἐν τῇ Κρητικῇ καὶ Δωδεκανησιακῇ διαλέκτῳ. Οἱ κυπριακοὶ οὐρανικοὶ φθόγγοι διαστέλλονται κατὰ τὴν ἀπόδοσιν ἐν τοῖς κειμένοις ἀπὸ τῶν ἀντιστοίχων ξένων μέχρι σχεδὸν τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὅτε συμπίπτουσι καὶ λαμβάνουσι τὴν προφοράν, τὴν ὁποία ἔχουσι σήμερον. Ἐπίσης τὸ πρῶτον μαρτυρεῖται αὐτόθι ἡ τροπὴ τοῦ συμπλέγματος *σχι̯*, τὸ ὁποῖον προῆλθεν ἐκ τοῦ *σκι̯* ἕνεκα οὐρανώσεως τοῦ *κι̯* ἤδη παρὰ Λεοντίῳ Μαχαιρᾷ, οἷον *τὰ σχέλια*, εἰς *χχ*, τὸ ὁποῖον πρέπει κατὰ τὰ δεδομένα τοῦ κειμένου τούτου νὰ προσέ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λαβεν ἤδη ἀρκετὴν συριστικότητα, οἷον *τοῦ νηχχιοῦ, τοῦ χχύλλου*. Παρὰ ταῦτα μαρτυρεῖται αὐτόθι καὶ τύπος *τοῦ νησκιοῦ*, σωζόμενος καὶ νῦν ἔν τινι νησῖδι ἐν Πάφῳ καὶ ἐμφανίζων διάφορον διάθεσιν ἐν συνιζήσει τοῦ παρατεταμένου *σσ* τοῦ ἁπλοῦ.

Ὅταν γράφηται εἰς τὰ κείμενα ξένον *ριτζά*, ἀλλὰ ἑλληνικὸν *συκιά*, σημαίνει ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφορετικῶν φθόγγων. Ὅταν γράφηται ὁμοίως *ρικιὰ* καὶ *συκιά*, σημαίνει ὅτι ἡ ξένη λέξις ἐταυτίσθη κατὰ τὴν προφορὰν πρὸς τὴν ἑλληνικήν. Ὅταν γράφηται τέλος *ριτζιὰ* καὶ *συτζιά*, σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν προφορὰν ἐξενίκησεν ὁ ξένος φθόγγος.

Διὰ τῆς εἰσόδου τοῦ ξένου φθόγγου καὶ τῆς συμπτώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πρὸς τοῦτον, διεκόπη ἐν πολλοῖς ἡ ἀλληλοφωνικὴ σχέσις, ὥστε ἡ χρῆσις τῶν πρῴην ἀλληλοφώνων εἰς ζεύγη δίδει τώρα νέας λέξεις. Οὕτω *τὸ νερὸν τρέχει*, ἀλλ' οὐχὶ καὶ *τὸ αὐτοκίνητον*, τὸ ὁποῖον *τρέχει*. Λέγεται *ἡ Μαρία κεντᾷ*, ἀλλὰ *κεντᾷ με τὸ πλευρόν μου*· ἡ ἀντιστροφὴ *ἡ Μαρία κεντᾷ* καὶ *κεντᾷ με τὸ πλευρόν μου* προκαλεῖ γέλωτα. Ἄλλος εἶναι ὁ *Πετράκης* καὶ ἄλλος ὁ *Πετράκης*· οὐδεμία μήτηρ θὰ ἐδέχετο νὰ ἀποκαλέσωμεν τὸν *Πετράκην* της *Πετράκην*. Ὁ νόμος τῆς οὐρανώσεως δὲν εἶναι ἐνεργὸς πλέον ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ· λέγονται εἰσέτι μετὰ τούτου μόνον κληρονομηθεῖσαι λέξεις.

Παραδείγματα συμπτώσεως τῶν οὐρανικῶν φθόγγων ἔχομεν ἐν τῷ Ἄσματι *Χακηγεωργάκι*, οἷον τοῦ *κ*: *Κυρκάν, ριτζά, Τζᾶδος, χαρπακῆδες, χακῆ Κουσεΐνης*, τοῦ *χ*: *κορασιές, λέσα, πάσηδες, τεισόν, τεισοῦ*, τοῦ *κκ*: *ριτζάλιν, τζατίργα, τουφέτζα*, τοῦ *νκ*: *σιντζίλλιν*. Ἐν τῷ Κτηματολογικῷ Κώδικι τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς τῷ 1808 γράφεται ἤδη *νερὸν τῆς βυζατζιᾶς*.

Ἀλλὰ τὰ φαινόμενα τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου δὲν εἶναι μεμονωμένα· ἀνήκουσιν εἰς τὴν καθολικὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἀνευρίσκονται ὅμοια εἰς πλείστας διαλέκτους αὐτῆς, μαρτυροῦντα ἐσωτερικοὺς δεσμοὺς τοῦ ἔθνους, οἱ ὁποῖοι διήκουσιν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς κατόπιν τοσούτων ἐπιδρομῶν καὶ σφαγῶν ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸ πολιτιστικὸν μέγεθος τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἐξέφραζε κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀγήρως Ἑλληνικὴ γλῶσσα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

RÉSUMÉS — ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

COSTAS P. KYRRIS

CHARACTERISTICS OF THE HISTORY OF CYPRUS IN THE EARLY BYZANTINE PERIOD

The inclusion of Cyprus in the territory of the Eastern Roman Empire following the Reforms of Diocletian (293) brought it into the orbit of Antioch through the dependence of its governor on the *Prefectus* or *Vicarius* or *Comes Orientis* stated there; this involved the island in the expansionist ambitions of the Bishops of Antioch, and the reaction to them determined basic events and traditions of the Cypriots. Such were: (a) their anti - Arian stand both in the Councils of Nicaea (325) and Serdica (343 - 344), etc.; in the latter they supported Alexandria, Rome and Constans the "Othodox party", against the "Oriental" Bishops, who moved to Philoppopolis and confirmed the 4th Arianizing clause of the *Credo* of a council convened in Antioch (341) in which Rome had claimed the right of interfering in the ecclesiastical affairs of the East; (b) the quick adoption by Cyprus of the imperial legend of the invention of the Holy Cross by Helena the Queen - Mother, whose presence in the East (326 - 327) was linked with a quarrel between her and Eustathios, the bishop of Antioch; Cyprus created a version of Helena's achievement according to which her itinerary included the island, where she donated pieces of the Holy Cross that "healed" all "evils" of the period before her visit. These "evils" are dated by the author to 332 - 333 A.D. when an historically attested earthquake could have caused them (dryness, serpents, dearth etc.) and whose one result was the separatist movement of governor Kalokairos; this was suppressed by Constantine the Great's relative Dalmatius with a contingent of "Illyrians", the first step towards the conversion of Cyprus from a demilitarized province into one with an ever since permanent garrison.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΚΥΠΡΟ — ΕΦΕΣΙΑΚΑ
ΚΥΠΡΙΟΙ ΙΕΡΑΡΧΕΣ ΣΤΗΝ Γ' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟ ΤΗΣ ΕΦΕΣΟΥ (431)

Ἡ Τρίτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος τῆς Ἐφέσου (431) εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Κύπρου, ἀφοῦ ἐκεῖ κερδήθηκε ἡ πρώτη ἐκκλησιαστικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Ἀντιόχειας γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τοῦ νησιοῦ.

Στὴν ἀνακοίνωση, ὡστόσο, δὲν ἐξετάζεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαφωνία τῆς Ἀντιόχειας μὲ τὴν Κύπρο, οὔτε τὰ διαδραματισθέντα στὴν Ἔφεσο καὶ τὰ εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν Κυπριακὴ Ἐκκλησία ἀποτελέσματα, θέματα ποὺ μελετήθηκαν λεπτομερειακὰ ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές. Ἀλλὰ ἐξετάζονται τρεῖς προσωπικότητες ποὺ σχετίστηκαν ἢ τοὺς ἀποδόθηκε κάποια σχέση μὲ τὴν Κύπρο στὴν κρίσιμη αὐτὴ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο. Πρόκειται γιὰ τὸν Ὀλύμπιο, ἕνα ἄγνωστο ὡς τώρα ἐπίσκοπο τῆς Καρπασίας, ὁ ὁποῖος φέρεται στὶς πηγὲς ὡς ὁπαδὸς τοῦ Πατριάρχη τῆς Ἀντιόχειας Ἰωάννη καὶ ὁ ὁποῖος καταδικάστηκε στὴ Σύνοδο αὐτή. Κατὰ δεύτερο λόγο γίνεται μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὸν ἐπίσκοπο τῆς Πάφου Σαπρίκιο, ποὺ πέθανε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Συνόδου πρὶν κἂν συζητηθεῖ τὸ θέμα τῆς Κύπρου. Τέλος, γίνεται λόγος γιὰ τὸ φερόμενο ὡς Κύπριο πρωτοπαπᾶ Καισάριο, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμό του χωρεπίσκοπο Ἄρκης τῆς Ἀρμενίας καὶ ἀποδεικνύεται ὅτι καμιὰ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν Κυπριακὴ ἀντιπροσωπεία στὴν Ἔφεσο.

EVANGELOS CHRYSOS

EMPEROR HERACLIUS IN CYPRUS (609/10)

Ph. Grierson has concluded from numismatic evidence that the revolutionary army of Heraclius may have stopped in Cyprus on the way from Egypt to Constantinople. Epigraphic evidence corroborates this conclusion. One of the inscriptions of the aqueduct of Constantia which mentions Heraclius can be dated in the winter 609/10. On the other hand, if Heraclius stayed with his army in Cyprus in this period, we can explain why the name of Phocas was erased in the inscription LBW 2770 from Kythrea. We can also explain the apointment of the Cypriot John (the Almsgiver) to the partiarchal See of Alexandria.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

EKATERINI CH. ARISTIDOU

THE CULTIVATION OF SUGAR CANE AND THE CANE SUGAR PRODUCTION IN CYPRUS DURING THE MIDDLE AGES

Sugar production in the Mediterranean world was a result of the Arab conquest. From Persia the Arabs imported the different varieties of cane into all their dominions. They established a system of plantation and manufacture on which the later development of the Mediterranean sugar industry was based. Medieval chronicles, Italian merchants' guides, as well as a host of documents in various archives, demonstrate that during the later Middle Ages sugar - cane was cultivated all over the Mediterranean.

In Cyprus the sugar - cane had been introduced during the 10th century from Egypt. From the time of the Crusaders until the 16th century it constituted one of the most essential products of the agriculture of Cyprus. For more than five centuries large areas of the island were covered with sugar -cane plantations. The largest production was concentrated in the districts of Limassol and Paphos. The largest plantations were found in Kolossi, Episkopi, Kouklia, Akhelia, Lapithos and Akanthou.

The role of Cyprus as a sugar producing country was considerably increased after the fall of the Christian possessions in Syria in 1291, when the knights of the Order of St. John, who were producers of sugar in Palestine, began in the same way, to produce sugar at their Commanderia at Kolossi. The Cyprus sugar was sold to the Venetians but also to other foreign merchants. Of course the bigger part was exported to Venice.

The sugar production process was a long one and it is estimated that from the time of the grinding of the sugar - cane till the production of the final sugar in the form of loaves "pan di zucchero", it took almost one month. The quality of the sugar depended on the number of boilings. From documents preserved in Archives we are informed that in Cyprus the sugar was usually boiled once, twice or three times. During the Middle Ages Cyprus was producing the following three types of sugar: the sugar - powder which was the pure refined sugar known as "polvere di zucchero", the "zamburo" which was less refined sugar and the "molassa" which was a syrupy mass.

Cyprus was famous for its export of sugar in the form of powder "polvere di zucchero". This type of sugar was produced in Cyprus in large quantities and was of a superior quality. Due to this the island was reputed to be the main exporter of sugar in the form of powder. Sugar in the form of powder was also produced in other parts of the East, as for example in Rhodes, Syria and Alexandria, but the quality produced in Cyprus was much better.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Interesting information on the cultivation of sugar - cane and the production of sugar in Cyprus is also provided by the reports of many foreign travellers who visited the island during the 15th centuries.

During the first decades of the 16th century, after the discovery of America, the cultivation of sugar - cane in Cyprus began to show signs of gradual decline. This was mainly due to the fact that the sugar - cane in America, introduced by Colombus, found fertile ground and yielded greater quantities. The production of sugar in Cyprus declined even more during the second half of the 16th century. The constant increase in demand for cotton from the developing weaving industries in Europe undoubtedly contributed greatly to this decline in sugar production. As a result the production of cotton increased considerably in view of the great rise in profits which materialised from its cultivation while the cultivation of sugar - cane begun to be abandoned all the more since it fetched less revenue.

In spite of all these the production of sugar continued until the beginning of the 17th century. After this period the foreign travellers to the island no longer mention sugar amongst the products which they came across on the island but write that cotton replaced the sugar production.

COSTAS P. KYRRIS

CHARACTERISTICS OF THE HISTORY OF CYPRUS UNDER OTTOMAN RULE

The points made are:

a) The role of all Cypriot social strata in the formation of the Ottoman régime during the period of conquest (2 June 1570 - Aug. 1571).

b) despite their different approach to it;

c) the survival of a substantial part of the old ruling classes who turned either Moslen or Greek Christian and collaborated for common purposes;

d) particularly uprisings for freeing Cyprus from the Turkish yoke, which ended in failure (1669 - 1670);

e) the superficial moslemisation of many Christian fighters and rural people after the suppression of revolts and / or due to extreme poverty;

f) the tragedy of Crypto - Christians and its contribution to the tolerant - hesitant Cypriot psychology and mentality;

g) the financial - demographic and not turkieizing character of the colonisation of Cyprus by the Ottomans;

h) The vacillation of a considerable number of the population between Greek Christianity and Turkish Islam according to local and general

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

developments - another influence on Cypriot mentality;

i) the ethnarchic and dragoman institutions and their roles and relations to each other and to the Turkish authorities;

j) the process of national - religious crystallisation in the 18th century and the influx of the ideas of enlightenment (books, schools, literary production etc.);

k) the disastrous activity of Ayans in the late 18th - early 19th centuries;

l) the continued Crypto - Christian movements in the late 18th - early 19th centuries;

m) the part of Cyprus in the Greek War of Independence (1821 - 1827) and the vain expectations and efforts of the Cypriot notables to include the island in the new - born Greek state;

n) the character of the uprising of Ioannikios and Giaour Imam (1833) and the partial - superficial amelioration of the conditions in Cyprus owing to the limited or minimal application of the privileges and reforms of the mid 19th century; the uprising was a joint manifestation of discontented Greeks, Turks and Crypto - Christians, but in its background lurked the Greek Cypriot aspiration for Union with Greece.

ZACHARIAS N. TSIRPANLIS

CHRISTODOULOS ET PARTHÉNIOS ARCHEVÊQUES DE CHYPRE ET LEURS RELATIONS ANEC LE VATICAN (1639-1641)

1. Agitation dans l' archevêché de Chypre.

2. Parthénios avant son arrivée à Chypre.

3. Les journées difficiles de Christodoulos, sa restauration et ses souteneurs.

4. Le sort de Parthénios et de ses adhérents.

L' étude est fondée sur des documents inédits provenants des Archives de la Propoganda de la foi catholique (du Vatican), SOCG, v. 165.

En appendice: Publication de trois documents vénitiens (1637) concernant Paul - Parthénios, moine de Chypre et disciple de Théophile Corgdalée.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ANNA LOIZIDOU

LA CORRESPONDANCE POLITIQUE ET COMMERCIALE DES CONSULS FRANÇAIS A LARNACA

Notre étude porte sur la Correspondance Politique Commerciale des consuls français à Larnaca at couvre la période de 1661 à 1901. Elle est classée par thème et se trouve dans des Archives différentes.

La première série qui comprend la Correspondance Commerciale va de 1661 à 1793; la deuxième série qui n' est pas exclusivement commerciale, de 1670 à 1791; la troisième, de 1792 à 1901, et la quatrième qui est exclusivement politique, commence à partir de 1848.

Cette correspondance est d' un grand intérêt puisqu' elle présente la vie commerciale, économique et politique à Chypre, telle qu' elle était perçue du moins par la France, pendant trois siècles.

DIMITRIS LOULES

THE GREEK CONSULATE AND THE HELLENIC PRESENCE IN CYPRUS DURING THE REIGN OF OTHON (1834 - 1863)

In spite of the inevitable inabilities of the Hellenic state which had just emerged from the ruins of the long War of Independence, nevertheless the first Greek Governments did not neglect the necessity to keep a close contact with the Hellenism of the Diaspora and, even more, with the enslaved Greeks still under Ottoman yoke.

In this article we endeavour to present the short story of the establishment of the first vice - consulate of the Kingdom of Greece in Cyprus, from its beginning with the installation of the first Greek vice consul in Larnaca, to the dethronement of King Othon in 1862. Although the diplomatic representatives of Greece in this vital but remoted corner of the Nation had to face, right from the start, various difficulties and constant obstacles laid by the Ottoman authorities, they did, however, perform their main task, which was above and foremost to remind to all sides the presence of the Independent Hellenic state and its concern for the fate of their Cypriot fellow countrymen, in a period coinciding with the appearance of the principles of the *Great Idea*. In this frame we also give a short account of the activities of the Greek vice - consulate in the everyday political and economic life of the small colony of Greek citizens settled in Cyprus and its relations - not always ideal - with the diplomats of their native country.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

M.N. CHRISTODOULOU

THE CYPRIOT DIALECT DURING THE TURKISH OCCUPATION

The occupation of Cyprus by the Turks lasted for three centuries (1571 - 1878). From this period a number of texts, documents and bibliographical notes has survived, through which we can study the Cypriot dialect at that time. From these texts we have examined the most important ones which are the following:

1. *The lamentation of Cyprus,* of the end of the 16th century.

2. *The quarrel of the dragomans,* of the end of the 17th century.

3. *The song of Chatsegeorgakis Kornesios,* of the beginning of the 19th century.

4. *The song of the High priests,* of the first half of the 19th century.

In this paper the Cypriot dialect is examined in its main *phenopena* such as *synizesis* and *ouranōsis.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΙΒΛ. Θ ΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ